

REM

Journalism by an Architect

BEFORE

Antonio Cantero

KOOL

HAAS

nai010 publishers

TU Delft OPEN
Publishing

Constant (links) in gesprek met H.P.'s Van Garrel en Koolhaas
... „de opstand van de gefrustreerde creatieve mens“ ...

TOEKOMST- BOUWER CONSTANT

Bouwmeester Le Corbusier
...„over 2 generaties“....

ARCHITECTUUR

Een woonmachine

dil op één punt f
bitterde indruk.

Hij heeft het gr
leven gewerkt aa
nen, die, als ze u
namelijk belache
maar nu een eno

„Mijn invloed
oeuvre”, zegt hij
lend. Ik heb in m
tachtig gebouwen
zo veel; veel epig
ger dan ik al mee
zich niet met het
grootste complime
bang te zijn. Het
hun werk te legge

In 1887 in het
Fonds geboren al
ard Jeanner
dertiende door zij
ten ontwierp, aan
veur van horloge
taferelen op grave
talent, dat hij doo
demie werd gepla

„Ik tekende d
cirkels en ik vo
prettig, maar toch
ik architect moest
maar ik heb het

Op zijn achttien
ste huis, door de
„Villa” genoem
er niet erg over
gele huis staat m
bergwei. „Het hui
geving”, klaagt
omgeving past n
Le Corbusier bele
Zwitsers door chà
schuine daken he
lijk dat de voetga
ken sneeuw op h
tiveert hij die kle

Dagsluiting

Eigenlijk geloof ik niet,
en twijfel ik aan alles, zelfs aan U.

Maar soms, wanneer ik denk dat Gij waarachtig leeft
kan ik denken, dat Gij Liefde rijt, en eenzaam,
en niet, in zelfde waardrop, Gij mij zoekt
zoals ik U.

Gerardus van der Raaij

Willem Frederik Hermans

...de nagels van een kat blijven scherp...

enten Qvigstad en Mikkelsen, die
et begin van de tocht een andere
nslaan.

Alfred het barre gebied, waar de
oit ondergaat, betreedt, zuchtend
zijn loodzware rugzak, wordt het
k, dat hij eigenlijk te veel hooi op

hij de gezochte kiekjes t
kernachtige foto van de a
toch constant zwangere Lap
Alfred redding vindt, ha
gekenmerkte kinderschaar
verlaten vlakke en een res
ondanks de aanhoudende z

Fellini aan het strand
... koetjes en-kalfjes ...

HP-GESPREK MET PROVO-AKTIE-GR
EL MOGELIJK PROFITERE

LIEDE
IED

DE MENSEN ZIJN ZO DOM, WAT KAN JE ANDERS DOEN
DAN ZE EEN BLOEM AANBIEDEN

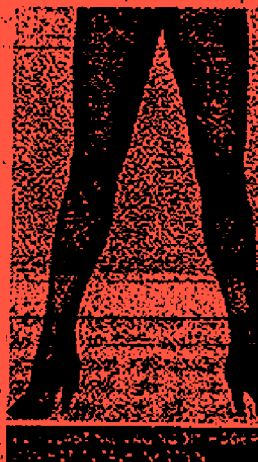
MOORD

op het THORBECKEPLEIN

**WAAROM
DIT BLAD**
Alte grote
lichamen
hebben
een blad,
mijn lichaam
(200 pond)
kan dus niet
achter-
blijven.

KEES MANDERS

KEANT VAN MANDERS: PROVINCIAAL

uden (31) zich desondanks: „Ik ben gal tegen die prijsverhoging tekeer ge- an.”

De schoonmoeder- en onbewoond-eidmeppen, die het blad vroeger tot gekkoosde kapperslectuur maakten, zijn ugedrongen op 1 pagina. De buitenlandse filmsterren zijn vrijwel geheel vengden door slechte foto's van kostenvrije derlandse meisjes die ook wel eens wil- p poseren.

Van den Ouden: „Foto's van die ju-juunen maak ik meestal zelf. Het aantal isjes dat zich opgeeft is overstelpend, ar er valt verschrikkelijk veel af. Je bi bij voorbeeld een leuke meid, lollig erlijk enz. Nou joh, dan gaat ze zich kleden in een bikini en dan merk je 't l. De meeste meisjes boven de 22 zijn t veel hoor. Alles is lelijk. Er loopt er t eens eentje door dat je zegt oi, die ft er iets aan gedaan, maar vooral de tics uit het zuiden des lands, die zin

me en flagellatie. Dat vind ik niet per Het ligt aan de teneur van het stuk zijn toch verschijnzelen die zich voor Het zit in de lucht joh. Ik streef zeker niet de richting van Playboy na, e die van het Franse Lul. We hebben tact met Lul. Mijn vrouw is er gek o geloof niet in de vrije sex zoals H van Playboy die propageert. Dat vin vies. Ik geloof niet dat je zomaar voo en vaderland kan weglevan, want dan je net een beest. Dat zou toch een be worden zeg. Die moet je niet gaan op Ik wil in de nieuwe formule van De ook moralistischer zijn. Dominet Jager heb ik gevraagd. Hij heeft wel lauf geweigerd, maar ik geloof dat ik over een jaar wel krijg. Ook Mgr. B sen zou ik wille laten schrijven in Lach. Ik ben nogal economisch ingest

Het voortschrijden van het bloot i media is ook niet de deuren van De voorbij gegaan.

...a, Liliانا, Federico Fellini, Rem Koolhaas
...mand, die zichzelf te serieus neemt" . . .

ag Fellini

*Hij doet altijd dingen, die
en niet verwacht"*

nieren geëlied. Hij is voor e
ongewoon lang, maar als hij z
als onder een loodzware last,
Zijn stem is opvallend welluide

De gevierde filmer draagt ee
dig Prince de Galles-pak, een ef
stropdas, smaakvolle, veterloze

REM BEFORE KOOLHAAS

Journalism by an Architect

Antonio Cantero

nai010 publishers

TU Delft OPEN
Publishing

Foreword	
THE JOURNALIST AS ARCHITECT	
Beatriz Colomina	
16	
Introduction	
A DIFFERENT KOOLHAAS	
21	
Le Corbusier	
A LIVING MACHINE	
31	
Hendrik Wijdeveld	
A MODEST REVIVAL	
41	
Constant Nieuwenhuys	
THE CITY OF THE FUTURE	
57	
Willem Frederik Hermans	
I AM VERY PATHETIC	
77	
Harry Mulisch	
HONEYBEES AND HORNETS	
89	
Gerard Reve	
I HAVE RESPECT FOR MY READERS	
103	
Federico Fellini	
HE ALWAYS DOES THINGS	
YOU DON'T EXPECT	
119	

Provo Action Group	
BOREDOM AND	
LEISURE ACTIVITIES	
145	

Amsterdam Hippies	
LOVE FOR EVERYONE	
167	

Sex in the Netherlands 1	
ADVERTISING, SEXIER AND	
MORE AGGRESSIVE	
187	

Sex in the Netherlands 2	
THE ADVISERS	
213	

Sex in the Netherlands 3	
THE DEVIATIONS	
235	

Sex in the Netherlands 4	
THE GIRLS	
257	

Conclusion	
THE INTERVIEWER	
Interview with Rem Koolhaas	
279	

Original Dutch Texts	
299	

Bibliography	
383	

Colophon	
386	

Foreword

THE JOURNALIST AS ARCHITECT

Beatriz Colomina

When did journalism become architecture? Or, in reverse, when did architecture become journalism? Could it be that modern architecture was born in newspaper journalism, that it comes out of a form of writing before it was written about?

Take Adolf Loos at the turn of the 20th century. When he arrived in Paris in 1922, he was already famous, but his fame was due to his writings – some of which had been translated into French – rather than to his buildings, ‘which seem to have been known only by hearsay,’ as Reyner Banham put it. Loos was a humorous, sarcastic, and prolific writer, who returning from his three year stay in America, started his career contributing to Viennese newspapers like *Die Zeit* and *Neue Freie Presse* between 1897 and 1900. He crafted a unique way of writing for a wide audience, zooming in on overlooked details of everyday cultural life – the evolution of the angle of feet, shoes, ways of sitting, underwear, masochism, chamber pots, plumbing fixtures, toilet paper, personal hygiene – as crucial symptoms of modernity or resistance to it. With a forensic eye, he recorded small details to capture the evolution of economy, morality, sexuality, technology, and nationality. Nothing was off limits. No clue about what the next topic would be. A roving journalistic scrutiny of Austrian society that eventually created an audience for Loos’s architecture – work that didn’t exist yet.

Journalism constructed the architect and enabled an architecture understood as social commentary, a form of journalism in its own right, most obviously in the 1910 Loos-house in the Michaelerplatz. The building was a media scandal, precisely, played out in the pages of Viennese newspapers for a year and a half. Accused of ‘immense plainness’ and the ‘highest form of perversity’, the building was referred to as a ‘grain elevator’ (a couple of years before Walter Gropius elevated grain elevators to architecture), a ‘dung crate’, a ‘house without eyebrows’, a ‘prison’, and an ‘open sewer grate’. Loos responded with many lengthy newspaper articles feigning surprise his first full building had

‘reached the press’ and at the crowds gathering each day to be offended, arguing that his project was not an insult. Vienna was a city of lime plasterwork that had dishonestly been forced to represent architectures from other places and times. He had made a building of its time and place, as contemporary as the page of a newspaper. ‘In Praise of the Present’, the title of a 1908 article, could be the title of all Loos work. He boasted that the scandal had given him the status of an artist. But in fact, he was deeply traumatized, suffering a physical and mental breakdown.

Uncannily, the situation repeated itself in Paris a decade later. Herwarth Walden had published five articles of Loos in the little magazine *Der Sturm* in 1912. It was through this channel that Loos’s words arrived in Paris, where his articles were translated in art and architecture journals and much appreciated by the Dadaists. ‘Ornament and Crime’ was published in *L’Esprit Nouveau* in 1920, when Paul Dermée, a Dadaist poet, was still part of the editorial board. Symptomatically, Loos’s only building in Paris is the house for the Dadaist poet Tristan Tzara and the artist Greta Knutson in Montmartre (1925–26), constructed as a vertical collage of heterogenous floor plans. Journalism again preceded and made possible building.

Tristan Tzara had written the recipe for making a dadaist poem in 1920. The first step is to take a newspaper, choose an article the same length you want the poem to be, cut out each word, put them in a bag, shake it, then place them in the order in which they leave the bag ‘and here are you a writer, infinitely original and endowed with a sensibility that is charming beyond the understanding of the vulgar.’ Apparently, Tristan Tzara couldn’t handle the radicality of Loos’s collage. A built poem was in the end more destabilizing than a written one.

Rem Koolhaas was likewise first a journalist before an architect. At 19, he started to work for the *Haagse Post*, a Dutch weekly newspaper, where he stayed from 1963 to

1967, eventually persuading them to let him write. Rem wrote, or co-wrote, numerous pieces. The philosophy of the newspaper was ‘write it all down in a deadpan manner, with the amazement of someone who has just arrived from Mars.’ This resonates with Loos, who acknowledged in one of his early articles that his thoughts may ‘strike people as strange’, because he was ‘not writing from a Viennese perspective, but from a foreign one. Deliberately.’ Loos spent three years in the USA before returning to Vienna and starting to write for the newspapers. Rem had lived in Indonesia for three years between 1952 and 1955, becoming forever a foreigner in the Netherlands.

As with Loos, nothing seems to be off limits in Rem’s journalism. It pays attention to seemingly trivial details as evidence of major forces. A portrait of modernity is built up over many articles on literature, film, architecture, protest, and sexuality. Most of the articles centered on interviews with writers, artists, architects, activists, filmmakers, and sex workers in which what somebody was wearing, the rooms they occupied, or what they smoked, was treated as important as what they said. The method of writing that made Koolhaas Koolhaas began in the *HP* but has been overlooked until now through a kind of prejudice against journalism.

Take *Delirious New York*, 1978, the ‘stone quarry,’ in Koolhaas’ words, out of which the architectural practice of OMA was built. The book exemplifies the *HP* philosophy in its assemblage of heterogenous details – from Gaudi’s gargantuan 1908 hotel for Manhattan to the premature babies incubator building on Coney Island – into a narrative of the incubation of metropolitan life. Not by chance, the research involved countless interviews of architects, artists and former mayors, including Salvador Dali, Andy Warhol, Philip Johnson, Wallace Harrison, Gordon Bunshaft, John Lindsay and many others, with a relentless eye for the structural role of perversity. It reads as long form reporting for a readership far beyond architects, even with a sense of

amusement at all the bundled repressions that form most architects and architectural critics.

The architectural projects born out of this mode of reporting have the same journalistic qualities. As with the buildings of Loos, they offer an incisive mirroring of the facts of the economy, social norms, perversions, and technologies. The buildings are polemically matter of fact, deadpan buildings with strange effects. The prosaic becomes theatrical. No insulation, no softening, dampening, or comfort. The surrealism of an obsessive realism. OMA buildings are unthinkable without *Delirious New York* which is unthinkable without *Haagse Post*. In the end, the buildings are themselves a form of journalism that shocks only to the extent it mirrors.

Introduction

A DIFFERENT KOOLHAAS

‘Look’, says the well-known Dutch novelist Harry Mulisch (1927–2010) to the young journalist Rem Koolhaas, ‘you can do politics in the spirit of the hornet or in the spirit of the honeybee. The average politician is a honeybee. But the Provo, that’s the hornet. He stings the others so that they do something.’¹

So ends one episode from Koolhaas’s most overlooked job before becoming Koolhaas: an interviewer. It was 1966, and he was writing for *Haagse Post*, a newsweekly that represented a distinct Dutch New Journalism. More resonantly, the title ‘Honeybees and Hornets’ echoes what Koolhaas would later do as an architect: stinging where no one else did. *Rem Before Koolhaas* takes seriously the possibility that Koolhaas’s own observation that he is fundamentally a journalist is correct, perhaps even more so than he intended.²

Let’s start, for instance, by pulling at the thread of the interviewee from the opening quote. Mulisch is considered one of the ‘Big Three’ of Dutch post-war literature, along with Willem F. Hermans (1921–1995) and Gerard Reve (1923–2006). Koolhaas also interviewed them. Mulisch was generally sympathetic to the Provo movement, which, alongside the hippie movement, was one of the most influential cultural revolutions of the 1960s in the Netherlands. In fact, Koolhaas interviewed members of both. He interviewed a wide range of voices: architects such as Le Corbusier (1887–1965) and Hendrik T. Wijdeveld (1885–1987), the artist Constant A. Nieuwenhuys (1920–2005), the film director Federico Fellini (1920–1993), people from the sex industry, psychologists, sociologists, and advertisers, among others.

This book collects a selection of these interviews, translated into English and provided with commentary. The material is arranged thematically, as newspapers do, by subject rather than chronology. The original titles here serve as section headings. They document Koolhaas’s contributions to *Haagse Post* between 1963 and 1967, a period largely overlooked in the architectural literature. Read together,

these pieces reveal another side of Koolhaas shaped by his early work as a journalist.

There is a need to strike a balance. Everything connected to Koolhaas tends to slip too quickly into idolization: anything seems relevant once his name is attached. Even the title of this book risks that by placing his name up front. Yet it also offers a chance to fill a biographical gap in his historiography. Those interested in Koolhaas’s work may be surprised to find that he had a productive phase as a journalist, one that has usually been no more than a passing mention. His work is still often read through parallels between his buildings and his writings. This book, instead, starts from his journalism.

Koolhaas’s practice is commonly framed as a body of self-contained knowledge, separate from other fields such as journalism. His work as a journalist offers a counterpoint to that view, since biographies of architects rarely acknowledge an earlier profession. Architecture in particular sustains the myth that the architect’s path is predetermined from the start. Koolhaas’s early learning ground was journalism and film. In the culture of architectural celebrity the architect is typically expected to emerge from a school of architecture. The story of Koolhaas at the AA, where he graduated, has become a familiar one in architectural discourse. His school of journalism, and in a way his first school of architecture, was the offices of *Haagse Post*.

Practically all the numerous books on Koolhaas begin their analyses in the 1970s. There are hardly any publications on him in the 1960s, apart from Bart Lootsma’s ‘Koolhaas, Constant, and Dutch Culture in the 1960s’ (2007) in *Hunch* and Beatriz Colomina’s ‘The Architecture of Publication’ (2007) in *El Croquis*, where some of the *Haagse Post* interviews are mentioned. The only one of these interviews that has been published in English is that with Constant, ‘The City of the Future’, in *Exit Utopia: Architectural Provocations 1956–76* (2005), edited by Martin van Schaik and Otakar

Mácel. There is also a study of *Haagse Post* by John Jansen Van Galen and Hendrik Spiering, *Rare jaren: Nederland en de Haagse Post 1914–1990* (1993), where Koolhaas is briefly mentioned.

This is not a book about ‘Koolhaas’ but about his role as an interviewer in a 1960s newsweekly. The interview technique became part of his later practice as an architect, which makes these early texts particularly relevant. In *Haagse Post* pieces, the task was not only to report the news but also to represent the news, often blurring the boundary between journalism and literature. Many of the texts included here are not conventional interviews: they read more like short essays in which Koolhaas tested ideas through the figures he addressed. Some borrow conversational language, but others dispense with it altogether. Read together, they reveal the coexistence of both approaches.

‘New Journalism’ had limited reach in the Netherlands and was expressed mainly in *Haagse Post*.³ Founded in 1914 by journalist Fred van Oss (1868–1949) as *Haagsche Post*, it was redefined in the 1960s as an independent newsweekly under the direction of journalists G. B. J. (Gustavo) Hiltermann (1914–2000) and Sylvia Brandts Buys (1907–1994). Modelled on *Time* and *L’Express*, the newsweekly introduced a more visual layout, shorter articles, and a younger generation of contributors from outside journalism.⁴ Koolhaas would be one of them. He later recalled the spirit of those years: ‘Nobody knew what a CV was. People were curious about the life ahead of you, not behind’.⁵

At *Haagse Post*, Koolhaas joined a cluster of new journalists with backgrounds in art, literature and film who broadened the newsweekly’s voice. Among them was the poet Simon Vinkenoog (1928–2009), who helped Koolhaas with the layout design and taught him to work manually with paper in the printing room, using the working outline and reading everything in mirror image – something extremely useful to his realist education.⁶ Also important in his

journalistic learning was the artist Armando (1929–2018), who headed the cultural section. He was a founding member of the Nul Group – the Dutch variant of the German Zero movement – whose emphasis on pragmatism and objectivity was reflected in *Haagse Post*’s writing style. His manifesto, *Een internationale primeur* (An International Scoop), argued for a new objectivity in the learning of Nul-journalism: ‘Not moralizing or interpreting reality, but intensifying it. Starting point: an uncompromising acceptance of reality. [...] Working method: isolating, annexing. Thus: authenticity. Not of the maker, but of the information. The artist who is no longer an artist, but a cold, rational eye.’⁷

With this manifesto as a guide, Koolhaas acquired the skills of a realist and pragmatist writer, developing a style ‘without style’ that Brandts Buys described as *koel opnoteren* (‘writing dryly’) – an approach that became characteristic under her leadership. The group she assembled was even known by a nickname: *De heertjes* (‘the little gentlemen’), in deliberate contrast to the usual stereotype of the artist. At a time when journalists still struggled for cultural recognition, the smart suits and celebrity interviews gave them a certain status – in Koolhaas’s own words: ‘I had a car, fancy clothes, ties, and I did about a hundred interviews a year.’⁸

Looking through *Haagse Post*’s pages from 1963 to 1967 on the still-undigitized microfilms at the National Library of the Netherlands in The Hague, not all of Koolhaas’s interviews appeared as stand-alone pieces, and some that did were published without his byline. The selection in this book offers a representative cross-section spanning different themes, figures and formats, reflecting the breadth of his contribution to the newsweekly. This practice was part of the editorial culture at the time, when journalists often worked as ghostwriters. Koolhaas would later relish this role at Cornell University in 1972, as the ghostwriter of architect Oswald Mathias Ungers (1926–2007): ‘I could be a better Ungers than Ungers himself at that point.’⁹ In the

same line, one might say he could be a different Koolhaas at another kind of institution: *Haagse Post*.

In some of the journalistic work included in this book, Koolhaas collaborated with colleagues and the pieces are signed with the *Haagse Post*'s acronym *HP*. It was both a form of writing and a form of collaboration. The so-called 'School of the Golden Pen' was guided by Armando's instructions from *De Nieuwe Stijl*: 'Information remains necessary: not by means of opinions, but by means of facts. It has to become evident as soon as possible that most critics are the bastards of journalism.'¹⁰ A literary movement thus became an artistic form of journalism that introduced a new mode of expression, balancing individual responsibility with collective identity and pragmatic description with more writerly language. This shaped both the newsweekly's success and Koolhaas's education.

The *Haagse Post* style allowed Koolhaas to write as he interviewed: in a sarcastic voice, less inclined to persuade than to describe with insight. The tape recorder further enabled the interview as a form of writing, easy to digest and suited to the newsweekly's consumer culture – at once ironizing both questions and answers. The seamless transition between speaking and writing, between the immediacy of the interview and the posterity of a journalistic publication, also aligned with the image *Haagse Post* cultivated: the artist, the journalist, as narrator. In his early years, Koolhaas emerges in these texts as both the recorder of other voices and a storyteller in his own right. To read the pieces gathered in this book is to encounter a writer already in command of irony, precise observation and detailed description.

Moreover, by bringing together Koolhaas's early and late writings in *Haagse Post* – the lone exception being a piece from *Eva* magazine – this book also traces the newsweekly's evolving practice during that period. Although Armando's rules underpinned almost all contributions, their presence is less evident in Koolhaas's unsigned pieces, where

his detailed descriptions already imply a subtle critique of the subjects. In the more conversational passages, the tape recorder gave journalists room to manipulate silences and elicit unexpected answers, reinforcing the interviews' playful tone. For a shift in emphasis, however – towards acting rather than reacting – one must turn to Koolhaas's more socially oriented pieces on sex, where *Haagse Post*'s Nul-journalism no longer highlighted a distinguished figure but instead a neglected theme from a critical viewpoint. Despite their shared style and lexicon, these texts stand out for presenting another facet of Koolhaas: not only the interviewer, but also the data reporter and image editor.

This collection reproduces full-page facsimiles of the original pages from Koolhaas's journalistic writings, lending them archival legitimacy and reflecting the newsweekly's media ecology. They show the variety of text, voice and image, alongside the evolution of its graphic design. *Haagse Post* was not a closed environment. Roles were fluid within an experimental working culture, and professional hierarchies were not rigidly defined. Through this model, Koolhaas and his colleagues offered an open-minded and carefree perspective in which the official order of facts appeared arbitrary. The editorial direction was shaped above all by Armando and Sylvia Brandts Buys, whose different approaches nonetheless fostered a shared practice. In 1967 the journalist Willem Leonard Brugsma (1922–1997) succeeded Brandts Buys, introducing an editorial redesign and soon afterward transforming *Haagse Post* into a magazine format. It was during this shift that Koolhaas made his final contributions to the newsweekly.

Koolhaas's years as a journalist reveal a different Koolhaas: one who learned through interviewing, writing and editing before entering architecture. This period constitutes a body of work in its own right, shaped by collective practice and an openness to experimentation rather than fixed rules. *Rem Before Koolhaas* presents journalism by an

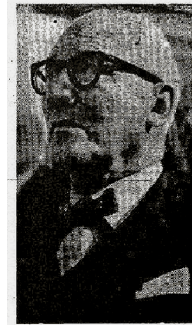
architect not as a professional identity but as a retrospective position located between disciplines, from which these pieces can be read both as a record of their time and as traces of a way of working.

- 1 Rem Koolhaas and Trino Flothuis, 'Honeybees and Hornets. *HP*-talk with Harry Mulisch', *Haagse Post* (24 September 1966), 8.
- 2 Koolhaas refers to himself as a journalist in *Rem*, dir. Thomas Koolhaas (Paragon Films LLC, 2016); and in OMA, 'Letter accompanying funding application (c. 1975)', in Lara Schrijver, *Oswald Mathias Ungers and Rem Koolhaas: Recalibrating Architecture in the 1970s* (Bielefeld: transcript, 2021), 14.
- 3 Ijja van den Broek, 'De persoonlijke politiek van New Journalism', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 6, no. 1 (2003), 108–123.
- 4 H. M. Reijzer, 'Haagse Post, a Dutch newsweekly', *Gazette* 9, no. 4 (1963), 269–286.
- 5 Koolhaas also noted that he didn't go to a school of journalism. In: Beatriz Colomina, 'The Architecture of Publication: Rem Koolhaas in Conversation with Beatriz Colomina', *El Croquis*, no. 134/135, *OMA [II] 1996–2007* (2007), 360.
- 6 Conversation with Rem Koolhaas, Amsterdam, May 2025.
- 7 Armando, 'Een internationale primeur', *Gard Sivik* 33 (1964), 22.
- 8 Rem Koolhaas, 'Edonista-Puritano: Colloquio con Rem Koolhaas sulla pornografia, la congestione urbana, l'anno 1931 e il futuro dell'architettura dopo un "crazy party"', *Modo* 58 (1983), 26.
- 9 Rem Koolhaas, 'Being O.M.U.'s Ghostwriter. Rem Koolhaas in conversation with Robert Somol', in Emmanuel Petit (ed.), *Reckoning with Colin Rowe: Ten Architects Take Position* (London: Routledge, 2015), 91.
- 10 Armando and Hans Sleutelaar, 'Aanwijzingen voor de pers nrs 1–11', *De Nieuwe Stijl* (1965), 49.

Le Corbusier

A LIVING MACHINE

Woonmachine Le Corbusier
...over 2 generaties...

ARCHITECTUUR

Een woonmachine

● Le Corbusier kreeg f 5000.

Zaterdagmiddag stroomt het Stedelijk Museum in Amsterdam langzaam vol met een uitdienen gezelschap, waarvan de eere-uitnemenafzandende heeft formeel gekleed is met kostbare extra als borstluis en percoliers, en de andere, die meer artistieke, informele tralies en oorsprong heeft uitgekozen. Het Stedelijk heeft voor de gelegenheid de bovenverdieping van de nieuwe vleugel ontvuld, omdat geen der genomiden de kans Le Corbusier te zien, ongebruikt voorzijl wil laten gaan. De Sikkens-prijs, voor het gebruik van kleur in de ruimte, bedraagt nu f 5000,- een feestelijke uitkering en een diner met de directie van de Sikkens-groep N.V. en te voor 1964 aan de architect Le Corbusier en voor 1964 aan de Nederlandse lichtshildder J. J. van de Bunn (55) toegedend. De plechtigheid van de uitreiking gaster gedeelteilijk verlost door de aanwezigheid die iedere ontmoeting van het artistieke en het bedrijfsteven kenmerk.

Vooral de korte toespraken van de adjunct-directeur van de Sikkens-groep N.V., L. van der Pijl, lijken niet op een zo ongelijk publiek bekend. Tussen de huldigingsoproepen van de Willem Beeren en joubouche standbeerg en de dankwoorden van de gebedeliden, vloeit hij zijn mededelingen van praktische aard, die mede door hun pragmatisch weerwoord indere keer een antichonax blijken te zijn. Kort met hij mededeelt dat het toelaten van Le Corbusier, verdraging heeft, "zonder hij er nog niet is", als de architect nauwelijkt heeft hij enige keren vertwijfeld de aangenomen om het publiek tot een stande omlote te bewegen, en dan, nadat de president-commissaris van Sikkans N.V. in zijn toespraak voornamekelijk het weer hier en het weer in Frankrijk en het verschil tussen de twee Rijnraken heeft besproken, verlost hij het publiek in twee groepen, de groep die eerst de oomsompten niet doch reuven van dan de film. "Ik heb de film zelf nog niet gezien, de Aij is och niet helemaal af, maar de operator heeft hem gezien, en die bond hem goed, voor daggen die de film een gunn zien gaat zo direct de laatste oens."

De film blijkt geen oververeld succes, ook omdat het geluid van de film over Le Corbusier er geheel en al ontwekstankt. Een film over Le Corbusier met een Biber-interview als geluid, is beter.

Dan volgt een persconferentie, die de grote meester nakt en rondstand ondergaat. ("Nop een vroom? Dat kost vijf dollar").

Krokodil

Le Corbusier, 76, met een droog, bits uitdruk, een gezicht waarin alleen de onderzijp bouwgeest en vaalshidwee ogen,

die zich met de zekerheid van een krokodil op een punt foceren, maakt een overblijvende indruk. Hij heeft het grootste gedeelte van zijn leven gewerkt aan revolutionaire plannen, die, al in alle overtuiging waren, voornamelijk beischelijk werden gemaakt, maar nu een enorme invloed uitoefenen. "Mijn insteek is groter dan mijn oomspe", zegt hij, "en dat is teleurstellend. Ik heb in mijn leven niet meer dan twintig gebouwen gemaakt en dat is niet zo veel, veel gelukkig hebben er veel jonger dan ik al meer gebouwd." Hij troost zich niet met het idee, dat navolging het grootste compliment is. "Ik hoef niet bang te zijn. Het lijkt te zijn niet iets in hun hersen te leggen van dat ik eris zag." In 1947 in het Zwitserse La Chaux de Fonds gebouwen de C h a u x de E o n s a r d J e a n e r e t, werd hij op zijn tiende door zijn vader, die wijzigingen ontwierp, aan het werk gezet als graveur van stempelen. (Hij moest er bechtoferelen op graveren"). Hij had zo veel talent, dat hij door zijn vader op een academie werd geplaatst.

"Ik tekende driehoeken, vierkantjes, cirkels en ik stond het helemaal niet prettig, maar toch zei een leeraar me dat ik architect moest worden. Ik schreef erg, maar ik heb het toch maar gedaan." Op zijn achttiende maakt hij zijn eerste huis, door de bouwmeester T u r k s e Y l l i a genoemd. De opdrachtgever is er niet erg over te spreken, het knaagde huis staat misplaatst in een groene bergtop. "Het huis past niet bij de oomspe", slaapt de opdrachtgever. "De oomspe is voor me niet bij het huis", zegt Le Corbusier beledigd. Ook schokt hij de Zwitsers door thalite te bouwen die geen schuine daken hebben. "Het is schandelijk dat de voorgegeven oomspe niet paken oomspe op het hoofd krijgen", roept hij die kleine revolutie.

Hij houdt het niet lang uit met zijn landgenoten. "De Zwitsers zijn schoon en ietwijd, maar voor me zijn ze naar de hel." Hij gaat naar Frankrijk, waar hij een der eerste wonen die heten niet als een materiaal, dat verborgen moet blijven beschouwen. Hij maakt er zijn eerste huis mee, dat door het evenwicht gebouwd van het nieuwe materialen dezelfde lichte indruk maakt van veel van zijn gebouwen. Maar meer nog dan met zijn gebouwen, verveelt hij opschudding met zijn artikelen en boeken, die hij met het pseudoniem L e C o r b u s i e r, ondertekent. Zijn eerste boek heet "Meer een Architectuur" en in de taal alleen al ligt een veroordeling besloten van alles wat er op dat moment getoewd wordt. In zijn geschriften vertoef hij op de machine. "Het huis moet een woonmachine zijn", zegt hij, maar als een bezetene pleit hij voor menselijkheid in de architectuur.

Utopia

"Ik heb de klassieke verbodingen afgeschaft. Ik werk met de wandlar, dat zijn de verbodingen van het menselijk behagen. De lengte tot het middel, de lengte van het hoofd, en de lengte met oomspegehoeren armen. Ook gebruik ik cirkels die de afstand die era mens in een uur kan lopen."

Zijn denkbeelden worden steeds meer toegepast, maar hij zelf krijgt daar niet vaak de gelegenheid voor. Plannen die hij heeft gemaakt voor Algiers, Davos, Rio de Janeiro, Antwerpen en Barcelona worden zonder veel plechtigheiden afgewezen.

Als hij uitgeprogd wordt om mee te werken aan de bouw van het V.M.-hoofd-kwartier, wordt hij opgel geest en zijn idee wordt door anderen uitgewerkt.

Een paar keer krijgt hij de gelegenheid zijn plannen uit te voeren, een flat in Marseille, de kapel in Henchamp, het klooster La Tourette en in India bouwt hij een heke stad, Chandigarh...

"Ik wil de mensen terugbrengen in de oomspe van de natuur, ruimte, licht en groen, maar mijn plannen zullen pas over twee generaties worden uitgevoerd. De tijd die ik nog heeft, zal hij vrede brengen over mijn allermeest wereldvrienden Utopia."

Rem Koolhaas, 'A living machine. Le Corbusier received f 5000', in Haagse Post (3 October 1964), 24.

[Image]

Master Builder Le Corbusier ... 'in 2 generations?' ...

Architecture

A LIVING MACHINE

Le Corbusier received *f* 5000

On Saturday afternoon, the Stedelijk Museum in Amsterdam slowly fills with a select group of guests, half of whom are business associates dressed formally with expensive accessories such as fur stoles and pearl necklaces, while the other half, the more artistic types, have opted for casual tops and earrings.

The Stedelijk has cleared the upper floor of the new wing for the occasion, because none of the guests wants to miss the opportunity to see Le Corbusier.

The Sikkens Prize, for the use of colour in space, consists of *f* 5000, a festive award ceremony and a dinner with the management of the Sikkens Group N.V., and was awarded to the architect Le Corbusier in 1963 and to the Dutch painter Livinus van de Bund (55) in 1964.

However, the solemnity of the ceremony is partly lost due to the awkwardness that characterizes every encounter between the art and business worlds.

In particular, the short speeches by the deputy director of the Sikkens Group N.V., L. van der Plas, do not seem to be tailored to such an exquisite audience. Between the laudatory speeches by Wim Beeren and Baron Sandberg and the words of thanks from the honourees, he weaves in his practical announcements, which, partly due to their pragmatic language, prove to be an anticlimax each time.

First, he has to announce that 'Mr Corbusier's' plane has been delayed, 'so he is not here yet'. When the architect arrives, he raises his arms in despair several times to encourage the audience to give a standing ovation. And then, after the chairman of Sikkens N.V. has mainly discussed the weather here and the weather in France, and the difference

between the two climates in his speech, he divides the audience into two groups: the group that will first watch the film and then have refreshments, and the group that will first have refreshments and then watch the film. 'I haven't seen the film myself yet, and it's not quite finished, but the projectionist has seen it and thought it was good. For those who are not going to see the film, the canteen will open shortly.'

The film about Le Corbusier turns out to be not an unqualified success, partly because the sound of the film is completely inaudible. A film about Livinus, with a Bibeb interview as sound, is better.

This is followed by a press conference, which the great master undergoes in a moody and nonchalant manner ('Another question? That'll cost you five dollars!').

Crocodile

Le Corbusier, 76, with a dry, bitter appearance, a face in which only the lower lip moves and pale blue eyes that fixate on a single point with the certainty of a crocodile, makes a bitter impression.

He has spent most of his life working on revolutionary plans which, when they were developed, were mainly ridiculed, but now exert an enormous influence. 'My influence is greater than my oeuvre,' he says, 'and that is disappointing. I have not realized more than eighty buildings in my life, which is not very many; many epigones have realized more at a much younger age than I.' He does not console himself with the idea that imitation is the greatest form of flattery. 'I don't need to worry. They won't be able to put anything of what I put into my work into theirs.'

Born Charles Edouard Jeanneret in La Chaux-de-Fonds, Switzerland, in 1887, he was put to work as a watch engraver at the age of 13 by his father, who designed dials. ('I had to engrave hunting scenes on them'). He was so talented that his father enrolled him in an academy.

‘I drew triangles, squares, circles, and I didn’t enjoy it at all, but a teacher told me I should become an architect. I was very shocked, but I did it anyway.’

At the age of eighteen, he designed his first house, which the residents called the ‘Turkish Villa’. The client was not very enthusiastic about it; the bright yellow house looked out of place in a green mountain meadow. ‘The house doesn’t fit in with the surroundings,’ complained the client. ‘The surroundings don’t suit the house,’ Le Corbusier said indignantly. He also shocked the Swiss by building chalets without sloping roofs. ‘It’s scandalous that pedestrians unexpectedly get loads of snow on their heads,’ he said, defending his small revolution.

He didn’t last long with his compatriots. ‘The Swiss are clean and industrious, but as far as I’m concerned, they can go to hell.’

He went to France, where he was one of the first to consider concrete as a material that should not be hidden. He used it to build his first house, which, due to the undisguised use of the new material, made the same brutal impression as many of his buildings. But even more than with his buildings, he caused a stir with his articles and books, which he signed under the pseudonym Le Corbusier. His first book is called *Towards an Architecture*, and the title alone contains a condemnation of everything that was being built at that moment.

In his writings, he glorifies the machine. ‘The house must be a living machine’, he says, but he argues obsessively for humanity in architecture.

Utopia

‘I have abolished classical proportions. I work with the modulator, which is the proportions of the human body: the length to the waist, the length to the head, and the length with arms raised. I also use distances, such as the distance a person can walk in an hour.’

His ideas are increasingly being applied, but he himself does not often get the opportunity to do so. Plans he made for Algiers, Paris, Rio de Janeiro, Antwerp and Barcelona were rejected without much ado.

When invited to collaborate on the construction of the UN headquarters, he was sidelined and his idea was developed by others.

He has had the opportunity to implement his plans a few times: an apartment building in Marseille, the chapel in Ronchamp, the La Tourette monastery, and in India, he is building an entire city, Chandigarh.

‘I want to bring people back to the conditions of nature: space, light and greenery, but my plans will be implemented in two generations. Time is my greatest enemy.’ He will use the time he has left to continue thinking about his Utopia, which is by no means unworldly.

In the architecture section, the interview with the Swiss-born French architect Le Corbusier (1887–1965) at the Stedelijk Museum in Amsterdam appears beneath a portrait describing him as a master architect across two generations. The text spans two columns, interrupted by an advertisement for a charity calendar, and is placed between an article on the French artist Arman (1928–2005) in the art section and one on the British playwright John Osborne (1929–1994) in the theatre section. All three articles follow the same format and use similar portraits, completing a cultural page that reflects the variety typical of generalist media, with no thematic thread linking the figures. Instead, the choice of interviewees was shaped by the range of artistic disciplines represented: a painting exhibition, a theatre premiere, and, in Le Corbusier's case, his attendance at the Sikkens Prize award ceremony.

The editorial line of the newsweekly did not dictate the choice of interviewee. Le Corbusier received the Sikkens Prize – founded and funded by the paint manufacturer Sikkens – in 1963, while in 1964 the award went to the Dutch painter Livinus van de Bundt. Established in 1959, the prize honoured achievements in colour in art and architecture. Both appeared at the joint ceremony and in the press, yet coverage gave greater attention to Le Corbusier. His international reputation outweighed Van de Bundt's more experimental but less widely known work. The interview in *Haagse Post* reflected this focus, gravitating towards the figure of broader cultural reach.

Although Koolhaas was initially mainly occupied with filling the feature pages and had already published an early piece on the Dutch artist Willem van Genk (1927–2005),¹ the Le Corbusier interview was among his first to follow

Haagse Post's guidelines. He combined detailed descriptions of the setting with ironic portrayals of the interviewee to recreate the encounter. The text could be read in this context: the interview was still a relatively new format in the Dutch press, presented as neither an interview nor a conversation. Journalists selected fragments from the answers to use as titles and subtitles, shaping the content conceptually. Parts of the dialogue appear in quotation marks, interspersed with a narrative that remains faithful to reality yet operates as criticism, revealing the interviewer's perspective on the subject. Koolhaas, for instance, adds adjectives describing Le Corbusier's physical presence and anecdotes that convey his character.

This kind of literary interview becomes a mediated biography of the architect's career, in which the interviewer reconstructs the professional trajectory of the subject through his own statements – some of them subtly challenged in the text. Koolhaas weaves together a retrospective account and a reflection on contemporary views of Le Corbusier's ongoing work, turning the dialogue into a conversation across time. The result is a layered portrait: one that revisits the architect's past achievements while projecting their unrealized ambitions into the present. When Le Corbusier speaks of implementing ideas still waiting to be built, Koolhaas allows the distance between vision and realization to become the true subject of the piece.

Le Corbusier's responses reveal more about his personality, opinions and intentions than about his projects. The questions are omitted; instead, Koolhaas arranges the sequence of topics – influences, origins, early works, writings, future plans, and failures – so that the architect's quotations replace the interviewer's prompts and give the text its structure. His familiarity with Le Corbusier's work enables him to steer the exchange towards pragmatic issues, such as the architect's relationship with his early client, the master watchmaker Anatole Schwob, who commissioned the Villa

Turca (1916) in La Chaux-de-Fonds. Rather than concentrating on formal influences like Ottoman architecture, Koolhaas introduces details from the client's accounts, reframing the project through the circumstances of its commission and the dialogues that shaped it. In doing so, he builds a text that remains descriptive yet allows contradictions in Le Corbusier's discourse to emerge.

Koolhaas approached Le Corbusier with curiosity rather than reverence. He questioned the lack of humanity in the architect's work and, in the article's title, turned Le Corbusier's well-known phrase 'machine for living in' into a pointed remark on the man himself. His interest lay less in architecture than in influence, relationships and other aspects that shaped the architect's practice. Writing without his name on the byline, Koolhaas adopted the role of a ghostwriter – a position he later said gave him comfort as a writer. The 'realistic utopia' mentioned in the piece is undercut by the subtitle, 'Le Corbusier received f 5000', a concise detail that underlines the distance between the architect's ideals and the realities of professional practice.

Hendrik Wijdeveld A MODEST REVIVAL

1 Rem Koolhaas, 'Willem van Genk maakt portretten van wereldsteden', *Haagse Post*, January 25, 1964, 17–18.

door de in kleur en gedempte tonen invallende verlichting in harmonie te brengen met de te voeren acties en dramatische werken. Händeling, bezetting, plaats en tijd zullen opgesloten liggen in het nieuwe dichterszels.

De toernafata in het park waren zijn grootste vooruit. Hij ontwerpt een uitbiddingsplan voor Amsterdam om de voorziene chaos van nu te voortkomen; een onafzienbaar aantal wolkenskrabbers met een gerechtigdheid van de oude binnenstad gebouwd. De schetsen stuurde hij op maandag 6 of 7 april 1967, die 4 jaar later met zijn 'ville radieuse' kwam.

Wijdeveld acht plannen niet uitgesloten. „Ja, dat is toch wel toevallig, niet, dat hij nadat hij mijn tekeningen geborgen had, met hetzelfde ongeluk? Maar toch zijn er verschillen. Ik heb mijn ontwerp de stedeleze niet genoemd. Wat dat is? Waj, kijk, man, dat is een woord, het bestaat niet. Je neemt een hoortseheid meures die opgeborgen zit in 3 huizenblokken, dan ook ik dat hele troepje en en zeg: jongens, hoe je wat, het gaat gebeuren en er is de klok op zijn konst. En dan wordt de hele wereld één brok natuur met wolkenskrabbers als een soort menselijke bomen tussen staan, tussen het koeren of stansen de uorden. En dat is het verschil met Le Corbusier, die was larsch op de stad zelf, maar de stad is een andig, daarom bedacht ik de stedeleze stad.“

Beveest hij in het geregehebbend avont-gardetijdschrift Wendingen, door hem in 1915 opgericht en geleid. „ We weten dat het wolkenskrabbers-vrangsituatie, de grote oplossing om de nieuwe stedeleze, een kwestie is die onze tijd niet meer op afdoende wijze zal oplossen. Deze taak is weggevoerd voor de slantvoeren der toekomstige maatschappij.“

Een ver de „betonnatige maatschappij“ nog in het verschiet ligt? Ook dat schetsde Wijdeveld in Wendingen. „Eerst als de acteur zich bewust wordt van de daden der technici die een rivieroverbrugging construeren en de ingenieur de culturele waarde gevoelt van een polsvoering op het toncel; eerst als de architect weer in de schoonheid van een ritmisch gaaptoeren drama opgaat en de schilder afdeert voor het lijnenspel en de ingenieuze vinding van de propeller en de vliegmaaschine; eerst als de musicus de schoonheid aanvoelt van het adelt der striken en de fabriekarbeider ten volle beseft dat hij meewerkt aan de onontprijkelijke wegge van kunst en rechtvaardigheid; eerst dan zullen wij de weg gevonden hebben naar een nieuwe samenleving.“

In Zuid-Frankrijk slichtte hij met buitenlandse prominenten een kolonie, waar de kunstenaars met beer met elkaar kennis konden maken, maar de gebouwen bleven in vlammen op. Op land van jonkheer Bosch van Dyrakensteyn, de Lage Vuurste, stichtte hij toen in 1933 de kolonie „Eierrijk“, waar kunstenaars zich aan hun muzen konden wijden, maar om het contact met de natuur niet te verliezen ook op het land moesten werken: koren maaien, maaien, dorren, enz. enz.

Wijdeveld bracht er de oorlog door, die hem vooral nu aldoor scheidde beoegde. „De moeder van mijn vrouw, een bevoerde maatschene, was overtuicht en haar hebben we gedurende de oorlog bij ons gehad, met de grootste moeite heb ik haar leven kunnen redden.“

De Engelen lieten in hun neervallend allemaal versierde bomen vlak bij ons hals stellen, zodat alle nulten erom gingen. Op een dag stopte de Duitse Hauptmann van de bezetting in het dorp op zijn ros voor onze deur en zegt: „Ja, nu mar Leid, maar ik moet dit gebouw in bezag nemen. Maar geen bij alle tekenende zag, bracht hij ineens zijn beide vuistten naar zijn kop en knielde. Daarna verdamde Krieger Ik ben landmeester en Beier, dus ik ken met de architectuur verbonden.“ Toen hebben we in een vliegtuig oeplyker ontvoerd, zodat hij bij logische gebod was. Zo is het gekomen dat die commandant ineensklie een vriend van me was, hij was trouwens ontra Hitler op een ma die niet leuk mee was. Ik had later gesprekken met die man op het hoogste niveau. Als ik bij hem wegging, hield hij me in mijn jas en dan dacht ik: wat is mijn jas toch zwaar! Dan zaten er in alle twee de zakken lampetten met bier. De volgende keer, als mijn jas weer zo zwaar was, wist ik het al: ik heb weer voorraad. Ach, ja, er zijn geweldige mensen onder de mensen, ook onder de Duitsers.“

In de oorlog ontwierp de fantasierijke decor- en kostuumontwerper ook nog het plan „toe sullen into the Earth“, een gigantische, 15 mijl diepe, overkoepelde put met een kring van 11 dalgebouwen, om de studenten en professoren te huisvesten, die het gat bestudeeren. „We weten iets van de moan, van de zee, van het koraal, maar van de derde weten we haast niets!“

Na met 15 werkd Wijdeveld zijn goede verstandhouding met de Duitser zwaar maatschende onder veel collega's was hij de gebeten bond en opdrachten kwamen nauwelijks meer toe.

Het is dan ook een uitkomst als zijn vriend Frank Lloyd Wright hem uitnodigt een lezingtoernee in Amerika te houden; hij had hem er meer bewonderaars dan in zijn vaderland, en woos zelfs gast-avond in zijn vaderland, en woos zelfs gast-avond in California.

lijk een glimp van het nieuwe, waar hij innerer met zoveel animo voor heeft gevochten. Biedrijck bij zijn school der herkenning in „Creativity“ het verslag van zijn lesingen. „Picturing midlets in New York, reep ik uit: voerpede werkers tussen het tonnel van automobilere en busen, midlets! Ik voormed dat een groode verandering konen gaat, wat de tegenwoordige tijd is gree begin... het is een einde! Ik roep u op in het sterveuur der steden! Er bestaat een getakkijker wereld, U, jullie zelf, hebben, met jullie torenende hondenkollies, zonder het te wetten, een menselijk vergezicht gepogend. Laat ze omhoog rijzen, koper nog dome en al zijn, maar dien als ucoonoorden voor mijneeren en mijneeren. Onthalt de ureg tot een zuur leven; bouw huzen met uitzicht over rivieren, weeren en velden, seer ommeeren, en loep het bloeiende, landelap! O New York, gij grote stad tussen niet langer en nog niet!“

Terug in Amsterdam blijft hij, zonder kniezen, actief. Hij ontwerpt zijn plan, maakt in 194 en een weekend een ontwerp voor het nieuwe Amsterdams stadhuus, maakt een voorstaging voor Hivoet, kniert door de stad, maakt weer plannen voor de wederopbouw van zijn afgebrade cultuurcentrum in Zuid-Frankrijk, en dunkt niet te vergeten op zijn hant van een hoge springplank in Texeira. Ten slotte is hij al viding zijn tijd vooruut, dat hij nog bij zijn leven op bescheiden schaal herontdekt kan worden.

„Zeg! Bij berustend, met een olijke twin-kelling in de geeneig-uratie ogen. Ach ja, mij heeft dat voor-jan altijd veel tonner en tekenmellingen bezod, maar als je voor keet, kom je niet anders.“

Architecture

A MODEST REVIVAL

Visionary planner Wijdeveld: 'Plan the impossible!'

The tall, wiry architect, dressed with a dash of fantasy, exudes a vitality that is hard to find in many people in their twenties. This 81-year-old is apparently not prone to wear and tear. Pointing outside, he says: 'Yes, I can see the clock on the tower. Although, even without the Westertoren, I know what time it is!'

The joker, Hendrik Theodor Wijdeveld, bursts into laughter and places his hands on the shoulders of *HP's* Koolhaas to share his merriment. 'Ah, your visit means nothing to me, you do realize that, don't you?', he adds cheerfully.

To prove how much he still 'swings', the state pensioner recites one of his poems. 'It's going to be a song; the teenagers are setting it to music. You see, I feel at home in the lowest circles, with the teenagers, but also in the highest, with the scholars!'

He can produce evidence of the latter in a trice: he shows a drawing he made decades ago – vaguely recognizable human figures that seem to consist of wires and tiny pellets. 'I just picked it up out of thin air; in that drawing I wanted to express that we humans don't really exist at all. That we are nothing but radiation, yes, right down to our smallest particles! So what remains (at this revelation he snaps his fingers sharply) is the Spirit! Some call it God, others the universe, and of course you can simply say 'spirit'. That's just how I sensed it, and now Professor Koot comes along with a theory about gravity that completely confirms my drawing!'

Wijdeveld belongs to the select group of 'seers' who, without batting an eyelid, involve the whole of humanity in their schemes, or dream up improvements that can benefit

the entire world. Precisely because of their scale and all-embracing scope, his plans have been largely overlooked in the Netherlands.

Yet he never despaired: when one plan went up in smoke, it led only to an even more fantastic next project; it didn't take long for Wijdeveld to find a fitting motto to describe his activities: *Plan the Impossible*, or, in the Dutch version: *Het enig Mogelijke is het Onmogelijke* ('The only thing possible is the impossible'). At lectures, the master builder unfailingly, if not always pleasantly, surprises his colleagues with his assertion that the tragedy of modern architects is that they must build.

But when the opportunity arises to put some of his ideas into practice, he seizes it without hesitation. Lately he has even become the grateful focus of a modest Wijdeveld revival; he is working on a sports park in Leersum, an exhibition of his work is being held in the furniture department of Metz in Amsterdam, there is talk of a cultural centre in the south of France ('I may take charge of it in the next ten or twenty years'), and there is some movement at last in the plans for the pier in Zandvoort, which he designed.

He all but exults: 'The nice thing is, the nice thing is that despite all the fantasy, they're going to build my whims, my work! When they used to hear my motto, *Plan the Impossible*, they thought: oh, you can't work with that man. But now you can see for yourself. That's typical of my nature: I feel like I'm only just beginning. I'm 81, but it feels like the digits have been reversed. Of course I'm going to build that pier! It's a life's work; I'm certainly not going to give it up now. It just won't be my circular design; they thought that was interesting but too far-fetched, too fantastical. It'll be the second one, that one that goes zip, zip, zip into the sea like a bolt of lightning.'

That Wijdeveld has been able to pursue so many activities throughout his life and continues to do so today is due, not just to himself, but in large measure to his wife, Ellen

Kohn, who passed away two years ago. At all times he is ready to set out the part she played in his life and work. He says, gravely, yet with expansive gestures: 'The greatest poverty, the greatest difficulties, incredible setbacks, one person made it possible for me to endure all that, to develop all these fantasies... one person stood by me for 60 years, one person made up for all the mistakes I made, and that was her. Wonderful, wonderful! She died peacefully. Her last words to me were: 'I'm leaving, but your task is not yet finished. Close the circle.' That's why I have the strength to carry on with all this work, thanks to her.'

The circle, of course, plays an undeniable role in every architect's life, but for Wijdeveld the symbol has a special meaning: his trademark, found on all his designs, in his signatures, beside his doorbell, on his letterhead and scattered here and there around his modernly furnished flat, is a circle enclosing a square. He explains: 'The unity of architecture, naturally! Look, the circle is the projection of the sphere and the square is the projection of the cube. And between the sphere and the cube lie all the forms of architecture. So there you have it.'

As for the fate of contemporary society, Wijdeveld hasn't the slightest doubt. It is doomed. He delivers his verdict with easy nonchalance. 'Let me put it like this way: things have to get much worse before they get better. What we are experiencing here, what humanity is currently experiencing, is total collapse, in order to achieve total renewal.'

I have to give a lecture shortly for English architects, and I'll simply say: 'Architects of England, here I am again, after 30 years,' and then I'll just start talking without knowing exactly what's coming, not about architecture, but about the new things that are coming and need to be prepared for. So I'm no pessimist, oh no; that the new will rise from the ashes of the old, that's my optimism!'

Wijdeveld's optimism must have kept him going from an early age. His first contact with architecture, for example,

was not especially encouraging. He was 12 years old and had only half-finished primary school when his mother took him to an architect's office to learn his father's trade.

'Is that the little lad?' asked two maids. 'Come and gather wood for the stove.' The former office boy recalls: 'My mother already sensed: this son will be just like my husband, only far grander, far more remarkable. My parents had nine children, and my father was not much of a businessman. Yet a great opportunity arose: he was to design all the stations for a railway line between Johannesburg and Cape Town. But just as he got there, the Boer War broke out, and he was wounded in the Battle of Paardeberg. He was then imprisoned on Saint Helena for two and a half years. All that time my mother heard nothing from him. Then, all at once, she received a telegram from Vlissingen: "Home at half past eight this evening." By then, of course, we'd become utterly destitute.'

At the age of 18, he was so besotted with the Pre-Raphaelites that he set off for England with 70 guilders in his pocket and a letter of recommendation from Rijksmuseum architect Cuypers: 'I had an address where I could stay: I spent a whole day tramping around London, but it was miserable. Eventually I arrived at the door I was looking for and rang the bell. A young lady opened and asked, "Are you the Dutchman?" And who do you think it was? My wife! Isn't that amazing? You could say I received my wife in England as a gift from God, in return for what those English had done to my father in South Africa.'

Revolution

Back in the Netherlands, it appeared that architecture was still drawing abundant inspiration from medieval castles. Pointless little turrets, columns, Gothic and Romanesque arches were the order of the day; even battlements were far from taboo. In 1907, Wijdeveld designed a Sleeping

Beauty-like turret for the Peace Palace, but only ten years later (he was living by the Vondelpark), he designed the 'Great People's Theatre' in the park on his doorstep: a revolution that began at the Leidsebosje and ended at the Amstelveenseweg.

A two-kilometre-long 'community project' with a theatre, clubhouses, open-air theatres, children's pools, sports halls, squares, tower blocks (!) and playing fields. Had it been built, it would have spared Amsterdam a good many recreational headaches. A planned two-kilometre-long avenue was to end in the gigantic, vagina-shaped entrance to the theatre. In the drawings, visitors work their way inside like tiny spermatozoa.

The designer had his own notions about the works to be performed.

He wrote: 'Through the entrances of the theatre, the players step inside as envoys of the working people outside; wings and scenery are no longer there, and yet the rear façade can be brought into harmony with the plays and dramatic works to be performed by the light, which falls in muted tones and colours. Action, movement, place and time will be encapsulated in the new poetic work itself.'

The tower blocks in the park were his greatest brain-wave. He designed an expansion plan for Amsterdam to forestall the foreseeable chaos of today: an endless number of skyscrapers built in a radial pattern around the core of the old city centre. He sent the sketches to Le Corbusier, who four years later came up with his 'ville radieuse'.

Wijdeveld does not rule out plagiarism. 'Yes, it's quite a coincidence, isn't it, that he came up with the same thing after receiving my drawings? But there are differences. I called my design the cityless city. What's that? Well, look here, it's a word, it doesn't exist. You take a group of people crammed into three city blocks, then I pick up the whole lot and say: guys, hold tight, here we go, and I turn the block on its side. And then the whole world becomes one chunk of nature with

those skyscrapers standing like human trees amid the cornfields or among the forests. And that's the difference with Le Corbusier; he waxed lyrical about the city itself, but the city is a monstrosity; that's why I dreamed up the cityless city.'

He wrote in the authoritative avant-garde magazine *Wendingen*, which he founded in 1915 and edited: '... We know that the question of housing for millions, the grand solution of new urban planning, is an issue that our time will not be able to resolve adequately. This task is reserved for the form of state of the future society...'

How far off that 'future society' still lay? Wijdeveld also outlined that in *Wendingen*: '... only when the actor becomes aware of the deeds of the technicians who construct a river bridge, and the engineer senses the cultural value of a wrist movement on stage; only when the architect once more loses himself in the beauty of a rhythmically spoken drama, and the painter trembles at the interplay of lines and the ingenious invention of the propeller of a flying machine; only when the musician feels the beauty of the asphalt of the streets, and the factory worker fully realizes that he is contributing to the unfathomable paths of art and justice; only then shall we have found the road to a new society.'

In the south of France he founded with foreign luminaries a colony where the arts could begin to mingle more freely, but the buildings went up in flames. On land belonging to a nobleman, Bosch van Drakensteyn, at Lage Vuursche, he then set up the colony 'Elckerlyc' in 1935, where artists could devote themselves to their muses, but so as not to lose touch with nature, they also had to work the land: mowing grain, sowing, threshing and so on and so forth.

Wijdeveld spent the war there, which brought him considerable hardship, especially after it was over.

'My wife's mother, a famous Jewish musician, had fled and we took her in during the war; with the greatest difficulty I managed to save her life.'

'In their nervousness, the English dropped all the wrong bombs near our house, smashing all the windows. One day the German *Hauptmann* of the garrison in the village pulled up on his steed at our door and said: "*Es tut mir Leid*, but I have to requisition this building." But when he saw all the drawing tables he suddenly brought both fists up to his head and roared, "*Dieser verdammte Krieg!* I'm a land surveyor and Bavarian, so I'm bound up with architecture." So we laid out sham beds in one wing so that he would be covered during inspections. That's how that commander became a friend of mine in my heart; moreover he was anti-Hitler to a degree that was no longer pleasant. I later had conversations with that man at the highest level. When I left him he would help me into my coat, and I'd think: my coat is so heavy! Then I found jam jars filled with butter in both pockets. Next time my coat was that heavy, I knew what it meant: I'd been given more supplies again. Oh well, there are splendid people among us, even among the Germans.'

During the war the imaginative set and costume designer also devised a plan: '*15 miles into the Earth*': a gigantic, domed shaft 15 miles deep, with a ring of 11 apartment buildings to house the students and professors who would study the hole. 'We know something about the Moon, the Sun, the Universe, but about the Earth we know almost nothing!'

After May 1945, Wijdeveld's good relations with the German were held heavily against him: among many colleagues he was a pariah, and hardly any commissions came his way.

It was therefore a godsend when his friend Frank Lloyd Wright invited him to give a lecture tour in America: he had more admirers there than in his homeland, and even became a visiting professor in California.

In New York, he finally also caught a glimpse of the new world for which he had always fought so passionately. He describes his shock of recognition in *Creativity*, the account of his lectures: 'Suddenly, in the middle of New

York, I cried out: toiling workers amid the tumult of cars and buses, listen! I predict that a great change is coming, for the present time is not a beginning, it is the end! I summon you at the dying hour of the cities! There is a happier world. You, you yourselves, with your towering palaces of commerce, have, without knowing it, opened up a human prospect. Let them soar higher still than they already are, but as homes for millions upon millions. Open the way to a pure life; build houses with views of rivers, lakes and fields, of forests and the whole flowering landscape. O New York, you great city between no longer and not yet!

Back in Amsterdam, he remains active, without grumbling. He designs his piers, over a weekend in '64 he produces a design for the new Amsterdam city hall, draws a front page for *Hitweek*, strolls through the city, makes plans for the reconstruction of his burnt-down cultural centre in the south of France, and, not to be forgotten, dives from a high diving board in Tenerife at the age of 81. After all, he has been ahead of his time for so long that he can still be rediscovered, on a modest scale, during his own lifetime.

He says resignedly, with a mischievous twinkle in his greenish-brown eyes: 'Oh well, being ahead of your time has always caused me a lot of trouble and disappointment, but if you're ahead, you can't help it.'

Haagse Post, 8 April 1967, pages 25–26.

In the architecture section, the piece is accompanied by a half-length photograph of Dutch architect Hendrik T. Wijdeveld (1885–1987) leaning against a wall and holding one of his drawings, with a caption alluding to the end of cities. The interview takes place at the Amsterdam home of the 81-year-old visionary. The text spans two pages, accompanied by an advertisement for Carlsberg beer, and appears between the poetry section – featuring an article on Dutch writer Willem Brandt (1905–1981) – and the theatre section, which includes a report on actor Bob de Lange (1916–1978). All three sections share the same format and focus on Dutch artists. The introduction credits the author as '*HP's* Koolhaas', one of the few instances where his name appears in the newsweekly.

At this point, Koolhaas had been working for the newsweekly for three years, and the editors had begun to leave their imprint on its pages. The interviewee's openness lends the piece a friendly and personal tone. Despite the neutrality maintained by the newsweekly's editorial line, Koolhaas's style here is notably descriptive, rich in details, gestures and anecdotes that favour the subject. He shows a solid understanding of Wijdeveld's work, though it is ultimately the architect's own words that reveal the most. The story could stand on its own, yet the way it is told shapes how it is read. Confessional passages alternate with reflections on Wijdeveld's ideas, work and plans, forming the structure of the piece.

The subtitle defines Wijdeveld's role through the title of the exhibition of his proposals at the Metz & Co gallery in Amsterdam, 'Plan the Impossible' (1957). The phrase works as both a description of the project and a personal motto, reflecting the number of speculative ideas the Dutch architect discusses in the interview – plans that extend far

beyond the limits of conventional architecture. Koolhaas, in turn, emphasizes this multifaceted profile by tracing the breadth of Wijdeveld's ongoing visions rather than their realization. The article's headline, 'A Modest Revival', encapsulates that mixture of persistence and restraint.

In the introduction, Koolhaas reconstructs the scene through careful descriptions of the setting and Wijdeveld himself, bringing the atmosphere of the encounter to life. He preserves the spontaneity of conversation through exclamations and interruptions that lend realism and immediacy to the transcript. The narrative also brings forward a figure often overlooked in discussions of Wijdeveld's work: his wife, the cellist Ellen Kohn (1884–1965), whose presence emerges as central both personally and professionally. Through these digressions, the piece reveals a form of writing rarely found in architectural discourse – one shaped by anecdote and informal exchange.

One example is Wijdeveld's relationship with American architect Frank Lloyd Wright (1867–1959). As editor of the architectural journal *Wendingen*, Wijdeveld devoted seven consecutive issues in 1925 to Wright's work. Later, taking advantage of their friendship, he travelled to the United States at a time when his career in the Netherlands was in decline.¹ Koolhaas recalls a series of lectures that Wijdeveld delivered at universities across the southern United States, later compiled into a manifesto-like booklet titled *Creativity* and published in a limited edition.² In these lectures, Wijdeveld reflected on his fascination with New York, his American experience, and his relationship with Wright – private stories of friendship that take on journalistic interest, for the way they reveal the personal networks behind architectural practice.

Koolhaas presents these recollections not as formal history but as evidence of how professional exchange and personal rapport intertwine. He turns Wijdeveld's career into a narrative of resilience and reinvention, aligning

architectural biography with the storytelling mode of journalism. In just two pages, Koolhaas portrays Wijdeveld through lesser-known first-hand experiences that deepen the understanding of his trajectory and legacy. The prose stages the interview, while the journalist's commentary structures and amplifies the architect's voice.

- 1 Donald Langmead and Donald L. Johnson, 'Wijdeveld in America', in *Architectural Excursions: Frank Lloyd Wright, Holland, and Europe* (Westport: Greenwood Press, 2000), 161–171.
- 2 Hendrik Wijdeveld and Wolfgang Wijdeveld, *Creativity: America Invites Father and Son. Lecture-Concerts at 13 Universities in 13 States and for the Convention of the AIA Architects of the Southern States at Charleston* (New York: H. Th. Wijdeveld/American Institute of Architects, 1962), 1–28.

Constant Nieuwenhuys
THE CITY
OF THE FUTURE

Rem Koolhaas and Betty Van Garrel,
'The City of the Future. HP-talk with Constant
about New Babylon',
in *Haagse Post* (6 August 1966), 14–15.

[Images]

Constant (left) in conversation with *HP*'s
Van Garrel and Koolhaas
... 'the rebellion of the frustrated creative person' ...

Future project by Constant Nieuwenhuys
... 'a question of education, of mentality' ...

Future project by Constant Nieuwenhuys
... 'a great deal of energy will be released' ...

Haagse Post

Onafhankelijk nieuwswaekblad — 6 augustus 1966 — No. 2694 — 53ste jaargang — Prijs 65 ct., 10 frs.

Mr GBJ Hiltermann
U Thant waarschuwt

Ontwikkelingshulp weggegooid geld?

THE CITY OF THE FUTURE

HP conversation with Constant about New Babylon

HAAGSE POST New Babylon, your design for a city and society of the future, has recently attracted a great deal of attention. Your project won an award at the Venice Biennale and the Provos are touting your theories. Don't you feel that your plans are being appropriated?

CONSTANT New Babylon cannot be appropriated at all, because it belongs to everyone. It's not a private expression of mine, is it? It's a proposal available to everyone. I really like the fact that the Provos suggested making Amsterdam the first sector of New Babylon. I would never have dared dream of that.

HP Where did this sudden interest come from?

C I once wrote an article, 'The Rise and Fall of the Avant-Garde', which ended with the statement: 'As long as people do not have the opportunity to be creative, that creativity will express itself as aggression.'

Take all those phenomena such as nozems, blousons noirs, Halbstarcken, beatniks and the stilyagi in Russia. The whole youth movement with its protest songs and aggressive behaviour within the framework of existing social relations. It's all actually a kind of rebellion by frustrated creative people. That rebellion will continue until the conditions for the development of creativity have been established.

HP So on that point, the Provos and you found common ground. There may be a lot of frustrated creativity, and also

a lot of aggression, but does society really place any obstacle in a person's way to being creative?

C Creativity has always been frustrated for all people, with a few exceptions. Because the struggle for existence always bound people to a useful way of life, to utilitarian actions; fighting against nature, providing for their food, drink and clothing.

HP Their daily bread.

C Exactly. In the past it was hunting, then agriculture, and now you have the industrial proletariat. People spend all day earning their bread; they live with no other purpose than to stay alive.

HP Suppose everyone had endless time, would that cause a wave of creativity?

C Every human being is creative, to a greater or lesser extent. That's one of our old Cobra tenets. Children in nursery school play, act, draw. In every possible way, they express themselves in a wonderfully inventive way. But the entire education system focuses precisely on turning those children into useful citizens: people who can later fulfil their productive role, their role as production animals. That does not mean that every industrial labourer, as soon as he is unemployed, will turn out to be an artist. It requires a special process of transformation. That is a matter of education, of mentality. And I do not believe that the mentality of someone over the age of twenty can be radically changed.

HP So it will take many years?

C Yes, but when people are freed *en masse* from their duties and obligations, I do believe that a form of society

will emerge in which people play with their lives, rather than organizing them according to the demands of the struggle for existence.

HP So that is the essence of New Babylon. But the question is whether every inhabitant of New Babylon will want to or be able to play.

C In any case, a great deal of energy will be released. All the work that humans have done so far can now be done by dead machines in the age of automation. For a while, people believed that humans were indispensable for operating machines, but that turns out not to be true at all. Automation means precisely that: machines operating other machines. That is cybernetics. So humans are irrevocably becoming superfluous.

HP In the foreseeable future, do you think?

C Yes, it could be implemented on a very large scale in industrialized countries within a few years. Norbert Wiener writes in *The Human Use of Human Beings* that this would be the case if a new world war broke out due to the withdrawal of men from the labour market. A few years ago, for example, automation in the Netherlands received a tremendous boost from the enormous wage increases. When the investment in automated production equipment costs less than labour wages, i.e. the investment in human production equipment, this provides a new impetus. Every wage increase is therefore a positive step towards total automation.

HP But there will always be a residual group that cannot be replaced by machines.

C Until recently, it was indeed thought that there was a tertiary sector comprising everything that was not agricultural

or industrial. Art, even religion, education and medical care, the entire service sector. It's a group without any cohesion. The remarkable thing is that people have completely changed their minds about this. Automation is very possible, particularly in education and scientific research. The only thing that cannot be automated is the *einmalige*, the unique action, that is, the creative action.

Automation actually unleashes and stimulates those forces that are not useful but can be applied for creative, transformative interventions in our lives.

The whole morality of labour has been completely called into question. Human beings as producers are no longer necessary at all.

HP Yet Spaniards, Turks, Italians, Greeks, Moroccans and Portuguese are being imported into the Netherlands.

C Yes, for the menial work that no Dutch person wants to do anymore. But in America, around 35,000 people become unemployed every week as a result of automation.

HP So you see New Babylon becoming increasingly active. Have you also taken a new kind of creativity into account in your plan?

C Yes, yes. Painting, poetry, the novel, musical composition as expressions of the exceptional individual typically arose at times when the exceptional individual found themselves in an exceptional situation. Under the protection of a socially idle upper class, such as the nobility in the Middle Ages or the wealthy merchant class later in the Renaissance, a few individuals were enabled to withdraw from the general expectation of usefulness – the idea of: man is on earth to earn his bread by the sweat of his brow. In New Babylon, there will be room for collective creativity.

HP Can you give us an example of this collective creativity? We're curious to hear more.

C Yes, me too, haha. If I were to design that now, it would be nothing more than an impression of the situation. It has to be a spontaneous interaction between different individuals, with one person's action provoking a reaction in another. First and foremost, that implies complete freedom of expression towards one another. And that is not the case now. A simple happening at the Lieverdje already meets with resistance. The police turn up and say: traffic is being obstructed. As if people exist for the sake of traffic rather than the other way around. In New Babylon, life itself will have become a happening, making the happening itself superfluous.

HP Won't there always be outsiders in your society?

C No, no outsiders. Of course, there will always be various gradations, intelligent and less intelligent people, creative and less creative people, but there are hardly any people who are completely uncreative. Even a person with Down syndrome has some intelligence compared to a dog. He can talk, for example, and respond. You cannot say that the artist is the creative genius, and the cleaning lady or maid is uncreative. In folk art, you often notice that a very mentally challenged individual can play an active role in dance, music or flamenco.

No daily schedule

HP It remains difficult for us to imagine. Could you possibly sketch a day in the life of an average Babylonian?

C I have thought about this a great deal, of course, but it is incredibly difficult to describe something that does not yet exist. You can only talk about it in negative terms, about

what New Babylon is not. You talk about a day, but in New Babylon our daily routine will no longer exist in any form.

The present-day schedule: getting up in the morning, going to bed at night, eating at regular times, is entirely based on the utility of the production animal.

HP That will be different in New Babylon.

C Yes. Climatic conditions will no longer play a role. In those enormous sectors of New Babylon, I have already eliminated daylight entirely, because people are increasingly freeing themselves from the rhythm of nature. They want to follow their own rhythm. As utility loses control over life, the whole rhythm of day and night will disappear.

HP What new developments will the human rhythm bring?

C I can mention a few fundamental points that contrast with the present. Firstly, we all live in a certain place now; we live in Amsterdam because we must stay close to our work; you have to go to the *Haagse Post* every day, I depend on my assignments. As soon as people no longer have to stay close to their work, they get into their cars at weekends and during holidays and drive away from their neighbourhood as quickly as possible.

HP So the New Babylonian becomes a kind of nomad?

C Yes, his range of action expands; he no longer stays in one place. He withdraws from the rhythm of day and night. So you end up with a kind of adventurous lifestyle, in which you never know in advance what you will encounter, never know what will happen. That's the basic principle of the happening.

HP So the nomads don't all need their own flat. But we can imagine that if you can go anywhere you like, then in

the long run moving about is no longer any sort of challenge. Especially as the differences in nature gradually disappear. Doesn't roaming then become so pointless that no one can muster the energy for it anymore?

C Climate control does not mean that there will be an ideal climate everywhere. On the contrary, different climates will be created in various places. It won't be sunny everywhere, but there will also be thunderstorms here and there. You yourself will play a part in creating the climate.

HP Doesn't all that choosing take too much energy?

C Yes, it will take a great deal of energy, but creativity takes a lot of energy. At present you waste all that energy on nonsense: vacuuming, standing at a lathe, making parts for a machine, typing payslips, stupid work that can all be done by machines. This energy needs a new outlet, otherwise it will simply build up. New Babylon will be the backdrop for that new creativity, that new culture.

HP So this cannot take place in the cities as we know them today.

C You will inevitably come into conflict with the authorities. Take traffic, for example. The police on Spui say: move along, you're disrupting traffic. The Provos say: Take all traffic out of the city centre. The city centre is a living space, not a car park, and they are absolutely right. It is madness that people have to walk past a warehouse containing a few pieces of iron. A type of city like that of Le Corbusier, based on the four functions of traffic, work, living and recreation, is utterly outdated in the age of automation. After all, living becomes very dubious when you don't have to stay in the same place for work, traffic is just a means of getting around, work ceases to exist with automation, and

recreation also disappears, because it is rest after work, relaxation. The entire functional city is being called into question. All the plans that architects are currently making, including the Pampus plan by Van den Broek and Bakema, are based on the situation of work.

HP How do you envisage the administration of New Babylon?

C For my book on New Babylon, I used as my motto a statement by a gypsy who calls himself the president of the World Community of Gypsies. He said:

'We have a useful task in the world, because we are the symbols of a free world, a world that knows no boundaries, that you can travel through freely through from the high plains of South Africa to the Finnish forests, and from the Atlantic coasts to the Siberian steppes! So the concept of 'state' has completely disappeared, because the state itself arose entirely from the struggle for existence, from the competition between one group and another, from the protection of property. When the world economy comes into being, and that will inevitably happen, the state will automatically disappear.'

The war in Vietnam, the Russia-China and America-China conflicts: all are struggles for world markets, struggles by the more industrialized, more productive countries to keep the others down so that they remain customers. When the customer also starts to produce, the producer loses its privileged position, but that struggle will inevitably end with the industrialization of the whole world, which will result in enormous abundance.

HP And then the time will be ripe for New Babylon... When that time comes, will it spread across the whole world?

C Yes, indeed. A network of sectors extending across the entire world. I have completely abandoned the idea of the city

as a kind of hub, that round shape, the city that appears like a red spot on the map. I am thinking instead of a very open structure, completely coherent, so that you can move through it, but with all remnants of the landscape incorporated into it.

HP Like a football in a net

C Yes, a net covering the globe, and life takes place in the meshes of the net. Life for everyone, especially for the proletariat, who are finally being given a chance. They have never had any share in any culture whatsoever, so they are certainly not going to connect with cultural traditions. That is very logical; they are looking for something new.

HP Thank you for this conversation.

‘What exactly is New Babylon? Is it a social utopia? An urban design? An artistic vision? A cultural revolution? A technical conquest? A solution to the practical problems of the industrial age? Each of these questions touches on an aspect of New Babylon,’ writes recent Cardozo Prize winner Constant Nieuwenhuys, 46, in *Randstad 2*.

This prize, worth f3000, is the crowning achievement of years of hard work on this ambitious future project, partly documented in drawings and fascinating models (‘I actually created my entire oeuvre in my living room’), and the manuscript *New Babylon*, written in German.

In German, because our eastern neighbours in particular have shown great interest in Constant’s lectures, which are enlivened with colourful slides.

Constant considers *New Babylon* to be his life’s work and hopes to devote most of his energy to it in the coming years, although in the 1950s things were different.

As the intellectual leader of the Dutch Cobra group, he wrote numerous manifestos and also produced paintings that are still among the finest in the Cobra genre and fetch good prices on the international art market.

He no longer has any contact with his colleagues from that period. Constant: ‘We have grown apart. We speak the same words, but we mean something different. For me, the most essential thing about Cobra was the experiment. For the others, it has become a style, and those are incompatible concepts. I feel a much greater kinship with the younger generation.’

This led the idealist Constant to place himself in an unelectable position on the Provo list. Says the artist, who lives on his numerous commissions: ‘Out of sympathy, of course I don’t have any time for it.’

The thinker, who recently acquired a ‘Tin Snail’, spends most of his day in his enormous workspace in Amsterdam’s Wittenburg district, assisted by the skilled welder Nol Kneulman and accompanied by his sturdy sheepdog Hertha.

At the moment, a giant model (scale 1:100) is being created there, with which Constant wants to make a film, which he believes is the ideal way to convey the reality of New Babylon.

The enthusiastic, dark-haired, beer-drinking erudite lives on Henri Polaklaan in Amsterdam, in a ground-floor flat he shares with his wife Nel and daughter Eva. Other notable housemates include a ‘sadly now rather dangerous’ young male woolly monkey, several parrots and three cats.

In his spare time, the cheerful bon vivant plays the harp, violin, dulcimer, balalaika, and above all the guitar; television is nowhere to be found in the house.

Says the son of a civil servant, who sometimes quotes Marx and attended a Jesuit college, says: ‘In this society, we are being deceived and swindled all our lives. Just like during the war, only then the lies were so blatant that no one believed them. It’s a reality that oppresses many people, hence all those mind-expanding substances. That won’t be necessary in New Babylon; it’s a kind of paradise.’

Haagse Post, 6 August 1966, pages 14–15.

In the visual arts section, the piece features a photograph of Dutch artist Constant Nieuwenhuys (1920–2005) in his Amsterdam studio with Rem Koolhaas and journalist Betty van Garrel (1939–2020), accompanied by a caption linking the conversation to the theme of creative frustration. The interview, presented in a question-and-answer format, includes images of Constant’s New Babylon – his ongoing project envisioning a utopian city for a nomadic society – and occupies much of the issue’s cover. A photograph of the artist with a model of *New Babylon* appears under a headline describing him as a creator of the future, alongside a regular column by *Haagse Post* director G.B.J. (Gustavo) Hiltermann.

Betty van Garrel, also an art critic and one of *Haagse Post*’s regular contributors, embodied the newsweekly’s journalistic experiment of the 1960s. Following Armando’s editorial principle to ‘write as if arriving from Mars’,¹ she approached cultural subjects with distance and curiosity rather than interpretation. At *Haagse Post*, van Garrel wrote long, investigative features on artists and social themes, combining factual precision with a tone of surprise and observation. Her writing exemplified the Nul group’s influence on the newsweekly’s prose – dispassionate yet sharply attentive to the social and aesthetic shifts of her time. The interview with Constant merges journalistic detachment with a perceptive reading of the artist’s utopian vision.

The texts accompanying the interview are characteristic of *Haagse Post* in their non-interpretive yet ironic tone, focusing mainly on Constant’s idea of *New Babylon* and displaying a distinct artistic and literary originality. The journalists also describe personal and biographical aspects of the interviewee, shaping the reader’s perception. They present a somewhat eccentric and chaotic image of Constant

while acknowledging his achievements and significance, despite their initial scepticism towards his project, which they also question rhetorically alongside Constant's own descriptions. These reflections parallel Constant's unpublished German manuscript *New-Babylon, Skizze zu einer Kultur*,² which he was completing and actively promoting at the time. Constant even declared it to be his life's work.

When published in *Haagse Post*, this interview captured Constant at a turning point in his career. He was known as the intellectual author of the Dutch CoBra group, a short-lived art movement that embraced spontaneity and creative freedom. By then he had moved beyond painting and was working with architects linked to CIAM, including Aldo van Eyck (1918–1999). At the time, Constant was developing *New Babylon* through a visionary project exploring new forms of social and spatial life. The questions by Koolhaas and Van Garrel reveal both the fascination and scepticism that surrounded these ideas, anticipating the later critical attention *New Babylon* would receive from authors such as Mark Wigley and Bart Lootsma.³

A peculiarity in the original transcription concerns the acronyms identifying the interlocutors. Following the news-weekly's conventions, the questions by both interviewers appear under the joint initials 'HP', which makes it difficult to tell Van Garrel's contributions from Koolhaas's. However, a close reading suggests a difference in tone: the descriptive notes and longer questions seem to be by Koolhaas, while the shorter, more technical ones are likely by Van Garrel, who made similar contributions in other press reports. This interpretation is supported by a later interview she conducted with Constant on *New Babylon*, published in *Haagse Post* on 27 July 1974.⁴

The interview opens by linking Constant's presentation of *New Babylon* at the Dutch Pavilion of the 33rd Venice Biennale (1966) to the Dutch countercultural movement Provo, whose leading members Koolhaas had interviewed

a month earlier. The reference immediately situates Constant within a climate of political and cultural change in the mid-1960s, framing *New Babylon* not just as an artistic project but as part of a wider debate on social transformation. He had previously presented the project at the Haags Gemeentemuseum in The Hague (1965), engaging with the first Provos who shared his ideas. The tone of the exchange between Constant and the interviewers reflects this moment of visibility and debate, capturing him at a time when his project was both celebrated and questioned within the Dutch cultural scene.

Van Garrel and Koolhaas take a direct approach, using familiar ideas to frame their sarcastic questions. The structure of the dialogue unfolds through successive themes – the origin of the Provo movement, the relationship between the Provos and society, society and creativity, and finally creativity and time – forming a discourse aimed at defining the essence of *New Babylon*. Constant reflects on how machines and human beings might be integrated creatively without leading to social dehumanization, referring to the work of the American mathematician and philosopher Norbert Wiener (1894–1964)⁵ as scientific support for his vision of total automation, and aligning his ideas with debates on technology and human agency. This suggests that *New Babylon* was conceived not merely as a utopian fantasy but as a technologically grounded social model. By the end of the exchange, what had initially seemed unrealistic to Koolhaas and Van Garrel instead comes across as a plausible, if unsettling, vision of the future.

- 1 John Jansen van Galen and Hendrik Spiering, *Rare jaren: Nederland en de Haagse Post, 1914–1990* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1993), 209.
- 2 Constant (in collaboration with A. C. Caspari), *New Babylon: Skizze zu ein Kultur* (1960–1965, unpublished original German manuscript, Constant Archive/RKD Archive Constant, nos. 414[a]–[b]).
- 3 Mark Wigley, *Constant's New Babylon: The Hyper-Architecture of Desire* (Rotterdam: 010 Publishers, 1998); Bart Lootsma, 'Now Switch off the Sound and Reverse the Film: Koolhaas, Constant, and Dutch Culture in the 1960s', *Hunch*, no. 1 (1999).
- 4 Betty van Garrel, 'Wie niet in een betere wereld gelooft kan niets in Nieuw Babylon zien' ['Those who don't believe in a better world will see nothing in New Babylon'], *Haagse Post*, 27 July 1974, 34.
- 5 Norbert Wiener, *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society* (Boston: Houghton Mifflin, 1950).

Willem Frederik Hermans

I AM VERY PATHETIC

levige, maar niet onderdrukte, aardse-ke lach. Dan neemt hij plaats in een gemakkelijke stoel in zijn werkkamer, die omringd is door boeken, met enkele recente, trieste boeken als de karavaai die van de deur hangt, een ruitersmanier van een schrijver iedere in met bizarre collage teksten heeft en het afzichte van een sodast met balnet.

Op de schouw ligt een pendule trouw de tijd weg.
Hermans' klokken en Jugendstil-voorzepen", vertelt Hermans, "nu verzamel ik iedereen, Augustijn, maar de klocht he is toen wederom het nog blijft vond."

Reden van IJF's neiging in het uitkomen over twee weken en Hermans' nieuwste roman "Jouet Meer Slapen".
De jonge geoloog Alfred Isendorf, die wordt gevestigd op weg naar Finmarken, een kar gebied in het hoge noorden van Noorwegen, om materiaal te verzamelen voor zijn profectieft. Op zijn schouders rust een zware, tweevoudige taak. Die alleen moet hij in het gebied meten en afgraven van meteoriet-invalgen vinden, en daarmee de volgende Noorse ladders twijfelachtige stelling van zijn Nederlandse professor te bewijzen, maar ook moet hij, door een groot geleerde te worden, die dood van zijn vader weeten, zijn vader, die toen Alfred nog pas 7 jaar was, als veechtloofde luitant in een slecht leed in Jarmorlijk verongelukte.

Alfred van de methode maggen en haardt, die zonder opbouden om zijn hoofd, die weeten, heeft Alfred nog drie Noorse zolgensten; zijn vriend Arna, die hij eigenlijk maar oppervlakkig kent en

vader voor de zevende verlaten van zijn zoon had geleucht, in tweeën gespleten en elke helft gevat in een marckelroop.
Het boek is voor de lezer een oase van literaire potentie, originaliteit en leger-voet in een woestijn van waagzaamheid, reerde kool.

Het is vaak heel aangrijpend, maar tegelijkertijd is Hermans een van de weeten van IJF, hij was de lezer naar-voert in de lach schijnt. Een duidelijk schot in de rook.
Vertelt de schrijver, die eerst indormt of het boek wel "spannend" genoeg was. "Dit boek zou als onderdrukt kunnen hebben. "Tweede en mijne, van de "schrijfschap" ik las leest, dat een profes-sor en Finmarken had gezegd: "Ik ben geen kunstenaar die door weinig te doen een uit berekenen." Het heeft erg grappig, uitvallen wil die professor dat eigenlijk ook, maar dat gaat niet in de uetenschap, mijn boek gaat er voor een groot deel over dat is de uetenschap vaak heel vortelij wordt bereikt met het heel te weten."

Hermans was zelf in '60 en '61 in het gebied, maar de roman speelt. "Maar ik zoon op zoek naar een minder spectaculair zaken en ik was toen onder dan Alfred, daarom is het uetenschappelijk minder tra-actisch met me afgloepen."
Onder het praten zoekt Hermans in een laas die tot de nok toe gevuld is met zelfgemaakte foto's, maar de prenten die hij in Finmarken maakte. Hij vindt er niet alleen atenevechters, die door de laas worden afgevoerd met een spoor worden doerhoelen en een jongste met een levengrote teddybeer. Ten slotte krijgt

gevoel, hij kon er een heleboel stof uit halen."
Een opvatting die de schrijver soms roept op zere termen te trappen. "Is door erg mijn best ik probeer vriendelijk te zijn. Niet als een lust eigentijd, die hoort voorvredend met ingrijpende "Hermans". Dit is tegenwoordig tot een hand, die hoort voorvredend tikkens, want hij hoort op zijn negate. De negate een een kat binnen scherp en die van een hond worden bot."

Rem Koolhaas, 'I am very Pathetic. W. F. Hermans and his "Beyond Sleep", in Haagse Post (12 March 1966), 22.

Ik ben heel zielig
● W. F. Hermans en zijn "Nouut Meer Slapen"
Groningeren wordt, als IJF uit de trein eruit, ondanks een langzaamde bewo-king, beseenen door een onbarbarisch licht licht, dat de hele stad late onvoor-rijks geeft, het lijkt een aanpoerwaag-que-lic.
In de vaart voor het station hangen schilpervertoeren lange dunderbroeken te ergopen. Ook hier ha maandag waagag. Een groep boeren heeft hofdeife met wratten in het gezicht ala hun voe.
Een paar landbouwermannen halen voorreichte een boom evener. Verder valt er, zo ho het weening te midden.
Nu valt de wandeling door de op volle toeren draanende stad belandt IJF aan een geboerin, water, waaraan een groot, hol bus staat, opgetrokken uit onnatuurlijk rode baksteen. Nu een keer hebben woord de deur opengetrokken door Emmy Hermans, schikterre van schrijver en jector in de Franse geograte Willem Frederik Hermans 44.
Een later verscheidt de auteur zelf op de overtoeg, een verzorgde, zonnevane verschijning; zijn hoofd doet denken aan de magische lippen de Haasland.
Achter de quastomende bus kijken de ogen van de door een groot gestote van de vaderlandse schrijver evenre gevoerde, gebate en vergeten, wilhoof gevolgen vriendelijk en opletend.
Achtvoet bij op de vraag, hoe het komt dat uitgerand hij in de literaire wereld zoveel stief deed opwaken: "Ik begrijp het zelf ook niet; ik ben de meest onpopulaire mens van Groningen, zou je toch zeggen... Schrijf maar dat ik heel zielig ben en dat ik me er erg vertwijfend ontfer moet."
De door indruisende luitant even een

Willem Frederik Hermans ... de nappet van een kat blijven scherp...

de studenten Qvigstad en Mikkelson, die al in het begin van de tocht een andere route insaan.
Zodra Alfred het bare gebied, waar de zon nooit ondergaat, betreedt, zuchtend onder zijn leedvare rugzak, wordt het duidelijk, dat hij eigenlijk te veel hoop op zijn zoek heeft genomen, als Hollander denken kost het hem te veel moeite zijn Noorse metaguelen die om het verlaten-ge terrein gewand zijn, bij te boeten en lijken onbegonnen werk, vooral omdat de bekende luitant van het gebied niet heeft gegeven. Luitant. Nuwardal soms nedermat "in het Noor", vraagt Alfred zich af.
Zijn tocht al niet florissante perspectie-ven gaan helemaal in rook op als Alfred, vertrouwd op zijn ploekfins kompas, (een cadeau van zijn luitere tante Eva), met Arne rulle kragt over de te volten-richting. Ook Arne is koppig naar Eva, hij gelikt gebud te hebben) zodat de twee vrienden Alfred niet meer Japen-
Nu valt de eiland niet meer te over-rijen. Alfred kan bijna niet meer Japen-
toeren beukenveur, sin kompas valt in een verkeerde richting is ingelagen, (een cadeau van zijn luitere tante Eva), Arne schertst, blijkt zijn vriend van een klein spiegel te zijn.
Meer doof dan levend weet Alfred ten een minuscule Lappi-ndertacting te bevoende weeld word gebouwt.
Thuis in Nederland, wordt hij ope-
vangerij met Hermans, en door zijn vaderlandse zune Eva. In een klein, donk-
verpakt hebben ze een verlossing voor Alfred. Het is de metacting die Alfred

hij de geachte kiekjes te pakken: een kenoucheite foto van de afgelovde, maar toch constant zwangere Lappenvrouw Wilfrid Alfred vording vordt, laar door luitent gekonmarite kinderschaar, een volkomen verlaten vlakke en een ralle aneue, dat ondanks de aanboudende roemschijn niet is gemiddelen.
Zodt de fotograaf niet spijt. In het boek laas ik water in Alfred's leue trefsch kover, maar wat wij ik gebered, te minuscule nog wel erger: ik heb een rulleite foto in dea per euek, ik de vutubok gepopad."

Weet in zijn sloet geelen, vertelt de omatoden schrijver verder over zijn roman. Over de ontgrendende bij-figuur van Eva, het domme ruyen, zag hij, Alfred en Eva zijn alle twee duidelijk op maat, maar Alfred zoekt het hier op aard, hij zoekt die meteoriet die zucht is in het heremanna. Dat niet hij dom.

Veel onder zijn gelovige mensen altijd een soot probleem geweest. Laatst zag ik mijn luitant van het Lager des Heils op de tv, en die zei: 'Iedereen geleest, Alfred van alle mensen weeten het niet.' Nou, daar kan ik toch niet legim begin-
"Ik geloof dat de hele wereld, veel sterker dan een heel uetervall in individuen die elkaar niet kunnen begri-
pen. Het meervoudal heeft het hogste woord. Zo kan, bij voorbeeld, Alfred's moeder ook mocht begrijpen waarom haar zoon het gevoel heeft, dat zijn miste is "niet".
"Dat gevoel kent iedereen wel, dat is ontgrendt dimen van je versucht, of niet, waarom is je zelf dankig, door heb ik helemaal geen pappeel op. Ik geloof dat de wereld bijna iedereen, diender mensure heb-
ben alpeppen en die onderwerpen dan ook maar te wijden.
Maar een schrijver heeft de taak om die dingen juist een te noeren, of twee

[Image]

Willem Frederik Hermans ... a cat's claws remain sharp ...

I AM VERY PATHETIC

W. F. Hermans and his 'Beyond Sleep'

Groningen, as *HP* steps off the train, is bathed in a mercilessly harsh light. Despite the low-hanging clouds, the whole city has an unreal quality; it looks like a model railway.

In the canal in front of the station, bargemen's wives hang long underwear out to dry. Here, too, Monday is laundry day.

A group of farmers has the same kind of warts on their faces as their cattle.

A couple of firemen are carefully cutting down a tree. Otherwise, there is little to report at first glance.

After a short walk through the bustling city, *HP* arrives at a yellow-brown stretch of water, beside which stands a large, hollow house built of unnaturally red brick. After ringing the bell once, the door is opened by Emmy Hermans, wife of the writer and lecturer in physical geography Willem Frederik Hermans, 44.

A moment later, the author himself appears on the landing: a well-groomed, robust figure; his head is reminiscent of the magical heads on Easter Island.

Behind his gold-rimmed glasses, the eyes of the writer, feared, despised and reviled by a great many of the nation's literary crowd, look remarkably friendly and alert.

Asked why he, of all people, caused such a stir in the literary world, he replies: 'I don't understand it myself. I'm the most inconspicuous man in Groningen, you might say... Write that I'm very pathetic and that it makes me feel very sad.'

After this confession, a sharp, quickly stifled sardonic laugh rings out. Then he settles into an easy chair in his study, which is comfortably furnished, with a few eccentric touches such as the whip dangling from the door, a cabinet

whose drawers the writer has covered with bizarre collages, and a poster of a soldier with a bayonet.

On the mantelpiece, a pendulum clock ticks away the time faithfully.

'I collect clocks and Art Nouveau objects,' says Hermans, 'now everyone collects Art Nouveau, but I bought it when everyone still thought it was ugly.'

The reason for *HP*'s visit is the release, in two weeks' time, of Hermans's latest novel, *Nooit Meer Slapen (Beyond Sleep)*.

The young geologist Alfred Issendorf, the main character, is on his way to Finnmarken, a barren area in the far north of Norway, to collect material for his thesis. He has a difficult, twofold task on his shoulders: not only must he find meteorites and traces of meteorite impacts in the area in order to substantiate what Norwegian insiders consider to be his Dutch professor's dubious theory, but he must also avenge his father's death by becoming a great scholar. His father, when Alfred was only 7 years old, slipped into a crevice and died tragically as a promising biologist.

Aside from the countless mosquitoes and hornets buzzing incessantly around his head, Alfred has three Norwegian travelling companions: his friend Arne, whom he actually knows only superficially, and the students Qvigstad and Mikkelsen, who take a different route at the start of the journey.

As soon as Alfred enters the harsh terrain where the sun never sets, sighing under his heavy rucksack, it becomes clear that he has bitten off more than he can chew; as a Dutchman, he finds it difficult to keep up with his Norwegian companions, who are used to the demanding terrain, and his scientific investigations also seem an impossible task, especially since the senile, or perhaps simply devious, Norwegian professor Nummedal has not given him the promised aerial photographs of the area. ('Does Nummedal mean "unimportant" in Norwegian?', Alfred wonders).

His already bleak prospects disintegrate when Alfred, relying on his immaculate compass (a gift from his younger sister Eva), argues with Arne about which direction to take. Arne is stubborn too (later it turns out he was right), so the two friends go their separate ways.

Now the misery is complete: Alfred can hardly walk because of a leg injury, his compass falls into a crevice, and when he realizes he has taken the wrong direction, he limps back to the place where he left Arne, only to find that his friend has slipped off a cliff.

More dead than alive, Alfred finally manages, at the end of his strength, to reach a tiny Lapp settlement, from where he is brought back to civilization.

Back home in the Netherlands, he is met by his mother, 'the most important essayist in the Netherlands', and his dim-witted little sister Eva. They have a surprise for Alfred in a small box. It is the meteorite that Alfred's father had bought for his son's seventh birthday, split in two and each half set into a cufflink.

For the reader, the book is an oasis of literary potential, originality and reading pleasure in a desert of bland, uninspired fare.

It is often deeply moving, but at the same time Hermans is one of the few writers who can make the reader laugh out loud. A clear success.

The writer, who first asks whether the book was 'exciting' enough, says: 'This book could have the subtitle "Grandeur and Misery of Science". I recently read that a professor from Twente had said: "I am not an artist who wants to achieve a lot by doing very little." That struck me deeply. Perhaps that professor actually wants that too, but that is not possible in science. My book is largely about how, in science, very little is often achieved with a great deal of effort.'

Hermans himself visited the area where the novel is set in 1960 and 1961. 'But I was looking for far less spectacular

things, and I was older than Alfred at the time, which is probably why my story ended less tragically.'

While talking, Hermans searches through a cupboard filled to the brim with homemade photographs, looking for the pictures he took in Finnmarken. At first, he only finds bullfighters suspended in mid-air, bulls being speared, and a little boy with a life-size teddy bear. Finally, he locates the snapshots he wants: a poignant photo of the worn-out but constantly pregnant Lapp woman where Alfred finds salvation, her inbred children, a completely deserted plain, and a remnant of snow that has not melted despite the persistent sunshine.

Says the photographer regretfully: 'In the book, I let water get into Alfred's lens, but what happened to me is perhaps even worse: I accidentally threw a roll of photos into the bin at home.'

Back in his chair, the controversial writer continues to talk about his novel. About the intriguing minor character of Eva, the stupid little sister, he says: 'Alfred and Eva are both clearly searching for something, but Alfred searches for it here on earth, he searches for that meteorite, while Eva searches for it in the hereafter. He thinks that's foolish. For me, religious people have always been a something of a problem. Recently, I saw Major Bosshardt of the Salvation Army on television, and she said, "Everyone believes, only some people don't know it." Well, you can't argue with that, can you...?'

'I believe that the whole world, far more than people realize, is divided into individuals who cannot understand one another. Misunderstanding reigns supreme. For example, Alfred's mother can never understand why her son feels that his mission has failed.'

'Everyone knows that feeling, when your environment expects or demands things of you, and you think: I don't have the means to do that. I believe that the world keeps turning because people have agreed to avoid those subjects.'

But a writer has the task of addressing these things, or rather, he can draw a lot of material from them.'

A view that sometimes forces the writer to tread on sore toes. 'I try very hard to be friendly. Just like a cat, actually, which walks around with its claws retracted. Unlike a dog, whose nails you can always hear tapping as it walks: a cat's nails stay sharp, and a dog's become blunt.'

Haagse Post, 12 March 1966, page 22.

On a page devoted to cultural features but without a section heading, the piece is interrupted by a photograph of Dutch writer Willem Frederik Hermans (1921–1995), with a caption hinting at the writer's sharp tone. The meeting at his home in Groningen is presented in three columns beside an advertisement for Champagne Krug & Co., and is positioned between an interview by Armando with the CoBrA artist Lucebert (1924–1994) and an article by Czech film director Miloš Forman (1932–2018). The occasion for the visit was the recent publication of Hermans's novel *Nooit meer slapen* (*Beyond Sleep*, 1966),¹ which Koolhaas covered out of admiration for the writer.

Koolhaas follows the usual *Haagse Post* convention of anonymity, signing only as 'HP'. His attention to Hermans's surroundings, gestures and speech patterns turns the interview into a vivid observational portrait rather than a straightforward literary piece. The tone oscillates between irony and admiration: the closest he comes to characterizing Hermans is by adopting, with subtle sarcasm, one of the writer's own suggestions for the title – 'I am very pathetic.' Much of the article reads as a compressed retelling of *Nooit meer slapen*, reflecting Koolhaas's interest in narrative structure and its translation into film. At the time, several Dutch directors were adapting Hermans's novels for the screen, a connection that echoed Koolhaas's own early writings on cinema, such as his manifesto 'Een Delftsblauwe Toekomst' ('A Delft Blue Future'), in which he proposed that Hermans's fiction could offer a new kind of realism for Dutch film:

'With the French *Nouvelle Vague* films, that is unthinkable. This is, of course, partly because they are already inconceivable in themselves, but the Dutch mentality

clearly has more in common with the English than with the French. (A Dutchman who becomes famous because he knows everything about Father Cats and goes to give a lecture about it in Denmark is unimaginable... a shooting scene à la *À bout de souffle* in the Van Woustraat would be completely meaningless, not to mention *Jules and Piet*.) Just as the English make use of their own character, Dutch filmmakers could do the same. Instead of conjuring up playful and unrestrained Kitties Courbois and Lucias Campert, producing *Len Boogschutter*, which really belongs in New York, or the quasi-mundane *Versier de Leegte*, they should give *De Woeste Wandeling* by Hermans a chance.

The Netherlands has pessimists, eccentrics, milkmaids, neurotic philanderers, frustrated high-flyers, stamp collectors, monomaniacs, repatriates, Willeke Albertis, carnival princes, brass bands, road workers, homosexuals, fashion designers, journalists, circus artists, dried-up poets, chimney sweeps, policemen, poachers, ministers, Calvinists, nurses, lighthouse keepers, Dorus Rijkerses, impoverished students, down-and-out families, tulip queens, artists, teachers, and nameless singers – enough for a Golden Age full of film.²

Koolhaas's reflections on cinema reveal a deeper interest in form and control, in how narrative structure can compress reality and create meaning through contrast and omission. His journalistic writing applies the same principle: it is concise, observational and stripped of embellishment. In the Hermans interview, this results in a tone that echoes the writer's own – disciplined, ironic and ethically charged. For Hermans, the distinction between the journalistic and the literary was not one of form but of conscience: the journalist writes what the public already thinks, while the writer exposes what they dare not.³

Through his detailed observations, Koolhaas also records traces of Hermans's lesser-known work in photography and collage – elements visible in his studio rather than discussed in the conversation. These details extend Hermans's literary interest in observation and distortion into visual form. Seen together, they outline a consistent attitude: an insistence on exposing the absurd in the everyday. For Koolhaas, such details reveal a writer concerned not only with language but with perception itself, turning the interview into a portrait of how seeing becomes a form of thinking.

- 1 Willem Frederik Hermans, *Nooit meer slapen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1966); English translation as *Beyond Sleep*, trans. Ina Rilke (London: Harvill Secker, 2006).
- 2 Rem Koolhaas, 'Een Delftsblauwe toekomst', *Skoop* 3 (1965), 19–20.
- 3 Bart Lootsma, 'Now Switch off the Sound and Reverse the Film: Koolhaas, Constant, and Dutch Culture in the 1960s', *Hunch*, no. 1 (1999), 170.

Harry Mulisch
HONEYBEES AND
HORNETS

HONEYBEES AND HORNETS

HP interview with Harry Mulisch*

HAAGSE POST Why did you write *Bericht aan de Rattenkonink* (Message to the Rat King)?

HARRY MULISCH In Amsterdam, we were confronted with the season of '65-'66. For a whole year we worked ourselves into an awful state and had an awfully good time. Then one day, that interview with Koppejan suddenly appeared in the *Haagse Post*. I actually found the whole thing rather amusing and thought: I really ought to write something about this. So I started writing and, as always happens with triggers, the whole Koppejan business was left out later on.

HP Did you feel like a spectator or a participant at the time?

HM I'm not someone who shouts 'image'. I'm not involved in that sort of crap at all; I'm too old for it. If I had been 18, I would definitely have done so. But I did get the impression that what was happening in Amsterdam was a very healthy development, because for the first time the restoration of 1945 was being undermined.

HP Do you believe that was a consequence of what the Provos did, or the goal?

HM That's very difficult to say. That is certainly the case with Roel van Duyn. He does everything quite consciously. But if you ask me, the larger group didn't even know that a restoration had taken place. In any case, what the Provos did six months ago is now happening in all political parties. That

Provo may not even exist anymore. That's not necessary either. It was a catalyst that set things in motion.

HP It is remarkable that the rhetoric of some prominent Provos seems just as stale and paternalistic as that of the establishment.

HM That may well be. It is absolutely not the case that Provo people are a totally new kind of human being who, if they came to power, would do things very differently. Perhaps they would be just as paternalistic as the old boys. But the whole movement as such is completely new. The real Provos are not the well-known Provos; they are the unknown Provos. They are simply the lads walking along in the crowd. The hangers-on. Instead of the Provos, there are now also people turning up in the Labour Party. The KVP. In every field.

HP Isn't that a normal *Sturm und Drang* phenomenon?

HM No, with *Sturm und Drang* you only stand up for yourself, whereas this absurd fusion of the happening and politics is actually a new combination in the world. You had political youth and you had happenings. The House of Orange was an ideal stepping stone. Indeed, it was an accumulation of factors, such as the 1953 North Sea flood in Zeeland. At that time, you had high water, a westerly gale and a tidal surge.

HP In 1965–1966, the royal house had indeed reached the point where many people had had it up to here (high water levels), the police fanned the frustration (westerstorm), while the huge tide of young people caused the dykes to break.

HM Yes, and that undermined the regent mentality. That arose in the 17th century because we had a progressive form

of government. Other countries had monarchs, while we had a bunch of gentlemen from the upper circles who carved up the posts among themselves. The rest of the population was, as it were, colonized. It wasn't democratic, but it was a good, typically Dutch institution. That was why the Dutch were so good at colonial administration. In relation to the natives it was exactly the right system. This whole mentality is still prevalent in the Netherlands today. It is no longer that a caste of a few families divides the jobs among themselves, but everyone who reaches a leading position in the Netherlands begins to display the regent mentality. Whether it's the male editor-in-chief, the female editor-in-chief or the chairman of the card club, they all have it. And you could probably even turn it around and say that they achieve leading positions because they have the regent mentality. It's not fascist, but it sometimes seems that way: the gentlemen will sort it all out for you.

HP What does the regent mentality mean to you, in concrete terms?

HM Regents believe that, apart from the authority they exercise, they are the instruments of a higher concept of authority. They alone. That stems from the Reformed view of authority, which holds that authority is given by God. So if someone like the Calvinist Smallegenbroek is a regent, that is still understandable. But Van Hall and Cals are also regents. And that is the problem we are struggling with in the Netherlands. In Russia, Stalin was a tsar, and so you have the tsar mentality. Of course, it is better to have the regent mentality than the tsar mentality.

HP Isn't it more about the authority mentality in general? What mentality would be better than the regent mentality?

HM You simply need to have a down-to-earth administrative apparatus, like in America.

HP If there's one place where people don't take a down-to-earth approach, it's America.

HM President Johnson may do things you don't agree with, but he's not a regent. He doesn't operate in obedience to anything else. He simply tries to push through a certain policy. Khrushchev was not a regent, but a dictator. You can't say Pius XII was a regent and John XXIII was not.

One was an absolutist, the other was not. You have to assume that a regent is something typically Dutch.

HP That mentality cannot, of course, be eradicated in a short period of time. Many leading Provo figures naturally possess the regent mentality as well.

HM The Provos don't eradicate anything. They did what they did. But they create a climate in which other young people, including those in political parties, no longer put up with that ossification from above.

HP Is there anything meaningful to say about that right now? Thirty years from now, it may turn out that nothing has essentially changed.

HM God, that's quite possible. I'm just thinking of a lad like Nagel and a man like Gruyters. That would have been unthinkable five years ago. Now they calmly say: You can drop dead. I'm not saying that Gruyters is the man of tomorrow, but that all kinds of crazy things that were possible for 300 years are now giving way to plain common sense. That the mayor should be elected and that there must be freedom to demonstrate. I am also thinking of certain high, pure concepts of justice. I am thinking of Samkalden's honourable argument on television when Lages was released, and of the Tres case. Those high concepts of justice are not demonstrated in a case like that of Hans Tuynman. So it

boils down to this: if you accidentally kill a count by putting a soot cap on his head, you get a fine of a thousand guilders, whereas if you put a soot cap on the head of the Lieverdje, you go to prison for three months.

HP In Rotterdam, Magistrate Heinsius has been working for ages, addressing Surinamese compatriots as ‘overexposed photographs’. When one considers these kinds of phenomena, it becomes rather strange that the huge advertisement, which you also signed at the time, spoke of ‘restoring reason and fairness’. It would be better to talk about the introduction of reason and fairness.

HM All right, all right, all right. But it remains true that the Provos’ peculiar system of provocation has jolted many people into greater awareness. Those people who signed the advertisement were also provoked. The Provos themselves were provoked.

HP So you yourself were also provoked.

HM Yes, my book is not only a description of the events, but also part of them. The fact that Lucebert wrote a long poem about it and that Wolkers wrote a story about it is also part of it.

HP But why did you, Lucebert and Wolkers need the Provos to put pen to paper? Why didn’t you do it 10 or 15 years earlier?

HM Well, 15 years earlier, guys like Wolkers and Lucebert had acquired for themselves that piece of freedom that the Provos are now collectively trying to acquire. Anyone who wanted to do that together at the time couldn’t get a foothold. Because now the statue of Van Heutsz was being vandalized. But back then, with the police actions in Indonesia, the statue

was not defaced. Now it is no longer writers or sculptors who are doing something. It is a genuine social action. And it is genuinely Dutch as well. It is anarchistic, it is religious.

HP Van het Reve, whom one can hardly call irreligious, says he hates the Provos because they are allegedly intolerant and love terror.

HM Yes, but Van het Reve is a reactionary to the core. He himself has joined an association, the Catholic Church, which is even more inclined towards terror. Just because he happens to be homosexual... He is certainly not the first homosexual in the Catholic Church.

HP Do you also have criticisms of the Provos?

HM Yes, I am against them joining the council. Then they really started to form a party again. And then there’s the whole hashish side of things. That’s a legacy from the Pleiners period, the beatnik era. And they had just got their kick from the truncheon. And that Mobil Oil business and the air pollution, that’s not what I like about it. Look, you can do politics in the spirit of the hornet or in the spirit of the honeybee. The average politician is a honeybee. But the Provo, that’s the hornet. He stings the others so that they do something.

HP Then the hornet is quickly done.

HM Yes, that moment may have arrived now. What else can they do? It’s past its peak. It’s been played out.

HP Mr Mulisch, we thank you for this conversation.

* With *HP* editors Trino Flothuis and Rem Koolhaas.

In a section on politics and literature, the piece appears under the title ‘Honeybees and Hornets’ with the subtitle ‘*HP* conversation with Harry Mulisch*’. The asterisk introduces an unusual feature: an endnote at the bottom of the text naming the interviewers, the Dutch journalist Trino Flothuis (1939–1969) and Rem Koolhaas, although the transcription itself still uses the *Haagse Post* initials ‘*HP*’. A photograph shows the Dutch writer Harry Mulisch (1927–2010) seated in his study, with a caption about the decline of establishment mentality. The interview is printed in four columns, following an article on the customs union between the Netherlands and Belgium and is interrupted by advertisements for Shelter coats and a hotel-restaurant. The combination of political commentary, literary conversation and consumer imagery reflects *Haagse Post*’s characteristic mix of cultural journalism and the visual rhythm of 1960s newsweeklies.

Mulisch was an iconoclastic writer who moved from surrealist fiction to essayistic, politically engaged prose. His background in journalism shaped a direct, analytical style close to that of *Haagse Post* itself. In the mid-1960s he became a vocal critic of the Dutch legal and political establishment, denouncing what he saw as a class-based system of justice that treated the Provos and their sympathisers unequally. He took part in demonstrations against police violence and the judiciary, acts that placed him at the centre of Amsterdam’s intellectual dissent. His book *Bericht aan de Rattenkoning (Message to the Rat King, 1966)* offered an unflattering portrait of bureaucratic authority and institutional hypocrisy. Its publication provided the immediate occasion for the *Haagse Post* interview.

The term ‘rat king’ refers to a rare phenomenon in which several rats become entangled by their tails – a natural

accident that has long inspired superstition. Historically, it was also used metaphorically to describe people living parasitically on others. Mulisch adopted the image as a critique of the Dutch social order before the 1940s and, more pointedly, as an allegory for the monarchy under Princess Beatrix and her husband, Claus von Amsberg, a German diplomat and former member of the Hitler Youth whose marriage provoked public controversy. The interview, however, focuses less on the book itself than on Mulisch’s views of the Provo movement. He answers directly, defending the Provos as agents of social change while recognizing the fragility of their theoretical foundations. While the Provos channelled their energy into happenings and street actions, Roel van Duijn began articulating a clearer ideological direction through *Provo* magazine.¹

Mulisch maintained a deliberate separation between political engagement and literature. For him, moral or ideological messages had no place in art. In the interview, he steers the conversation, turning a question about the Dutch Royal Family into an opportunity to restate his novel’s argument: that the persistence of hierarchical and paternalistic attitudes in Dutch society reflected a deeper tension between constitutional ideals and social reality. The announcement of Princess Beatrix’s (b. 1938) marriage to German diplomat Claus von Amsberg (1926–2002) triggered a wave of protest and debate across the country. Mulisch criticized the silence of the political left, arguing that the absence of any clear stance from those in power exemplified a broader ‘governing mentality’ – a reluctance among institutions to be accountable to the public.²

Passing references in Mulisch’s interview also include Minister of Justice Ivo Samkalden (1912–1995), Minister of the Interior Jan Smallenbroek (1909–1974), Amsterdam mayor Gijsbert ‘Gijs’ van Hall (1904–1977), the journalists and politicians Johan Georg ‘Jan’ Nagel (b. 1939) and Johannes Petrus Adrianus ‘Hans’ Gruijters (1931–2005), a

1966 decision concerning the release of the German SS-officer and war criminal Willy Paul Franz Lages (1901–1971), and ‘Tres’, referring to the Utrecht student society *Tres Faciunt Collegium* and the 1965 *roetkapaffaire*, a death connected to a student initiation.

Flothuis was one of the most influential journalists at *Haagse Post*, known for his sharp and opinion-driven interviews. Editorial meetings often ended with the editor-in-chief asking ‘Trino?’³ – a shorthand for assigning him the most challenging conversations. Working with Flothuis on a subsequent interview with members of the Provo movement strengthened Koolhaas’s standing within the newsroom, and in the Mulisch piece his tone is firmer and less deferential. Here, criticism of political authority becomes a critique of representation itself. The recurring target of such critiques was Amsterdam’s mayor, Gijsbert van Hall (1904–1977), a banker from a long-established political family who came to embody the ‘governing mentality’ and became a frequent subject of satire in *Provo* magazine.

The notion of a ‘governing mentality’ was introduced in 1964 by the Dutch political scientist Hans Daalder (1928–2016), who described the authority of Dutch administrators as rooted in self-legitimizing traditions – so deeply embedded that it seldom required explicit political accountability.⁴ He argued that the Dutch system of governance belonged more to jurisprudence than to politics, fostering depoliticization rather than genuine democratic engagement. These ideas gained wide currency during the 1960s, and Mulisch’s novel can be read as a reaction against that tradition. He saw social unrest as a necessary force for political renewal, anticipating the rise of a younger generation seeking to reform the country’s institutions from within.

The growing discontent of intellectuals towards the judiciary culminated in a public statement signed by numerous academics and writers – including Mulisch – urging the authorities to restore reason and justice in public administration.

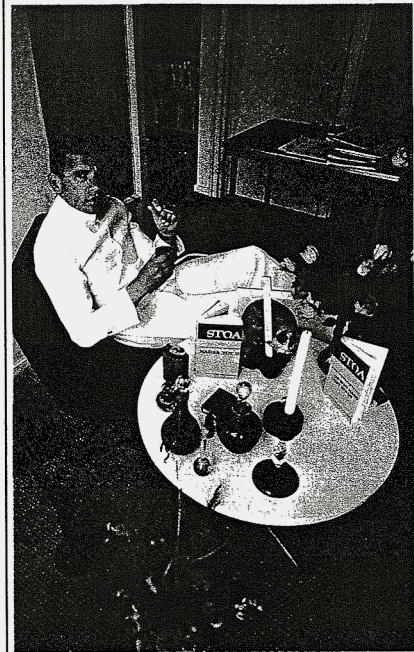
The Dutch painter and poet Lucebert (1924–1994) voiced this stance in his poem ‘De verdediging van de provo’s’ (1966),⁵ while the writer Jan Wolkers (1925–2007) addressed similar concerns in his novel *Terug naar Oegstgeest* (1965).⁶ Wolkers had received the City of Amsterdam’s Prose Prize in 1963, which he returned in 1966 in protest against police violence towards the Provo movement. In revisiting these debates, *Haagse Post* – through voices like Mulisch, and through the pointed questioning of Koolhaas and his colleagues – captured a moment when journalism, literature and politics briefly converged to register the social unrest of a changing Netherlands.

- 1 Roel van Duyn, ‘De Practische Anarchist’, *Provo* 1 (July 1965), 38.
- 2 Richard Kempton, *Provo: Amsterdam’s Anarchist Revolt* (New York: Autonomedia, 2007), 36.
- 3 John Jansen van Galen and Hendrik Spiering, *Rare jaren: Nederland en de Haagse Post, 1914–1990* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1993), 217.
- 4 Hans Daalder and Bart Tromp (eds.), *Politiek en historie: Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011), 80–87.
- 5 Lucebert, ‘De verdediging van de provo’s’, *Maatschap* 1 (1966), 369.
- 6 Jan Wolkers, *Terug naar Oegstgeest* (Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1965).

Gerard Reve
I HAVE RESPECT FOR
MY READERS

Rem Koolhaas,
'Gerard Kornelis van het Reve in conversation
with Rem Koolhaas. "I have Respect for my Readers"',
in *Eva Vraagbaak voor de vrouw*
(26 November 1966), 87-89.

INTERVIEW

GERARD KORNELIS VAN HET REVE in gesprek met Rem Koolhaas

Gerard Kornelis van het Reve is opgenomen in de publiciteit. De "schuldige" in volgorde van belangrijkheid zijn zijn literair werk, de opmerkingen van strenge afgevaardigden in het parlement, zijn overgang naar de televisie, zijn relatie met de Nederlandse literatuur, zijn relatie met de Nederlandse literatuur, zijn relatie met de Nederlandse literatuur, zijn relatie met de Nederlandse literatuur. Met deze wondere literaire sensibele man brengt Eva u in gesprek in kennis. Dat is wel nodig ook want volgens Van het Reve bestaat zestig procent van zijn lezerspubliek uit vrouwen.

Ik heb respect voor mijn lezers

Een kleine stip komt snel nabijder op de smalle, zinnige landweg; bij nader inzien blijkt het een rode bromfietst met berijder te zijn, die, eenmaal binnen de bebouwdome van het Friese dorp Greentorp aangekomen, zijn hand telkens grootend omhoog heft naar de dorpsbewoners, jong en oud. Zij groeten terugs.

Dan maakt de bromfietser een scherpe bocht naar rechts en brengt zijn stalen ros knarsend tot stilstand voor een laag, uit gele baksteen opgetrokken huisje. Het heet, blikt men kortelings aangebrachte plaspakketje in de govel, „Huize Het Gras“, en ligt tegenover een klein, groen kerkhofje met een steenruw kapelletje.

Met veel zorg rijdt de dorpsbewoner zijn voortuig door de kleine tuut van de vestibule binnen, waar zijn vaste plaats door olievelen op de vloer gemarkeerd wordt. Dan stap hij de huiskamer binnen: het is de gebruikelijke schrijver en veeltomstreden buttenman Gerard Kornelis van het Reve, die, voor zover zijn aanwezigheid in Amsterdam niet hoog nodig is, in dit lage, eenvoudige maar smaakvol ingerichte huisje woont met zijn jonge vriend Willem, die medicijnen studeert en in Van het Reve's jongste boek, „Nader Tot U's Zeigefte voorkomt.“ (De naam van één der dieren uit het beroemde Engelse kinderboek van A. A. Milne, in het Nederlands verschenen onder de titel: „Het Huis In Het Poeh-hoekje.“) Dat deze veertiger, die er zo patent uitziet, door de gedeelte van het Nederlandse volk bijna als de personificatie van „Het Kwaa“ wordt beschouwd, is onbegrijpelijk, want er heerst in dit pandje een baas, idylische sfeer. Van het Reve kijkt dromerig naar een buiten, waar stevige Friese jongens hoobalen van een kar naar een hooilozter staan, opdat de koeien de winter zullen doorkomen, en Willem zit op een bank met langzaam bewegingen een vrij grote speelgoed panda die te aaien — een van de vele plaspakketjes speelgoedbestanden die op een rij in de vensterbank staan opgesteld.

„Ik zal eerst maar eens het huis laten zien,“ zegt de schrijver, die gekleed is in een spijkerbroek en een overhemd. „Een heleboel dingen hebben we zelf gelimmerd.“ De keuken blijkt zachtroze geschilderd. De schrijver gaat rondom arvelen op de zelfgemaakte eettafel staan en dans erop uit alle macht, zonder dat het centimeters dikke bord zichtbaar doorbuigt. „Degelijk werk, jongen. Wat ik maak, kan nooit meer stuk. Soms is dat wel eens lastig, als iets, wat ik heb vastgemaakt, niet meer uit elkaar te krijgen is, later.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

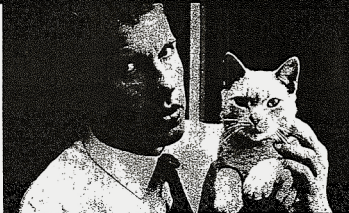
„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

„Leven is vooruitzien“ Aan het aanrecht bereidt hij mij een „overheerlijke“ frisdrank: limonadedroep met karnemelk. „De dochterjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.“ Een stevige trap leidt, via een lulk, naar de zolder. „Die heb ik van nok tot vloer met koperlaminaat bespoken. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.“ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamer. De wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de gevelende groeven van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. „Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op,“ die sprakeloze blik, ontfloerd als het ware. „Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aanzet het even. Hij wist plechtig op een deur. Daaxschiet de zijn werkvertrek, waarna onder andere zijn recente bestseller „Nader Tot U“ geschreven werd. Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, al het ik laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.“

Engelstrijd
Engelstrijd geliefde met,
in hoofd van de, zelf van 4,
Maar, van, van, in de, dat, dat, dat, dat, dat, dat, dat,
in, dat, in, dat, dat, dat, dat, dat, dat, dat,
in, dat, in, dat, dat, dat, dat, dat, dat, dat,
in, dat, in, dat, dat, dat, dat, dat, dat, dat,

„Ik betwijfel of het misverstand ooit zal worden opgeheven“

Een bepande passage in Van het Reve's werk heeft hem een vervolgwegens „smalende godslastering“ bezorgd, omdat hij God voorstelde als een ezel met wie hij zich verenigt. Nu de zaak „onder de rechter“ is, wil hij daar zelf zo min mogelijk over zeggen, behalve, dat hij zelf zowel de minister als de officier van justitie uitdrukkelijk heeft verzocht, het gerechtelijk onderzoek tot elke prijs te doen resulteren in een rechtzetting. „Die beschuldigingen zijn al jaren geleden gebeurd, en ik kon mij er nooit doortreffend tegen verweren. Alleen een gerechtelijk vonnis — als het te mijnen gunste uitvalt, en dat hoop ik natuurlijk — kan mij volledig roobailieren. Ik neem risico“, maar het kan niet anders.“

Dat het Van het Reve ernst is met het geloof, bewees zijn intrede in de rooms-katholieke Kerk. „Nu denken veel mensen, dat ik heel anders ga schrijven. Vooral van orthodox-reformatorische zijde heeft men de verwachting geuit, dat ik nu met mijn „literaire verledien“ zal breken, zoals ze het vol afschuw noemen — het klinkt alsof het een soort misdadiger was. Nee, de verwachting, dat ik na mijn intrede in de rooms-katholieke Kerk met mijn literaire verledien zou breken, is te eenen male ongegrond. Al die jaren, dat ik in katholieke milieu heb verkeerdt, heb ik altijd de grootste waardering ondervonden voor mijn godsvoorstellingen en de verwoording daarvan in mijn werk. Ook mijn verbanding van homo-sexuele besgetten met religieuze mystiek vond men daar eigenlijk doodgewoon. En die gedachten uit „Nader Tot U“, waarover men zo raast en tiert, heb ik in kloosters, katholieke vormings- en besgetten met religieuze voorlezen, maar een klacht of verwijf heb ik nooit geoorld. Overigens is het eenvoudig, dat mijn vrome vijanden zich voor gezegd kunnen houden:

*) Zoals bekend is de schrijver inmiddels ontstegen van rechtvervolging.

GERARD KORNELIS VAN HET REVE
in conversation with Rem Koolhaas

‘I have respect for my readers’

A small dot is rapidly approaching along the narrow, sunlit country road; on closer inspection, it turns out to be a red moped with a rider who, once within the built-up area of the Frisian village of Greonterp, repeatedly raises his hand in greeting to the villagers, young and old. They greet him in return.

Then the moped rider makes a sharp turn to the right and brings his iron steed to a screeching halt in front of a low house built of yellow brick. According to a plaque recently affixed to the façade, it is called ‘Huize Het Gras’ (Grass House) and it stands opposite a small green churchyard with a centuries-old little chapel.

The villager carefully rides his machine through the small garden and into the vestibule, where its regular spot is marked by oil stains on the floor. Then he steps into the living room: it is the tanned writer and controversial outsider Gerard Kornelis van het Reve who, whenever his presence in Amsterdam is not strictly required, lives in this low, simple yet tastefully furnished cottage with his young friend Willem, a medical student who appears in Van het Reve’s latest book, *Nader Tot U* (Nearer to Thee) as Teigetje (Tigger) – one of the animals from A.A. Milne’s famous English children’s book, published in Dutch as *Het huis in het Poeh-hoekje*. That this man in his forties, who looks so well turned out, should be regarded by a section of the Dutch public as practically the personification of ‘Evil’ is incomprehensible, for there

is an almost idyllic atmosphere in this little house: Van het Reve gazes dreamily outside, where sturdy Frisian lads are lifting bales of hay from a cart to a hayloft so that the cows will get through the winter, and Willem sits on a sofa, slowly stroking a rather large toy panda bear – one of the many stuffed animals lined up on the windowsill.

‘I’ll show you the house first,’ says the writer, dressed in jeans and a shirt. ‘We built a lot of things ourselves.’

The kitchen turned out to be painted a soft pink. Without hesitation, the writer steps up onto the homemade dining table and dances on it with all his might, without the inch-thick tabletop visibly bending in the slightest.

‘Solid work, lad. What I make never breaks. Sometimes that’s a bit of a nuisance, when something I’ve fixed can’t be taken apart again later.’

‘Life is about looking ahead’

At the kitchen counter, he prepares me a ‘delicious’ soft drink: lemonade syrup mixed with buttermilk. ‘The neighbour’s little girls, who sometimes come along when she’s here cleaning the place, are very fond of this stuff.’

A sturdy staircase leads through a hatch to the attic. ‘I’ve just sprayed it from top to bottom with copper naphthenate. It was already starting to get woodworm. If you put it off every year, those pests will eat away at the house above your own head.’ The writer opens a low door: we enter a tiny bedroom. The walls are covered with countless pictures. A photograph of Jackie Kennedy at her husband’s open grave takes pride of place among hundreds of images of young men. ‘That photo of Jackie always excites me enormously... that radiant gaze, veiled, as it were...’

When we cross the bedroom and reach the other part of the attic, he hesitates for a moment. He solemnly points to a door. Behind it lies his study, where, among other things, his recent bestseller *Nader Tot U* was written. ‘The Holy of

Holies. It's actually a desecration to show it. Maybe it will bring bad luck.'

Nevertheless, he unlocks a tiny room, as austere as a monk's cell: bare, whitewashed walls and a very small skylight, through which nothing but the sky can be seen. The only furniture is a rough wooden table and a hard red kitchen chair. On the table lie a few sheets of blank paper, an ink blotter, a little crystal inkwell and a penholder with a steel nib. These last two old-fashioned writing implements are a constant source of concern for our contemporary writer. 'The steel nib is going to disappear, but I now have 1,300 in stock, from the very best brand in the world. So if war breaks out, I won't run out any time soon, because a pen lasts me a week, even if I write every day. There is still an ink that dries black, never fades and does not dissolve in water. That is also disappearing; now it is almost all that light blue lemonade. I received a sample translation of one of my poems recently, in German. I read it in the kitchen, spilled a few drops of water on it, and immediately there was a gap of ten or twelve missing words in the text – I haven't been able to reconstruct it yet. Not much can happen to me anymore, because I have one bottle of ink and one gross of pens in every room. Even if two or three rooms are destroyed by a grenade, I'll still have pen and ink in the other, so I'm always fine. Life is about looking ahead.'

When we are back downstairs in the living room, the writer proudly shows me the converted box beds, which now serve as wardrobes and storage cupboards. 'A box bed is very comfortable, but they are almost always too short for modern people. These ones as well, so we simply knocked them out.'

Between the two former box beds is a mysterious, soft-pink painted, tiny alcove. The walls, consisting largely of mirrors, reflect all manner of alcoholic glassware, ostentatiously displayed on many shelves. Below, at the back, I see two small, bright-red doors with a lock. 'Behind them is

nearly eight hundred guilders' worth of gin, cognac, whiskey, in short, everything God has forbidden. Oil for China's lamps. All laid in before the Reds slapped another florin's tax on it. But Teigetje has the key, thank God.'

Thanks to that strict and sensible measure, the author, who used to consume an average of one and a half litres of spirits a day and suffered three bouts of delirium tremens ('only one real one, mind you; the other two were minor episodes'), now drinks much, much less. 'The battle with King Alcohol has, for the time being at least, been reasonably successful. But there's no question of peace yet.'

Not much later, the following bizarre dialogue can be heard in 'Huize Het Gras':

'Say, Willem?'

'Yes?'

'Excellent, young man, may I have a small drink already?'

'What time is it, Gerard?'

'Only three o'clock.'

'Wouldn't you rather wait a little longer?'

'A true word, a true word. I'll just have a coffee then.'

Once seated in a rickety armchair, whose restoration plans are at an advanced stage, Van het Reve recounts with the precision of a bookkeeper the sales figures of his latest book: 'Before those debates in Parliament, in which I was attacked again, sales amounted to about a hundred copies a day. After that they went up again, for quite a long time, sometimes as high as 500 a day. There was even one day when we had 3,220 orders, right at the beginning. In all the four months since its publication, sales of *Nader Tot U* have not fallen below a hundred a day. Incidentally, I don't really understand the point of those attacks. Isn't it actually a puritanical, truly Calvinistic book? It gives you something, it perks you up, I think. Who are my readers? Of course, it's widely read in academic and intellectual circles as well,

but the overwhelming majority of my readers are perfectly ordinary, simple people: tradespeople with no more than vocational training, workers, schoolchildren. That's not so strange really, because my work isn't difficult. Anyone who can read can understand it. I don't set the reader riddles to solve, and I don't quote a Catalan proverb in the original language on every page. I have a certain respect for my readers. He or she brings his or her hard-earned £ 5.90 to the bookshop – so the duty rests on me not to deliver unreadable, inferior nonsense, but the very best I can produce. What I'm going to tell you now will surprise you: according to my cautious estimate, housewives, married women with families, make up at least sixty per cent of my readers. Because more than sixty per cent of my post comes from housewives – and bear in mind that women are much shyer about writing than men and rarely have time.'

After a brief silence, Van het Reve continues: 'There seems to be something in my work that gives many people breath and air: the letters more often express gratitude more purely artistic admiration.'

'I earn well now, but don't forget that I have to work on a book for years; those hefty sums look impressive, but I have to spread them out over a number of years. All in all, it's nice to be free of worries for the time being. Otherwise nothing has changed: I still drink the same cheap wine, and I've no elegant clothes either. Once you've been poor, you always remain poor: you never achieve carefree enjoyment of your possessions. Dozens of times, when I was travelling home exhausted after a lecture, I thought: come on, I'll go first class, but once I stood at the ticket window, I couldn't bring myself to do it. And it's the same with lots of things: cheap whisky, cheap this, cheap that.'

'But you do make yourself hated when, after 15 or 16 years of poverty, you finally manage to earn something from your writing. They will never forgive you for that – your fellow artists least of all.'

'I doubt whether the misunderstanding will ever be cleared up'

A particular passage in Van het Reve's work led to him being prosecuted for 'scornful blasphemy', because he portrayed God as a donkey with whom he unites himself. Now that the case is 'before the court', he wants to say as little as possible about it, except that he himself has expressly requested both the minister and the public prosecutor to ensure that, at all costs, the judicial investigation results in a court hearing. 'These accusations began years ago, and I've never been able to defend myself effectively against them. Only a court ruling – if it is in my favour, which I hope it will be, of course – can fully rehabilitate me. I'm taking risks, but there is no other way.'

That Van het Reve is serious about his faith was demonstrated by his reception into the Catholic Church. 'Now many people think that I'm going to write in a completely different manner. Especially in orthodox Reformed circles, people have expressed the expectation that I will now break with my "literary past", as they call it with disgust – it sounds as if I were some kind of criminal. No, the expectation that I would break with my literary past after joining the Catholic Church is completely unfounded. In all the years that I've been involved in Catholic circles, I have always received the greatest possible appreciation for my ideas about God and the way I formulated them in my work. My linking of homosexual lust with religious mysticism was considered perfectly normal there. And those *Nader Tot U* about which people are now ranting and raving, I have read them aloud in monasteries, Catholic training centres and seminaries, and I never heard a single complaint or reproach. Incidentally, there is something else that my more hostile enemies might care to note: in all those six or seven years, I have never heard a single rude or disparaging remark from any Catholic priest or layperson about my moral views or my life with my

partner; and my friend and I have always been treated by them with the respect to which we are entitled. The Roman Catholic Church has accepted me as the writer that I am, and as a homosexual; and it has done so not out of so-called “tolerance” or “understanding” or “compassion” or “Christian mercy”, or whatever those unsavoury considerations may be called, but wholeheartedly: with respect and love.’

Van het Reve sinks into thought for a moment. ‘I doubt whether the misunderstanding will ever be cleared up,’ he says softly, in a sad tone. ‘There are people who will never understand anything. Who take offence at a single word; who cry murder over a passage taken out of context with malicious intent. Anyone who reads it carefully will notice that it is an incredibly chaste, modest book. That homosexual love is described in it appears to bother many people, but homosexuality is a reality like any other, like the sun, the moon and the rain. At least 5 per cent of people – though presumably more than that – are homosexual: a quarter to half a million people in our country. Are they less entitled to happiness and fulfilment than the rest, and should what motivates them and what their lives are about not be described? Well, why do I let it anger me? People won’t rest until they find a group to persecute, will they?’

Homosexuality is neither good nor bad, just as nature is neither good nor bad. As I say, I mustn’t get angry, but calmly carry on with my work.’ He doesn’t want to say much about his future work. ‘Oh well, it has to be the book that makes all other books superfluous, of course. Except for the Scriptures, of course,’ he adds with a mild grin. Before ‘Eva’ leaves Greonterp, Van het Reve writes out two more of his poems in his own hand to give readers an idea of his pure intentions. The handwriting is one of trial and error. Then he walks us through the village for a while to stretch his legs. He points with pride to the beautiful roses that Willem has planted against the little chapel in the churchyard. ‘There was a strong gust of wind last night, but they

held up.’ He also gestures towards the lake, not far from the village. A flat-bottomed, narrow rowing boat is his dream. Then he could row from his house to the lake, drop anchor and lie drifting. ‘A bottle of wine, pen and ink, paper. The silence that inspires.’ Far away in the meadow, a young Frisian is walking among the cows. Reve’s trained eye identifies him. ‘That’s Sjoerdje. He’s taking a kettle of tea to his older brother, who’s making hay.’

* As is well known, the writer has since been acquitted of all charges.

In a cover story illustrated with photographs of Dutch writer Gerard Kornelis van het Reve (1923–2006) at his home in Greonterp, the interview accompanied the publication of his new book *Nader tot U* (1966).¹ The layout alternates close-up portraits and glimpses of his domestic surroundings, offering readers an unusually personal image of the author. At the time, he still signed as Gerard Kornelis van het Reve and later shortened his name to Gerard Reve, under which he became widely known. Reve – one of the ‘Big Three’ of post-war Dutch literature alongside W.F. Hermans and Harry Mulisch – combined literary prestige with a provocative public persona. His appearance in *Eva* reflected both his growing celebrity status and the magazine’s interest in blending cultural sophistication with the familiarity of everyday life.

Eva was a popular 1960s weekly magazine that combined domestic subjects – fashion, food, homemaking and education – with interviews, film reviews and features on the royal family. Publishing an interview with a literary figure such as Reve signalled the magazine’s ambition to reach beyond its traditional readership. At the time, *Nader tot U* had drawn wide attention for its open treatment of homosexuality, challenging prevailing social conventions and expanding Reve’s audience. From the late 1960s onwards, he appeared increasingly in lifestyle magazines far removed from literary circles, including *Avenue* and *Hitweek*.² Koolhaas, for his part, occasionally contributed to a *Haagse Post* miscellany page on popular culture called ‘People, Animals and Things’.³

The interview with Reve is one of the few instances in which Koolhaas signs with his full name and places the piece under the rubric ‘Interview’, while the headline itself quotes

the subject: ‘I have respect for my readers’. The framing is deliberately flat and de-hierarchized – no ranked facts, no guiding commentary – so that Reve’s voice occupies the foreground. The register mixes formality with dry humour, echoing the contrasts Reve himself used as provocation. The writer’s religious outlook and his mystical conception of sexuality appear without authorial gloss, as material to be stated rather than judged. Reve had, at the time, faced legal complaints of blasphemy in connection with *Nader tot U*, which sharpened the public salience of these themes without altering the interview’s even tone.

What distinguishes the piece is less what is asked than how it is staged. The domestic setting, the unadorned question-and-answer sequence, and the absence of interpretive transitions create a portrait built from voice and setting rather than argument. Koolhaas lets Reve perform his own persona: courteous yet defiant, confessional yet controlled. The title’s borrowed line functions as a contract with the reader – Reve is addressed directly, and the journalist recedes to the role of arranger, editing for rhythm rather than for thesis.

Seen within the media landscape of the mid-1960s, the interview also tracks a shift in audience. *Nader tot U* had brought Reve beyond strictly literary circles; television appearances, daily papers and weeklies amplified the figure as much as the oeuvre. The *Eva* feature participates in that broadening: it accommodates controversy within an approachable format, pairing plain questions with plain images. For Koolhaas, the exercise aligns with his practice of reducing the journalistic frame to a minimum so that what remains – voice, place, cadence – can carry meaning without commentary.

Within Koolhaas’s early journalistic work, the *Eva* interview exemplifies a mode of reporting defined by presence rather than confrontation or synopsis. The constants are restraint and arrangement: headlines that quote the subject, minimal connective tissue, and a reporter who edits

for pace rather than for conclusion. The move from a news-weekly to a lifestyle magazine changes the audience, not the method. Here, the interview form serves to place a speaking voice within a specific context and to let that pairing do the explanatory work. In this instance, the context is domestic and accessible; the voice is uncompromising. The result shows how a general-interest magazine could host such material without mediation, and how Koolhaas's plain framing allowed a broad readership to encounter it on common ground.

Federico Fellini HE ALWAYS DOES THINGS YOU DON'T EXPECT

- 1 Gerard Kornelis van het Reve, *Nader tot U* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1966).
- 2 Rob Uyldert, 'Rob spreekt met Gerard Kornelis van het Reve', *Hitweek* 3 (29 November 1967): 9–10.
- 3 Bart Lootsma, 'Now Switch off the Sound and Reverse the Film: Koolhaas, Constant, and Dutch Culture in the 1960s', *Hunch*, no. 1 (1999), 167.

V.l.n.r.: Lili Veenman, Liana, Federico Fellini, Rem Koolhaas
"Ik kijk wel iemand, die zichzelf te serieus neemt"

En dag Fellini

● *"Hij doet altijd dingen, die men niet verwacht"*

Om fiscale voordelen te genieten, ligt het agnostische, door drie agnosten bevestigde rijk van filmman Dino de Laurentiis zo kilometer buiten Rome in een vlakke waar het altijd waait.

Het zijn twee agnostische jooden, ieder van 40 bij 63 meter en 23 meter hoog, twee kleine stadietjes met deurbanket en een vierkant, smakelijk uitgevoerd kantoorgebouw met op de binnenplaats een geometrische tuin en een park van goede, schoongesnoede, witte kerke.

Op nummer 21 (hijzelf blijkt dit nummer niet precies te weten) zet Federico Fellini, musicien en wereld-cineest no. 1. Bij binnenkomst van HP's Lili Veenman en Rem Koolhaas doet hij teert uit, in zijn verleden onpersoonlijk gemaakte - sandwiches - overtuigen aan zijn hulp Liana (een robuust vrouwe van 25), dat zijn ten loop van het bezoek met hart en ziel aan haar meeter blijkt gewild te hebben.

De cineast Fellini zit er zittend, maar vooral staand, inoperevend uit.

Hij heeft een grote, krachtige kop, waarop zwart, bijna niet grijs, paardachtig stuk haar een fikse kale plek omkrant. Donkerbruine ogen kijken onder gekrulde wenkbrauwen verward, gespannen, getripteerd en een enkele keer wachtelijk uitvaren.

Het lijf is, met kleding bedekt, rasdelachtig onoverzichtelijk: het is niet dik en sprek, dunn, niet breed en niet smal en getooid met een eigenaardig vooruitstekende borst. Zijn handen en voeten schar-

nieren geoid. Hij is voor een Italiaan ongevoerd lang, maar als hij zit, zakt hij al onder een loodzware last, in elkaar. Zijn stem is opvallend wekkend.

De gevelde filmer draagt een eenvoudige Fitone de Gallia, zwart en effen zwarte stropdas, smakvolle, veteleus schouwen op of staat een herlijke, zwarte overjas. Een hoed draagt hij alleen bij filmopnamen.

Op het bureau van de maestro liggen 3 primitieve paateloekeningen van henzelf. Zegt hij, semi-gevoeld erop wijzend: "Mijn volgende film, deze/de als de vorige, ik maak altijd weer dezelfde film."

Op de tekening links van hem: een train met 4 verdelgaten, achttienjarige reizigers achter de verdelde ruiten. Op de middenste een agnostische menselijke, die uitrijzen staan op 3 over 21, waarvoor een klein, gekroeg gestalte, Benja ligt een enorme, geel geproptevluchtig, veilig geïnd op het vliegweg.

Verder ligt het bureau bezaaid met kindlike van vooral kandidaten voor een (film)stipendium. Sommige foto's zijn te omgheven: dat alleen de ogen, een mond, het haar of de neus nog te zien zijn.

Een onbekend jong meisje heeft een stapeltje foto's van zichzelf getruurd met een rood oostelijk jurkje paarsert ze in een veel te klein interieur, zodat de eventuele goede indruk bij voorbaat wordt tenietgegaan door een onduidelijk kleedje, een stelsloof of een afschuwelijke vaas. Buiten heeft ze zich laten vooroverwigen op een kerker, zodat kleine, rode raketten, lampen en liegendes van de handtas van haar loch al niet verdelijkte verschijning afleiden.

Federico Fellini heeft niet veel omhanden. Zijn laatste film, "Giulietta droef Straat" is pas sinds oktober af en de

FEDERICO FELLINI

Walesman Federico Fellini werd op 10 februari in de badplaats Rimini geboren als zoon van een winkelier. In veel van zijn films komen bestuursingen aan zijn af, door een katholieke kloosterzuster geleerd, herhaaldelijk. Verteld hij: "Als kind gaf ik al hele voorstellingen met marionetten, die ik zelf had gemaakt van karton en papierwacht. Zij vermaakten bedelde ik om stukjes papier, blokke hand en plandje koper, waarmee ik mijn poppen kon verrobbelen. Ik geloof dat mijn grootste altijd verbonden is geweest, en misschien nog is, met het handtekenen der kunstenaars."

Voor hij de hand aan de camera sloeg, was hij clop in een officieel secretariatskenners, Journaal en scenarischrijver. Zijn liefde voor het cinema bleef hij in zijn elke film. De definitieve sloot om te worden wat hij nu is kreeg hij van Roberto Rossellini, die hij in 1944 ontmoette bij het maken van "Jome, ogge zaaf" (Hij is in die film nog maar als een lid, 10 tien jaarwijd, bij voorbijgaand, maar streeft in het ongedwongen voorbijgaand).

Zegt hij: "Rossellini was de studeermeester, die mij een oedel te drukke voor mij overrekenen."

Zich omper bekommerd om afstemmingen en lang niet vaakkelde op die koopte met het werk van collega's, refereert hij in 1950 met Alberto Sordi zijn eerste film, "Luce del Verano". Als scenarischrijver helpen

hem dan al Ennio Flaiano en Tullio Pinelli, later komt Bruno Rinaldi daar nog bij. Hun rol is wisselvallig: soms verdwijnen ze zelfs meesloofde. In de praktijk, soms kunnen zij zich naar herhaald uitvaren.

De eerste film die hij alleen regisseert, "De Witte Stier" draagt al helemaal zijn stempel. De ziekte is wisselvallig filmend, maar toch diezelfde, die van zijn echtgenote Giulietta Masina te het zegt, "Ten ton van de eenzouffers, een geest voor Federico zo van houdt". De muziek van de film van de Rota, die sindsdien maar een Fellini-film heeft overvragen.

In '24 maakt de cineast "La Strada" met Masina en Anthony Quinn en film rondom "Le Masaniello" opgetrokken van de grond.

In '26 volgt "Jabban van Calabria", eeddelijkte de verfling van een van zijn helderste. In '30 maakt hij het deistige schokbende, nu nog overrompende verdelstuccus "La Dolce Vita" met Maria Maiala, en in 1931 met Maria Ekeberg in "90 vloed bij Elva", een geniale schetswag, die in zijn ongedwongen, en af laatste, in '60, "Giulietta en de Oesteren", voor het eerst in 9 jaar weer een film rondom "Le Masaniello" opgetrokken. Zijn tongen beweren dan ook dat ze heel wat moeite heeft moeten doen om haar echtgenoot over te krijgen: "Ik heb niet het idee dat een cineast over Federico zou om onze 11ste trouwsgedachte te sterven."

De film kostte afsgeien van publiciteitskosten, 2 miljoen dollar. De opnamen duurden van 17 juli '64 tot 7 februari '65, onderbroken door 2 weken vrijaf. De spanning in de studio was al die tijd te sulden, maar de grootte overrekte Fellini tot nog de dubbe aan het ieder maximale eisen. Het verhaal:

Giulietta, een enigzins dom en onbetrouwen burgervrouwke, vermede, en te veel halverwege de film zeker, dat ze door haar man bedrogen wordt. Dat feit is de druppel, die de emmer van haar remmingen, complexen en frustraties doet overlopen; ze krijgt vlotvlot een van lot nu toe op het witte doek ongekende wulphoed, heeft contact met groeten en hoort geheimzinnige stemmen. Op het laatst kan ze wassen en werkelijkheid niet meer goed uitrekenen.

Vanelli hebben de film een te grote afrekening te maken. Giulietta en haar extravagante dromen verworden. Verdrietig Giulietta Masina de tegenever: HP: Giulietta bestndt zich niet in een normale situatie, dus heeft ze ook geen groene dromen. Fellini zelf heeft over de kritiek zijn schouder oeg; misschien is de kloof tussen Giulietta gewoen en haar viananen niet groter dan de kloof tussen de Fellini's.

Federico en Giulietta zijn een paar keer in Nederland geweest; bij een van die gelegenheden droef mevrouw Fellini 8 glasjes jenever achter elkaar, met het gevolg dat op "Jew" werd.

Rem Koolhaas and Lili Veenman,
'A day with Fellini. "He always does things you don't expect",

in *Haagse Post* (24-31 December 1965), 39-41.

[Images]

From left to right:
Lili Veenman, Liana, Federico Fellini, Rem Koolhaas
... 'I sound like someone who takes himself too seriously' ...

Federico Fellini with Sandra Milo
... faith and trust ...

Fellini on the beach
... small talk ...

Giulietta Masina
... 'I am a bourgeois woman' ...

A DAY WITH FELLINI

'He always does things you don't expect'

To enjoy tax benefits, the brand-new empire of film mogul Dino de Laurentiis, secured by fragile barriers, is located 25 kilometres outside Rome on a plain where the wind never stops blowing.

There are two gigantic sheds, each 40 by 63 metres and 25 metres high, two smaller studios, a set factory and a square, tastefully finished office building with a geometric garden and a bed of large, scrubbed white pebbles in the courtyard.

In room 31 (he himself does not seem to know the exact number), sits Federico Fellini, perhaps the world's number one filmmaker. When *HP*'s Lili Veenman and Rem Koolhaas enter his completely impersonal, sparsely furnished office, he is dictating letters to his assistant Liliana (a plump little thing of 25), who, during the visit, proves to be devoted heart and soul to her master.

The filmmaker Fellini looks impressive when seated, but especially when standing.

He has a large, powerful head, ringed by black, almost ungreayed, horse-like coarse hair around a large bald patch. Dark brown eyes peer from under twisted eyebrows, inquisitive, amused, irritated and, on occasion, desperate.

His body, clothed, is enigmatically hard to take in: it is neither fat nor thin, neither broad nor narrow, and adorned with a peculiarly protruding chest. His hands and feet move as if on well-oiled hinges. He is unusually tall for an Italian, but when he sits down, he slumps as if under a heavy load. His voice is remarkably melodious.

The celebrated director wears a simple Prince of Wales suit, a plain black tie, tasteful laceless shoes and, outdoors, an elegant black overcoat. He only wears a hat when filming.

On the maestro's desk lie three primitive pastel drawings of himself. Pointing to them, he says, semi-tormented: 'My next film... the same as the last, I keep making the same film.'

On the drawing to his left: a four-storey train with shadowy passengers behind the illuminated windows. In the middle, a giant pendulum clock (the hands at five past two), in front of which stands a small, stooped figure. On the right is a huge yellow propeller plane, safely landed at the airport.

The rest of the desk is strewn with snapshots, mainly of candidates for a (minor) film role. Some photos have been bent so that only the eyes, mouth, hair or nose are visible.

An unknown young girl has sent a stack of photos of herself: wearing a red cocktail dress, she poses in a much too small interior, so that any favourable impression is immediately negated by a tasteless little rug, a chair leg or a hideous vase. Outside, she has had herself immortalized at a funfair, where little red rockets, lanterns and ice-cream seller distract from her already not very alluring appearance.

Federico Fellini has little to occupy him. His latest film, *Giulietta degli Spiriti*, was only completed in October, and the machinery that will deliver his next film is still far from running at full speed. He does not yet know the name of his new film, the subject only partially and vaguely defined; the only certainty is that Marcello Mastroianni will play the lead. Fellini denies rumours that it will be a science fiction film, *The Absurd Universe*: 'In '58, when no one was thinking about science fiction yet, I told De Laurentiis that he should buy the rights to that book by Frederic Brown, but then I made *La Dolce Vita* and now that everyone is making science fiction films, I'm naturally no longer interested.'

Fellini is very good at masking a slight lack of real activities. For example, he makes a big fuss about asking for the telephone number of Michèle Morgan, who sent

him a fan letter in response to Giulietta. She wrote: ‘... I am sparing with my words, but I would like to describe this film as “genius”.’

While waiting for the connection, the filmmaker signs blank sheets of stationery and photos of himself wearing a scout hat.

When the pile has grown to several dozen (‘far more than necessary’, says Liliana), he loses patience and vents his frustration on the telephone operator, who responds to his reproaches with nothing but a high-pitched shriek. Such activities apparently give the filmmaker a great deal of satisfaction, if not pleasure.

Mystery, perhaps Fellini’s most cherished attribute, comes into play when one of his regular screenwriters, Brunello Rondi, enters with a few sheets of paper in his hand. Fellini shows *HP* the door and locks himself in his room with Rondi, having arranged a tour of the studios by way of consolation.

Pride

It is not very busy there. In the corridors, people are playing football with a white-tipped red ball. In the first studio, a science fiction set is being built for *Operation Paradise*. In this futuristic environment, Raf Vallone will play the role of a mad erotomaniac who, out of pure envy, wants to wipe all his fellow men off the face of the earth.

‘These are the most modern studios in the world,’ says almost every carpenter. Another source of pride is the new De Laurentiis set construction system; everything that gleams here is made of plastic, including the wood, glass and steel.

In the props workshop, the flood victims from John Huston’s film adaptation of the Bible are laid out in neat rows. Realism here is so extreme that one in ten corpses has a bald crown. Hideous trolls, sacrificial bulls and ancient Roman statues stand jumbled together. On a small table lie

three copies of the apple that caused the flood, made of snow-white plaster, each with the same bite taken out of it. In a dusty corner stands a stately American woman with impetigo on an orange crate; she is carrying an enormous sun hat, a fur coat and stilettos. A sculptor is putting the finishing touches to the nude statue he has made of her: he now only needs to adjust the upturned nose.

Back in the open air, tour guide Liliana, kicking a pebble far away, talks about her boss. ‘He’s very nice, he always does things I don’t expect, so I never get bored. I love working for him.’

Yet a moment later, she speaks with regret about the days of yore (*La Dolce Vita*), which must have been much more intense. ‘Now it was all very tame. I think that’s also because “La Masina” was there.’

Back at Fellini’s, it turns out that he is not keen to talk about his past, his present or his future. ‘It’s not that I don’t want to, that’s not the right word; it’s more of a biological impossibility, caused by my failing memory.’

To avoid further insistence, he suggests going out for a bite to eat. On the stairs to the exit, he is stopped by the doorman, who warns him ‘that the lady with the books is coming again’. As if bitten by a viper, the whole group turns around, only to end up in the clutches of ‘the lady with the books’ (an elderly saleswoman) after a long detour. An old woman with a fantastically thin mouth and a lower lip that shoots up every few seconds to hide the lower half of her face from view. She makes an alarmingly fragile impression on her matchstick-thin legs, yet does not shrink from clinging to Fellini. He rolls his eyes to the heavens, then back to the woman below him, gently shakes her off and cries, ‘No!’

She skips after him and scratches out praise. Liliana explains that this hag has been trying to sell Fellini a few art books for three years. The filmmaker is now walking across the asphalt plain in front of the office building, enlivened

only by a traffic sign, and is by turns angry and amused. He grabs the old woman and gives her a shove, causing her to stagger for a moment before she can continue her sales efforts.

Fellini has meanwhile made his way to her tiny car, which turns out to be crammed with two attractive teenagers who address the great man with downcast eyes.

Now the old hag is back, looking up at him as if gauging the height of a tree she must climb. Fellini swears, breaks free, but promises her, over his shoulder, a small part in his next film. That consolation is evidently greater than her disappointment. She folds herself contentedly behind the wheel and the attractive girls clap their hands.

Fellini also takes his place, with some difficulty, behind the wheel of Liliانا's Fiat 500 and drives *HP*, manoeuvring rather carelessly, to a rural eatery, which at that moment has no customers. He walks straight through the kitchen, prods the meat, is welcomed like a returning hero by a family sitting by the fireside in their coats and chooses a dusty corner. The landlady, wearing slippers and a floral apron, tries to read every expression on his face and hurries to carry out every command faultlessly. She can hardly hold back her tears when Fellini, upon entering with a plate of grilled chops, sniffs ostentatiously through his voluminous nose and exclaims: 'That meat is no good! It doesn't smell fresh, or perhaps it smells too fresh! Take it back!' Then he consoles her with a smile: 'The doctor won't let me eat meat.'

A little later, she returns with two fried eggs, which her too famous customer slurps up with relish.

Meanwhile, he talks with gusto about this and that, actors, the past, and makes cheerful, sometimes corny jokes. After driving *HP* back to Rome, following an ample dessert of nuts and pears, he bids farewell until the next day. 'I still have to go to a solicitor, the dentist and my notary.' In the rear-view mirror, he remains silent and lost in thought for a long time afterwards, towering above all the Romans around him.

Risk

When *HP*, without the filmmaker's knowledge, enquires about the role Fellini plays in Italy, it appears that even the path of a recognized and seemingly unique figure like Fellini, surrounded only by devotion, admiration and even love, is not always smooth sailing.

To begin with, *Giulietta* is hardly a success in Italy; the film only draws full houses in Milan, and it is no longer like it used to be, when a lull in conversation could be effortlessly filled with 'the latest Fellini'.

It also emerges that Fellini and press magnate – and whatnot besides – Rizzoli, an unpredictable 75-year-old who has never been beaten, are no longer as smooth as they once were. A few months ago, he sang Rizzoli's praises, declaring 'that he had been lucky to find someone who financed his wildest dreams without complaint', but their fraternal fusion in the production company Fede-Riz is no longer a fact; hence the next film will again be financed by De Laurentiis.

(It was indeed De Laurentiis who, just before the costly filming of *La Dolce Vita*, feared that the film was a disaster in the making and sold his share to Rizzoli, Fellini's saviour in those days. Yet shortly after that noble gesture, Rizzoli took his first – tense – step: because he had taken such a 'gigantic risk', he did not reward Fellini, as was customary, with a percentage of the breathtaking profits, but only with a Golden Watch. Fellini therefore wears a platinum time-piece now.)

Bit strange

When *HP* offers master set designer Piero Gherardi a glass of iced tea in the fashionable Rosati tea room, it turns out that this 50-something, who with his apple cheeks and blue eyes resembles a fresh farm girl, is filled to the brim with

venomous gossip (moreover, he is celebrating his honeymoon with his dentures, so his lisping accent gives him an extra touch of malice).

‘I am very proud of what I have accomplished, very proud,’ he sighs coquettishly, before going into more detail about the whims of ‘La Masina’, who, according to him, had him design 90 dresses, only to wear 8 of them on the silver screen. ‘I was just happy when she liked something, which is perhaps why her dresses turned out a little strange, a little stranger than intended. They are all made of Brynlon.’

He talks at length about the effort it took him to have all the Art Nouveau-style glassware made by modern glassblowers, even though he found Tiffany lamps, which he wanted to buy in New York for 60,000 guilders but was not allowed to, lying under a thick layer of cobwebs in an abandoned cellar in an Italian hamlet. ‘With Federico’s previous films, I always knew exactly what to do, but with this one, so much depended on it that I was a nervous wreck during the six months of filming and even before that. Every time I dashed onto the set to change something, fold a cloth differently, move a vase slightly or pin the clothes a little more, because I’m very good at that.’

His nervousness even took such forms that he has angrily come to blows with workmen, hurled abuse at actresses and caused scenes when things didn’t go his way. Fellini hinted that he was somewhat fed up with working with him and wanted to team up with a different set designer for his next film.

For the time being, Gherardi need not despair, because he is already living out his fantasy in the set design for *L’Armata Brancaleone*: ‘It’s a kind of thieves-have-it-hard-too story set in the year 1000: an army marching through Italy, again with Victorio Gassman and directed by Monicelli. They have no idea what it all looked like back then, so I can do whatever I want. That’s wonderful.’

Dignity

The Fellinis’ country house, a spacious two-storey bungalow, is located in Fregene (25 km outside Rome), not far from where Giulietta lives in the film. It smells of the numerous pine trees in the area and the nearby sea.

In their garden stand two swing seats and curly white garden furniture. The living room is of superhuman dimensions, as is the earthenware fireplace, and has sofas fit for three to five people.

On the walls hang unremarkable figurative paintings (including two little houses without windows or doors). The gramophone records here are contemporary: Sonny and Cher, the Beatles, etc.

After a short wait, Giulietta Masina enters the room. She is very small, her large black eyes draw all the attention and give her face a somewhat monotonous expression. She plays one of the most difficult roles in the world, that of Federico Fellini’s wife, with dignity.

Once she has folded her legs beneath her, she says, with a hint of pride: ‘I am a bourgeois, but also an actress.’ Although groomed to perfection, she is clearly somewhat older than her husband. Until recently, she smoked 60 cigarettes a day, the cause of her husky voice; now she smokes only six, the cause of her nervousness. Stroking one of her nine cats, Gelsomina, she says passionately: ‘I told Federico straight away that this film would appeal to women all over the world, because there are women like Giulietta everywhere. She is one of the humble, simple and modest characters that Federico is so fond of. Because of her (Catholic Italian) upbringing, she makes the mistake of seeing her wedding day as the crowning glory of her life and not the marriage that comes after it, and as soon as she finds out that her husband is unfaithful, she falls into crisis. I myself was also raised by nuns and am religious, certainly, but to tell you the truth, I

had a happy childhood. I was my father and mother's favourite, I was pampered and I made everyone laugh.

My nuns were modern; they even encouraged me to take up acting. But apart from that, 80 per cent of women in Italy have had a similar upbringing, fatal to married life. Only recently has there been some improvement, I hope. Women who have a profession are particularly strong; they are not entirely dependent on their husbands, but have something of their own, something unique.'

'I never dare to talk about my plans, because then they never come to pass. Federico has promised me that after the film he is currently working on, we will make another film together, but I don't know anything else about it, because when he comes home, he talks about everything except film. I may also have a part in a film that will be shot in Africa.'

Rarely speaking of those films of her husband in which she herself did not act, she concludes: 'This film also ends with a message that resonates in all of Federico's films, a message of faith and trust in life.'

Sorrow

As she sees her guests out to the gate and shivers at the chill, she compares her own slightness with *HP*'s northern proportions: 'I am so small and you are so tall.'

The next morning, Fellini summons the barber to his office. While the barber scrapes his fleshy chin with his razor, the filmmaker goes through his post, especially the proofs of a Playboy interview, accompanied by a letter: 'We have tried to do justice to the dignity and humanity that are in you. You are a great and true creator.'

He is hardly pleased. 'I sound like someone who takes himself too seriously, and that's exactly what I never want to be.' He gets angry when he is called a 'showman'. 'I'm not a showman, Joe Levine, that's a stage name.'

The red pencil appears when, a moment later, he is quoted as saying about his wife: 'Her sexless face, which can express all emotions, from supreme joy to the dullest sorrow, continues to fascinate me forever.' He leaves the last part as it is but hastily and angrily crosses out 'sexless'.

The pale figure who then enters turns out to be a tax consultant offering his services: 'I have also worked, and I may say with great success, for Monica Vitti and Antonioni, so perhaps I can do something for you too.' Fellini chats with him in an amused whisper, then sends him packing. 'I've had enough of all these lawyers!'

Now that the time has come to say goodbye, Fellini sits up straight in his chair and, at the last moment, seriously explains what it all boils down to, in short: 'I am simply a storyteller and film happens to be my medium. I love film because, as a creative process, it is a kind of repetition of life; it uses life much more directly than any other medium. And I love life, so...'

Federico Fellini

Aquarius Federico Fellini was born on 10 February in the seaside resort of Rimini, the son of a shopkeeper. Many of his films feature memories of his childhood, shaped among other things by a Catholic boarding school (*I Viteloni*, 8½). He says: 'As a child, I used to put on whole shows with puppets that I had made myself out of cardboard and papier-mâché. I begged workmen for pieces of wire, blocks of wood and pieces of copper sheet, which I used to perfect my puppets. I believe my imagination has always been connected, and perhaps still is, to handiwork, with the arts and crafts.'

Before he picked up the camera, he was a clown in a circus, a cartoonist, a journalist and a screenwriter. He professes his love for the circus in almost every film. The final push to become what he is today came from Roberto Rossellini, whom he assisted in 1944 in the making of *Rome, Open City*. (In that film, still as thin as a rake, he can be seen instructing passers-by on the art of walking past naturally.)

He says: 'Rossellini was the city dweller who helped me cross a street that was far too busy.'

Caring little about movements and far from being fully up to date with the work of his colleagues, he directed his first film, *Luci del Varietà*, with Alberto Lattuada in 1950. Ennio Flaiano and Tullio Pinelli were already helping him as screenwriters, and Brunello Rondi joined them later. Their role was variable: sometimes entire scenes were ruthlessly discarded, and sometimes they were able to indulge themselves to their heart's content.

The first film he directed on his own, *The White Sheik*, already bears his mark. The sheik is utterly ridiculous, yet still endearing or, as his wife Giulietta Masina

puts it, 'one of the simple souls Federico is so fond of'. The music for the film is by Nino Rota, who has only skipped one Fellini film since then.

In 1954, the filmmaker made *La Strada* with Masina and Anthony Quinn, and with that, his career really took off.

In 1956 came *Nights of Cabiria*, partly based on one of his own comic strips. In 1959, he made *La Dolce Vita*, starring Marcello Mastroianni and Anita Ekberg, which was shocking at the time and is still a stunning global success today. In 1963, he completed 8½, a brilliant exploration of his own subconscious, and finally, in 1965, *Giulietta degli Spiriti*, the first film in nine years to feature 'La Masina'. Malicious tongues claim that she had to work very hard to persuade her husband to do this; she herself says 'it was a gift from Federico to celebrate our 21st wedding anniversary'.

The film cost \$2 million, excluding publicity costs. Filming lasted from 17 July 1964 to 7 February 1965, interrupted by a two-week break. Tension in the crew was palpable throughout, since Fellini's most ambitious project to date demanded the utmost from everyone involved. The story: Giulietta, a somewhat dim-witted and clumsy bourgeois woman, suspects, and halfway through the film becomes certain, that her husband is cheating on her. This fact is the last straw that breaks the camel's back of her inhibitions, complexes and frustrations: she has visions of a sensuality hitherto unseen on the screen, communicates with spirits and hears mysterious voices. In the end, she can no longer distinguish between fantasy and reality.

Critics have reproached the film of presenting too great a discrepancy between the ordinary Giulietta and her extravagant dreams. Giulietta Masina defends the film to *HP*: 'Giulietta is not in a normal situation, so

she doesn't have ordinary dreams.' Fellini himself shrugs off the criticism; perhaps the gulf between Giulietta's ordinary life and her visions is no greater than the gap between the Fellinis.

Federico and Giulietta visited the Netherlands a few times; on one of those occasions, Mrs Fellini drank eight glasses of gin in a row, with the result that she became 'tipsy'.

Haagse Post, 24–31 December 1965, pages 39–41.

Titled 'Een dag Fellini' ('A day with Fellini'), the Dutch title hints at a casual day out, though its phrasing maintains a more restrained tone – half report, half encounter. The feature follows an article on the French-Swiss film director and screenwriter Jean-Luc Godard (1930–2022) and precedes a piece titled 'Women's Lives', devoted to the Chinese physician and writer Han Suyin (1917–2012). Across eight columns, advertisements interrupt the text, and several captioned photographs revolve around the Italian film director and screenwriter Federico Fellini (1920–1993): walking alone; with the Tunisian film actress Sandra Milo (1933–2024); of his wife, the Italian film actress Giulietta Masina (1921–1994); and with his assistant, the Italian screenwriter Liliana Betti (1937–1998), alongside the two reporters, Rem Koolhaas and the Dutch film critic and director Lili Veenman (1930–2025). The subtitle, 'He always does things you don't expect', quotes Liliana and captures the article's oscillation between portrait and performance.

Koolhaas's collaborator on the piece, Lili Veenman – later Rademakers after her marriage to film director Fons Rademakers (1920–2007) – was the daughter of *Haagse Post* editor Sylvia Brandt Buys and contributed regularly to the newsweekly. Earlier in her career, she had served as one of Fellini's assistants on *La Dolce Vita* (1960), giving her a familiarity with his working methods and filmmaking practice that enriches the interview's perspective. Koolhaas and Veenman produced an extended feature on their visit to Fellini's studios in Italy, timed with the release of *Giulietta degli Spiriti* (1965). Among Koolhaas's early pieces for *Haagse Post*, this stands out for its narrative ambition – a hybrid of reportage and observation that conveys Fellini's character

as much through tone as testimony. It marks a new stage in Koolhaas's writing, in which the relation between interviewer and reader becomes more composed and orchestrated rather than purely factual.

Interlude: 1, 2, 3 enz.

Around the same period, Koolhaas combined his work for *Haagse Post* with the Amsterdam-based film collective 1, 2, 3 enz., founded by students of the Netherlands Film Academy, where his father, the journalist and writer Anton Koolhaas (1912–1992), was director. Members included Dutch film directors René Daalder (1944–2019) and Kees Meyering (1944–2006) and camera operators Frans Bromet (b. 1944) and Jan de Bont (b. 1943), later joined by cinematographer Robby Müller (1940–2018) and Surinamese film director Pim de la Parra (1940–2024). The collective rejected what they saw as the 'old-fashioned auteur cinema'¹ of the 1960s, which they considered excessively individualistic, in contrast to the collaborative model they promoted. Their unpublished manifesto, as recalled by Frans Bromet, states:

Manifesto

I.

Film is a young art – a restless and unconventional art.

That is why, everywhere in the world – including the Netherlands – new film directions, movements, and experiments are constantly emerging. Alongside established filmmakers, a new generation has opportunities worldwide to demonstrate that film need not become rigid or stagnant.

An uninvolved observer might describe the current situation in the film world in these terms. Yet this seemingly favourable state is far less so when thought

remains confined to categories such as young, modern, progressive, contemporary, avant-garde, traditional, old-fashioned, and so on.

II.

For anyone without substantial private means, it is almost impossible to gain entry to the film world and make films independently. To be accepted, films must meet certain formal criteria – a requirement that generally entails a large budget.

Films that do not meet these norms have little chance of being shown publicly. Screenings outside national circuits are rare, and even private showings in institutions such as the Film League or the Film Museum are usually reserved for older or foreign films.

Yet this possibility of exhibition is essential – both for the audience, which would otherwise miss important developments, and for the filmmaker, who finds it difficult to continue working without direct contact with viewers.

III.

After much reflection, we concluded that individual efforts to change this situation are largely futile.

Therefore, there must be a group.

The group exists and has the following characteristics:

It is not a group of people but a group of films.

It does not represent any particular movement or tendency, and it is independent of religious beliefs, political parties, magazines, or commercial enterprises.

Films eligible for inclusion in the group must meet the following conditions:

- a) They must not have been publicly or privately shown in any significant form.

- b) Their conception must be non-commercial, and they must be financed by non-professionals.
- c) They are not required to meet the formal standards mentioned in Section II.
- d) All film formats – including 35 mm and 70 mm – are accepted in principle; less common formats may naturally offer new opportunities for exhibition.²

This text appeared in a printed flyer for the collective's first presentation during the graduation ceremony of the Netherlands Film Academy, held at the Leidseplein Theater in Amsterdam on 18 July 1964. On another page, the members of 1, 2, 3 enz. explained that all films associated with the group would be screened continuously throughout the two-hour programme. Among them was the short *Moge we ons effe aan u voorstellen?* ('May we briefly introduce ourselves?'), made by Koolhaas together with Daalder. The Dutch title's colloquial spelling mimics an informal spoken register, giving it an intentionally playful tone. The flyer also reproduced a series of interviews with group members. In one, Pim de la Parra is interviewed by Kees Meyering, who reflects on the search for a filmic approach capable of balancing experiment with accessibility for a broader audience. In another, Meyering interviews Frans Bromet in a dialogue centred on filmmaking as a matter of artistic conviction rather than professional opportunity.

Several film critics were present, some of whom reportedly left during Kees Meyering's introductory remarks – a reaction noted by Dutch film director Wim Verstappen (1937–2004), editor-in-chief of *Skoop*, who described the group as a 'Skoop countercurrent'.³ The event featured screenings of the collective's earliest projects, including *1! 2! 3! 4! (5)* – a preview of their later film *1, 2, 3 Rhapsody* (1965) – in which the images combined handheld movement with the group's own 'cinéma à la minute' ethos of

on-the-spot filming. Members took turns filming one another on fifteen rolls of 16 mm film, producing a sequence of spontaneous, intercut perspectives.

The members wrote three interrelated manifestos,⁴ each articulating a distinct creative position within the collective. In 'Een Delftsblauwe Toekomst' ('A Delft Blue Future'), Koolhaas argued for recognizing the screenwriter's central role in shaping cinematic language. René Daalder's 'Naar een kompromisloze bioskoopfilm-avantgarde' ('Towards an Uncompromising Avant-Garde Feature Film') explored the actor's personality as a generative creative force, citing Fellini's *8½* (1963) as a model of how individuality could drive artistic expression. Kees Meyering, in 'Naar een Vérité' ('Towards a Truth'), envisioned a new kind of director whose personal style defines the film, drawing comparisons among film directors such as Antonioni, Clayton and Fellini. Collectively, these texts redefine cinematic authorship as a collaborative rather than individual pursuit – an idea also evident in Koolhaas's early journalistic work at *Haagse Post*.

On 19 June 1965, during a film festival at Gallery 20 in Arnhem, 1, 2, 3 enz. premiered *1, 2, 3 Rhapsody*. The group presented the film as an experiment in collective authorship, deliberately disregarding the conventional division of labour. They described their method as 'completely natural' – for them, a practice more self-evident than the industry's hierarchical structure. The project consisted of five segments of roughly fifteen minutes each, conceived as exercises in a 'working community', in which all participants contributed equally. The five members alternated roles as camera operators, actors, and directors, producing five short films that reflected both their independence and their shared sensibility. The result conveyed an irreverent yet thoughtful engagement with filmmaking: a demonstration of how collaboration can be both intuitive and organized.

Haagse Post covered the premiere in its 26 June 1965 issue,⁵ giving the film a favourable notice and reporting that the group was already preparing a new project – a feature by René Daalder to be made collectively by three actors, three directors and three camera operators in a single continuous work rather than a sequence of sketches. Their collaborative ideals found fuller expression in *Body and Soul* (1966), a twelve-minute black-and-white film in CinemaScope. Narrated by the Dutch film critic Rein Bloem (1932–2008), from a text written by Koolhaas and Daalder, the film is deliberately simple in form yet quietly pointed in tone. In later interviews Daalder explained that *1, 2, 3 Rhapsody* had begun as a game, but by the time of *Body and Soul* the members' individual roles and sensibilities had become more defined.⁶

Meyering co-wrote and co-directed *Body and Soul*, with Jan de Bont and Frans Bromet as camera operators. The shoot lasted twenty hours over three weeks. The film won several awards at Dutch film festivals and later helped finance more ambitious productions such as *The White Slave* (1969), then the most expensive film yet made in the Netherlands. Koolhaas and Daalder co-wrote the screenplay,⁷ conceived as an allegory of Europe's relationship with the developing world. The film combines surreal imagery with moral inversion. Misunderstood by critics and audiences alike, *The White Slave* received little commercial attention and marked the end of the collective. Koolhaas and Daalder later wrote a screenplay for the unproduced *Hollywood Tower*,⁸ and Daalder would go on to direct an unreleased documentary of Koolhaas titled *Citizen Koolhaas*.⁹

Back to Fellini

For Koolhaas, this parallel engagement with filmmaking blurred the boundaries between journalism and cinema – between editing a story and writing or directing a scene – an approach that permeates 'A day with Fellini'. While working

with the film collective, he continued his assignments for *Haagse Post*, including this feature on Fellini. The article opens with a description of Cinecittà, the vast studio complex on the outskirts of Rome, where Koolhaas and Lili Veenman visit the director in his office. The attention to detail – the geometry of the studio corridors, the texture of Fellini's clothing, the interplay between mannerism and myth – signals the observational mode that distinguishes his reporting. The inclusion of hearsay and anecdote, unusual in the factual tone expected of the newsweekly, amplifies the theatricality of the encounter rather than documenting it.

Fellini, famously wary of interviews, answers with irony and restraint. Koolhaas and Veenman structure the piece as a sequence of short sections that distil the exchange into tonal fragments rather than arguments. During a break, they follow Fellini's assistant Liliana Betti through the Cinecittà backlots, observing how she mediates between the director's imaginative world and its everyday logistics. Betti, who worked with Fellini for more than two decades as production secretary, assistant director, casting director and muse, becomes a secondary narrator, translating the aura of his creative process into practical detail. Fellini's resistance to straightforward questions becomes part of the piece itself, reinforcing Koolhaas and Veenman's portrait of the director as both a public figure and a self-staged author.

The piece unfolds through the people around him. Koolhaas and Veenman weave in the voice of Italian costume designer Piero Gherardi (1909–1971), whose meandering anecdotes and small provocations reveal the vanity and restless energy of Fellini's productions. His digressive tone brings a vivid sense of studio life – half chaos, half ritual – beyond what straightforward description could convey. Later, the reporters visit the Fellinis' villa, where Giulietta Masina receives them with composed courtesy and a poise that quietly offsets her husband's exuberance.

The visit introduces a different register: domestic and at a remove from the world of performance. Through these surrounding figures, Koolhaas and Veenman widen their study of character, showing how personality takes shape in space and behaviour rather than dialogue.

Across several days, the exchanges between Fellini and his visitors develop less as an interview than as a slow revelation of personality and an exercise in control. Koolhaas and Veenman capture pauses and digressions that show a director shaping the encounter as carefully as one of his films. What emerges is not a transfer of information but a portrait composed through rhythm and gesture – an exploration of how presence itself becomes a form of authorship. In this sense, the reporters turn reportage into a study of visibility: how a public figure manages self-presentation, and how writing can make that process perceptible without seeking to resolve it.

- 1 Conversation with Frans Bromet at his home in Ilpendam, November 2013.
- 2 1, 2, 3 enz., Manifesto, c. 1965, unpublished typescript, Frans Bromet personal archive, Ilpendam.
- 3 Wim Verstappen, 'Van Kees, Rein en René voor Skoop', *Skoop* 2 (1964), 27–38.
- 4 René Daalder, 'Naar een kompromisloze bioskoopfilm-avantgarde'; Kees Meyering, 'Naar een Vérité'; and Rem Koolhaas, 'Een Delftsblauwe Toekomst', *Skoop* 3 (1965), 14–21.
- 5 *HP*, 'Groep 1, 2, 3', *Haagse Post* (June 1965).
- 6 *HP*, 'Body and Soul. René Daalder: "De beste formule: we helpen elkaar"', *Haagse Post* (May 1966), 19.
- 7 Rem Koolhaas and René Daalder, *The White Slave*, 1st ed. (1969); digital reprint (Hamburg: CulturBooks Verlag, 2016).
- 8 Beatriz Colomina, 'The Architecture of Publication: Rem Koolhaas in Conversation with Beatriz Colomina', *El Croquis*, no. 134/135, OMA [II] 1996–2007 (2007), 360.
- 9 Conversation with Frans Bromet, Ilpendam, November 2013. A copy of the unreleased film *Citizen Koolhaas* is preserved in Bromet's personal archive.

Provo Action Group BOREDOM AND LEISURE ACTIVITIES

Haagse Post

Onafhankelijk nieuwsteelblad — 9 juli 1966 — No. 2690 — 33ste jaargang — prijs 60 cent — 10 f.

Rem Koolhaas and Trino Flothuis,
'Boredom and Leisure Activities. *HP*-talk with
Provo Action Group',
in *Haagse Post* (9 July 1966), 6-7.

[Images]

Provo in conflict with society
... 'you have to be quite absolute about yourself' ...

HP editors Flothuis, Van Wansbeek and Koolhaas (left to right)
in conversation with the Provo action committee
... 'you have to be quite absolute about yourself' ...

Mr GBJ Hiltermann:

Escalatie in Vietnam

Ir. Adams: 1e Kamerkandidaat van Boerenpartij

BOREDOM AND LEISURE ACTIVITIES

HP conversation with the Provo Action Group

HAAGSE POST Recently, there has been a striking ambivalence within the Provo movement. To the general public, the Provos are still the people who want to blow up the IJ tunnel and plot other acts of sabotage, while the Provo leadership, apparently alarmed by the construction workers' riots of 14 June, has distanced itself from violence. Isn't that contradictory?

PROVO HANS TUYNMAN Generally speaking, the Provo movement is definitely not fundamentally non-violent, but it is true that violence has no value for us in the context of Dutch democracy. At the moment, we do not see sufficient reason for a violent revolution and feel that we can achieve enough through psychological warfare.

HP So you are distancing yourself from the texts published in *Provo* magazine, which explicitly advocated violence?

HT Those texts presented a picture of old-fashioned anarchism, nothing more.

HP We recall Provo texts that were very much relevant to the present day.

HT Those were letters to the editor and satirical pieces.

HP But isn't it difficult for Provo supporters who reason less subtly to determine where the satire ends?

HT It actually depends on the regime and the place. In Spain, Portugal and Russia, I would say: this situation gives me the moral right to commit violence. I believe that this must be decided on an individual basis. Just as we are not fundamentally non-violent, we are not fundamentally violent either. There is always an interaction between the situation and Provo's attitude towards it.

VAN NIMWEGEN During those riots, we distanced ourselves from indiscriminate rioting, from tearing up parking meters and smashing windows. From destruction for destruction's sake, without any specific goal.

HP How far would you go with violence in Spain or Russia, for example?

HT If you start a revolution, you have to assume that you are going to win it. So I would start with an underground and a terror movement. I just hope I don't read in the newspaper tomorrow that I'm in favour of a terrorist movement.

VN May I ask you a question, Hans? If you are not in favour of violence, but there are plans to blow up the Van Heutsz statue here in Amsterdam, what would you say to that?

HT Well, a small corner would be fine. To show that we can do it.

PROVO PETER BRONKHORST I don't entirely agree with you, Hans. There is more and more talk about violence. Those statements in *Provo* at the time referred to the situation a few months ago. For tactical reasons, we haven't used violence all this time, but I'm gradually becoming more and more inclined towards it.

HT I admit that radicalization has advanced sharply under the pressure of events. At the moment, I see the ultimate result of any armed conflict as nothing but a strengthening of the police. So conflicts are not desirable.

HP Who decides what exactly constitutes a Provo? Are you speaking only for yourself, or on behalf of the entire provotariat?

HT I speak from my own perspective in the correlation that exists among Provos. This can lead to misunderstandings, but these can of course be resolved. If I see a statement by a leading Provo in the newspaper and I disagree with it, I call him up and say, 'Hey, what's that all about?' And if we can't agree, we can determine a common position at a meeting.'

HP How is the dissemination of the Provo message going?

HT Well, 'message' is a bit of an exaggeration. At the moment, there are movements in Paris, London, Stockholm, Cologne, Rotterdam, Arnhem, Groningen, Maastricht and Blaricum.

VN Haha. In Blaricum you have the villa of tennis coach Cochius, where we sometimes stay. Recently, I went out for some fresh air at three o'clock in the morning, wrapped in a blanket, and was arrested by the constable for vagrancy. Haha.

HT Yes, Blaricum is more or less a pop art-like movement.

HP Pop art. So meant to be funny.

HT No, pop art can be used very effectively as a provotarian weapon. With pop art, you can say a lot that is damn clear without getting arrested.

HP But with pop art, you're only addressing intellectuals, aren't you?

HT No, not at all. On Budget Day in The Hague, a painter tried to make a breakthrough with a pop art painting of royal blue with lots of gold crowns on it that had been crossed out. That was clear to everyone.

HP But did it make an impact?

HT Well, among the Provos, yes.

HP How many Provos are there at the moment, exactly?

PB Haha. That's always a good question.

HT We're not too strongly organized, otherwise the police could get a hold of us.

HP That's not an answer to the question.

HT The number of Provos fluctuates constantly, so we don't know the exact number. The magazine has 1,000 subscribers and 25 new ones are added every day. *Provo* has a print run of 15,000, but of course not all of the readers are Provos.

VN And all that in nine months. I have my hands full with distribution; it's a full-time job. I don't earn anything from it. If I'm hungry, I can go and get something to eat, but I don't get paid.

HP What happens if you get sick, or need to go to the dentist, for example?

VN Well, then I'll just have everything pulled out at once. No, that's nonsense. I came here in September. I'm from

Sommelsdijk, which is in the municipality of Middelharnis, where I more or less completed secondary school. And that's where I started thinking about studying. My father, who works in education, also wanted me to go into education, but I had only one goal in mind: the magical centre of Amsterdam. I had to go there, no matter what. I read about the anarchists who threw pamphlets into canal boats. That had a great image. So I went to study in Amsterdam, but I've stopped doing that now. Since then, I've been living off what Provo gives me.

HT I would summarize it like this: you have Provos who study and students who provoke.

Happening

HP It's not difficult to catch Provos being opportunistic. To give an example: many Provos vehemently oppose the state but take advantage of its benefits, such as student grants.

HT Yes, of course. The stronger your criticism, the more you have to take advantage. If you say: this is a rotten society, and I will harm it, then that is all the more reason to accept such a grant. In the same way, I also profit from the judicial authorities. The justice system has enabled me to cultivate a martyr image. That works damn well for publicity. It is the best thing I have done for the cybernetic age of tomorrow.

PB My best deed is communication. Just communication.

VN I think my best deed was getting arrested at the NATO Military Tattoo.

HT So we are more or less the Provo Action Group. We have frequently helped to throw smoke bombs. We don't see

that as sabotage, but as a visual protest. Of course, we're not out to injure people, but to make things unfold differently for hoe they're supposed to unfold. In that sense, we also sabotaged the wedding, not through violence, but by disrupting the image of the celebrated couple.

HP Do you have any other arrows in your quiver where the monarchy is concerned?

HT The White Palaces plan, yes. The palace on Dam Square is empty, and we want to turn it into a youth centre. I think Amsterdam's youth are the most creative and instructive in the Netherlands, but they are frustrated on a daily basis by a lack of space.

HP Why would Amsterdam's youth be so particularly creative?

HT Well, the happenings, of course. A happening releases a lot of positive emotion. As soon as the aggressive image of the baton-wielding policeman appears, the whole image of the happening becomes aggressive. And the beat music that originated in Amsterdam.

HP Excuse me. The Hague.

HT I also see beat music as an enormously creative way of spending time. These are all forms of collective creativity.

HP Why this persistent preference for the collective?

HT Well, there are several reasons. First of all, we live in one of the most densely populated countries in the world, which brings the whole complex problem of creativity to the fore, if only from the perspective of lack of space for the individual. If someone turns up the radio in their flat,

their neighbour is already in trouble. A second factor is the increase in means of communication. I see collective creativity as an opportunity for collective communication. And in a densely populated country, communication problems are of essential importance.

HP Still, it remains to be seen whether communication is such a difficult problem in the Netherlands and whether collective leisure activities are so much more meaningful than individual ones.

HT Twenty centuries ago, a certain Christ began to preach a doctrine that I have still not seen fulfilled. No reasonable person would say that Christianity is worthless because of this.

HP That is not the issue here.

HT We are coming up against a wall of prejudice.

HP The Netherlands, a remarkable country with many faults to note, has traditionally had an image of being tolerant. Descartes found refuge here when his ideas were not accepted in France.

HT Either the image has changed or it was always a false one. Look at the difficulties we have had with freedom of expression. Look at all the magazines, at the student magazine *Bikkelacht*.

HP Agreed, but it is going too far to claim that there is no freedom of the press in the Netherlands, for example.

HT I don't know... Isn't the entire Dutch press so channelled that every editor-in-chief applies censorship?

HP No.

HT Is it true that every Dutch journalist can write exactly what he wants?

HP Generally speaking, yes. The difficulty, however, is that many have nothing to say.

PB I mean that *Provo* is immediately confiscated, while a daily newspaper that has been causing trouble for years is not confiscated at all. And all other newspapers are allowed to quote freely from *Provo*.

HT We as *Provos* take the subjective position that we are being discriminated against.

Original

HP It is striking that the *Provos* place such heavy emphasis on 'youth'.

HT Yes, that's because older people are still preoccupied with the Second World War. Young people have already forgotten the Second World War. This allows more original ideas to emerge among young people. Young people always want to add something new.

HP Sociologists Buikhuisen and Van Hessen call the *Provos* reactionary.

HT I have little respect for a buffoon like Buikhuisen because he confuses *Provos* with hooligans. And if the Queen does not keep herself to be properly informed, then I fear that her popularity among young people will not increase either.

HP One might accuse the *Provos* of having unoriginal ideas. After all, who isn't against air pollution and traffic congestion in the city centre?

HT That's not true. Just look at the idea of psychological warfare, the idea of tomorrow's addicted consumer, the harmfulness of cigarettes.

HP The harmfulness of cigarettes is a favourite topic of the magician Robert Jasper Grootveld.

HT The Provos are so closely associated with Grootveld that they have integrated some of his ideas. What counts as original? As long as humans have existed, they have been searching for paradise, and in every new era, that search takes on a new form. To put it bluntly, the Provos are trying to be happy. That has always been the case.

HP It hasn't always been made into a problem.

HT Well, okay, that proves what kind of times we live in.

HP Perhaps it proves more of an excessive earnestness and little sense of relativity.

HT Oh no, I believe that within the provotariat itself, a sense of humour plays a particularly important role. Our approach is generally very satirical. And speaking of relativity, I think you have to be quite absolute about yourself. That goes hand in hand with the decline of religion. The individual is increasingly thrown back on himself, existentialism.

Creativity

HP Do you consider the dismissal of Chief Superintendent Van der Molen to be a successful part of your psychological warfare?

HT Ah, this is my point. In the process that led to Van der Molen's resignation, I see a cunning ploy by Smallegenbroek

to trivialize the investigation. Had there been a serious investigation, Van Hall would probably have fallen too. There is only one way to break the deadlock: revolutionary measures must be taken. The police must be accountable to the city council, the police force must be reorganized, and the mayor must be elected.

HP This could well be the goal of a political party in the conventional sense. Can you imagine the Provos in such a role?

HT Yes, definitely. In an anarchist society, for example. I see the whole beatnik element in our movement as a search for creativity. After all, the labour process in our society takes up less and less time. A leisure problem has arisen. When we left school, we were confronted with this free time, for which the education system had not prepared us.

HP How did you find yourself confronted with all that free time?

HT Well, we were bored, that's all.

HP But can you blame society for that?

HT I believe that boredom is caused by mechanization. Machines are taking over more and more of people's work, which means that people must devote more and more time to themselves. I was bored to death both in my work and in my free time. I lived in a very dull city, The Hague. So I started hitchhiking and travelling around a bit.

HP But you never worked behind a machine yourself. What does your boredom have to do with the leisure activities of a bench worker?

HT Older people are also becoming increasingly interested in our magical slogans such as ‘the addicted consumer’, ‘the cybernetic age of tomorrow’ and ‘the sacred cow of civilization: the car’.

HP No wonder sociologists call you reactionary; you resemble the people who cried out in despair when the first railway train ran between Stockton and Darlington in England in 1825.

HT No, the individual human being is indeed threatened by civilization at the moment. Sorry, I’m flicking cigarette ash into the microphone of the tape recorder. Human beings are threatened in their individuality by the development of communication and the sciences. And our sense of collectivity is based precisely on this threat to individuality. I admit, it sounds like a paradox.

HP We thank you for this conversation.

When a *HP* reporter takes refuge at the ladies’ hat retailer Gieskes on Damrak during the heavy shooting on ‘Black Tuesday’ 14 June, showing his press card, a conversation ensues between Gieskes and his shop assistants. Pointing to the bleeding people and the rearing horses in front of his shop windows, Gieskes exclaims: ‘It’s all the fault of the press; they made the Provos big. The Provos themselves, they should shoot them, even if it means 5,000 or 1,000 men have to go down.’ When *HP* attempts to respond to a number of accusations against the press made by shopkeeper and *Telegraaf* reader Gieskes, the latter throws the journalist out the door, onto Damrak, where a new wave of bloody charges is just surging past. It is a telling moment.

Although no execution posts have yet been erected on the banks of the Amstel, the press continues to make itself heard. Major magazines such as *Paris Match*, *Time* and *Life* have devoted reports to the Dutch phenomenon. According to *Die Welt*, the Provos are a tourist attraction alongside the Night Watch. The Amsterdam press is less sympathetic to the Provos. Convinced opponents include *Het Vrije Volk*, *De Volkskrant* and the *Algemeen Handelsblad*, which, for example, in mid-March peppered an objective report on Provo activities with subjectivities such as: ‘It seems as if the Provos are rapidly losing their already small following.’ The press outside Amsterdam mainly relies on the ANP, which tries to take a defensive stance on the provotariat. The radio news service and NTS news bulletin prefer to keep the Amsterdam Provos off the airwaves, as was evident again on 2, 3 and 4 July, when the capital’s police arrested more than 200 people for participating in anti-war demonstrations, gatherings and related offences.

It is not the press that is hunting the Provos; it is the police, who, according to councillor B.V. (‘Bernhard’) de Vries, has offered a reward of *f* 150 to anyone who

can prove that Hans Tuynman (24), a Provo from The Hague who was released from prison after two and a half months and convicted of distributing a 'seditious document', has hashish in his pocket. Severely emaciated, Tuynman is holding talks this week with Bezige Bij director Geert Lubberhuizen about the publication of his book *Full-Time provo*, written in prison and initially confiscated there. Tuynman completed extended primary school in seven years and is now a trainee programmer. Provo Hans had three fathers: 'The first died in a Japanese internment camp, the second was a public prosecutor who entered into a marriage of convenience with my mother, and the third is a likeable office dullard. My mother is touching in her naivety. I now have a good relationship with her.'

The other two Provos *HP* spoke to (the three of them form the 'Provo Action Group'), former political science student Leendert Gijsebrecht van Nimwegen (20), who suffers from scurvy ('I've had two hot meals in two months'), and Peter Bronkhorst (21), who suffers from dysentery, get on well at home. The three of them judge their colleagues harshly: 'Bernhard de Vries is clever; Irene van Westering is Jan Hein Donner's wife; Roel van Duyn is the best in the student genre.' Van Nimwegen visits his parents in Goudswaard (Hoeksewaard) twice a week. Bronkhorst, who threw the biggest smoke bomb on 10 March, comes from a family of old Amsterdam socialists, who have banners hanging at home saying: 'Vote PSP, but if you're young, vote Provo'. Van Nimwegen is the secretary of the movement and spends all his time compiling the monthly magazine *Provo 10* (circulation 15,000; available soon in bookshops). The three Provos, accompanied by American drifter Christine (24), have a pacifist past. Says Hans Tuynman: 'After the stadium riot of July 1963, I realized that pacifism is very nice, but that its method of passive resistance degenerates into masochism.'

Haagse Post, 9 July 1966, pages 6–7.

The interview appeared in the newsweekly's sociology and politics section, featuring *Haagse Post's* journalists Trino Flothuis (1939–1969), Jaap van Wansbeek (b. 1944) and Rem Koolhaas in conversation with three Dutch Provo activists Hans Tuynman (1942–1993), Lou van Nimwegen (b. 1946) and Peter Bronkhorst (1946–2007). A photograph shows them at a small table scattered with beer bottles and cigarettes, with the journalists formally dressed and the Provos more casually so. The piece unfolds in a seven-column question-and-answer format, wrapped in the actionist aspect of Provo – starting with a press photograph and caption showing protesters under arrest and ending with an aside describing one such action. Also announced on the cover, with a large photograph of the Provos placed beside director G.B.J. Hiltermann's column, the feature situated the conversation within the broader political climate of the time. More than a report, *Haagse Post* presented dissent as an image: through its layout, captions and self-referential photographs, it turned the encounter into a reflection on how protest and the press mirrored each other in 1960s Netherlands. This framing reveals how the Provos' own words were filtered through the newsweekly's measured irony – a dialogue as much about its subjects as about the medium that staged them.

Of the three *Haagse Post's* journalists, Trino Flothuis was the one closest to Armando and best embodied the principles of his manifesto,¹ particularly the call to reject all moralizing. For Armando, moral judgment was itself a failure of observation, and Flothuis translated that idea into a new art of interviewing. His reticence became a method: by withholding questions and leaving the tape recorder running, he allowed silences to draw out what his interlocutors might otherwise have left unsaid. The interview with the Provos is

an example of this approach, in which listening and restraint were as decisive as the questions themselves. This same control and precision characterized Koolhaas's interviews of the period, where description and setting functioned as instruments of composition that showed the orality of the genre and the nuances often lost in transcription. W. L. (Willem) Brugsma (1922–1997), later director of *Haagse Post*, observed in an article commemorating Flothuis after his death in 1969 that the real struggle of journalism lay in resisting the 'empty phrase'² – a standard that both Flothuis and his peers had set for the newsweekly at its most self-aware.

The interview reflected scepticism towards the Provos, whose movement was associated in the public imagination with the unrest that led to the storming and burning of *De Telegraaf's* offices in Amsterdam in June 1966. At the time, Koolhaas was also working at *De Telegraaf's* press, where *Haagse Post* was printed. The coverage of the Provo unrest raised questions within the newsweekly about how the story should be handled.³ In this climate, Koolhaas and Flothuis conducted the interview in the ironic and provocative style characteristic of *Haagse Post*. The Provos themselves adopted a similar approach in their own publications, issuing pamphlets and magazines, including the journal *Provo*, that combined satire, political commentary and graphic experimentation. Some texts drew the attention of the authorities and led to confiscations and arrests,⁴ showing how their printed matter blurred the line between irony and provocation.

Amsterdam's anarchist tradition resurfaced in the 1960s with the rise of the Provo movement. For its members, anarchism offered both a political framework and a form of creative expression. One of the movement's founders, Dutch writer and politician Roel van Duijn (b. 1943), worked for the periodical *De Vrije*, whose stance contrasted with that of the newsweekly *Haagse Post*. When *Provo* magazine appeared on 12 July 1965, it carried that outlook into print

and quickly became the movement's principal platform. In the interview with Koolhaas and his colleagues, exchanges about the irony and ambiguity of Provo's texts made a broader contrast explicit: *Haagse Post's* analytical, sceptical reporting and Provo's performative, satirical activism. The Provos speak freely, and the dialogue reveals their differing views on protest and strategy as well as the distance between interviewer and subject, a clear shift from political commentary to mediated activism.

Hans Tuynman emerged as one of Provo's most articulate voices, defining its stance as a challenge to authority through irony and provocation rather than confrontation. His view reflected a broader tendency within the movement to replace direct conflict with imagination and performance. Provo operated more as a fluid network of ideas and actions than as a formal party, despite briefly fielding an electoral list in Amsterdam in 1966.⁵ Its proposals, including the 'White Plans' for urban reform,⁶ entered public debate and helped to shape a new culture of urban activism. From Amsterdam, its methods spread across the Netherlands and Belgium, while abroad its imagery travelled further than its language and lent the movement an influence beyond its brief existence.

Peter Bronkhorst (1946–2007), a trained typesetter and one of Provo's most visible figures, embodied the movement's shift from pamphlet to performance. His participation in the 1966 royal wedding protest, where smoke bombs turned political dissent into a visual spectacle, illustrated how Provo's actions were conceived as both media events and works of art. The 'happening', introduced in Amsterdam by Dutch artist Robert Jasper Grootveld (1932–2009),⁷ provided a model for this fusion of humour and symbolism. In this sense, Provo's strategy was less about confrontation than about the creation of images that exposed authority through parody – a language of protest that blurred activism and performance.

Amsterdam Hippies LOVE FOR EVERYONE

The collective creativity that animated Provo echoed the participatory ideals developed by Constant in his project *New Babylon*. Their actions can be read as spontaneous enactments of his vision – an urban theatre where play and experiment replaced private order. Constant recognized this affinity and even lent his name to the Provo list in the 1966 municipal elections.⁸ He contributed to *Provo* magazine with texts and drawings that connected his architectural speculation to their urban actions, seeing in the movement a version of his imagined society. As several issues were seized by the authorities, Provo began to use other media and turned visibility itself into a form of political expression.

The exchange between *Haagse Post* journalists and the Provos marks a shift from street action to media presence. What began as spontaneous protest had, by mid-1966, become a subject for public debate and institutional response. The interview reflected that change: rebellion translated into dialogue, performance into documentation. Through its selective framing and tone, *Haagse Post* turned protest into reflection and revealed how the press itself had become part of the performance it set out to report.

- 1 Armando, 'Een internationale primeur', *Gard Sivik* 33 (1964), 22.
- 2 W. L. Brugsma, 'Alles wat hij schreef was waar', *Haagse Post* (July 1969), 9.
- 3 John Jansen van Galen and Hendrik Spiering, *Rare jaren: Nederland en de Haagse Post, 1914–1990* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1993), 185–86.
- 4 'Subversieve brief', *Provo* no. 7 (25 February 1966).
- 5 Roel van Duijn, *Provo: De geschiedenis van de provotarische beweging 1965–1967* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985), 152.
- 6 Richard Kempton, *Provo: Amsterdam's Anarchist Revolt* (New York: Autonomedia, 2007), 81.
- 7 Ibid., 17.
- 8 Van Duijn, *Provo*, op. cit. (note 5), 221.

DE MENSEN ZIJN ZO DOM, WAT KAN JE ANDERS DOEN DAN ZE EEN BLOED AANBIEDEN

**LEKKER HIGH
LEKKER SWINGEN**

Dit de Time-organisatie niet meeloozen bereik van het nummer van 7 juli '67 (Coverstory 'The Hippies', Philosophy of a Subculture) blijkt uit het Memo van uitgever James R. Shelby. Hij schrijft: 'De meeste hippies zijn heel schouwen schoufel als redelijk hip, maar schijnen deze laatste maanden met hun problemen. Een paar informanten hebben gezegd dat de hippies nu hun problemen op het gemak te stellen vermenigvuldigen. Het is niet alleen een verschromte Nicholas Leary, een rijk man met een postadres London 20g, Frankrijk, fotozeker Andre Strebler, het haar eren beestharen, Judson Gooding, een op onbegrijpelijke wijze een markt in San Francisco's Golden Gate Park een komen en een gaan dat te dragen en wordt er prompt een oerachtend een "narc" (narcotica-voorziening) te zijn.

Oudskak alle moeite bereikt het zenden

progressieve weekblad het 3 pagina's lange verslag opvallend positief. Inderdaad dan men eroveren dat de hippies in hun onafhankelijkheid van staatselijke bestemming en hun voorliefde voor vreedzaamheid en verkiezend een veel deugdelijker leven leiden dan de meerderheid van hun medeburgers. De artistieschap van California streekt het zelfs met de vroege christen.

Ongeveer 18 maanden lang manifesteert de hippies zich nu al in de USA. Zelf schatten zij hun aantal op 100.000, waarvan een gedeelte past in meedat nu kortstondig en in de weekenden het valt niet mee dat adequaat te beschrijven, omdat de hippies evenveel soorten zijn als hippiet: stranen en boogpauzes, Indische, Indische, en neohippietische, hippies, woont- en vierterijgen, marktkeuzes, en Indische hippies. Alleen roken ze marijuana, de meeste gebruiken nu en dan LSD, voor 8 tot 12 uur durende "trips" (de voorlichtige weekend-hippies slikken veelal DMT, dat niet langer dan 45 minuten werkt). Nog niet ingeboggen is de karriër van de drugs', STP, dat pas na 72 uur is uitgewekt.

Ken van de belangrijkste trend-zetters van de beweging is de welbekende Harvard-drop out, dit Timothy Leary, die de hippie-gedachte het loodgat (en heven overstaalbaar formuleerde in zijn vermaarde slogan 'In Amerika op de plaats overtuigingen'). 'Tern en, Tern en, Drop out'.

Leary valt de laatste tijd steeds meer in opzende, zijn drop out-idee wint niet de daer veel. De drop-out leert de gevestigde maatschappij de rug toe, want zijn handen niet wilt te maken aan het kapitalistische systeem, heeft minstens een verziekte voordeel van de westerse maatschappij. Die laatste tijd wordt afgaag gepard met een onafhankelijk gevoel van uitsluitende onderaardigheid: 'vrij' huppiet-voeren, 'veermeest' -vormen, felekkeuze gewaden, bloemen het haar, kettingen van schelpen of Indische krullen, alle capillaire variaties, veren, rinkelende munten, vloeibare veren, rinkelende munten, vloeibare veren, maar een greep.

Centrum van het Amerikaanse hippiedom is een kleine wijk in San Francisco, Haight-Ashbury, voorgeaan Haightbury ge-

noemd. Daar ontloft zich onder de verbaasde ogen van beverende de noetige broncheubacht souvereide territorio met psychedelische leven.

Binnen of op straat dansen de hippies op de maai van Oubers maanappel, in parken demonstreren ze luiselend voor vrede, ze knien op een stoel in de zon, ze roken en slikken (zelden sterven), praten, schrijven en maken zelf muziek.

De winkels in het district verkopen de veelverraagde studeel-siftoes, macrobiotisch voedsel, tweedehandskleding en behuizenwaren. Er is een grote winkel ingericht waar de in het verkeerde keelgat geschoten drugs weer worden geconcentreerd, de gevallen van onderveroging afgevlund worden huppietvloed. Yfyn (Socoveren en de laatste geschiedkundige behandeling 25 narcotica-azeten zijn dag in dag uit actief; vroege wees arresteeder die de D a n e M a r g o t F o l e y n en R o d o l f D u r a e f e l t, maar zij zijn er tot nu toe nog nooit in geslaagd een werkelijk belangrijke slag te slaan. Weggevoerde tieters worden gestrijd omhaald, het meerderheid van de bewoners heeft geen vast adres. Het hippie-sestieven vervult menig burger met slecht verhoort afgunst. De hippies proberen op geen enkele manier drugs te krijgen op de Amsterdamse maatschappij, wel hopen ze dat die maatschappij vroeg of laat, ondermijnd door hun flower-power, door de knien gaat.

Dat met alle hippies met Beethda, Christus en Gandhi dwepende mystiek zijn bewezen twee andere plonzingen: De Diggers, een groep die in Haightbury opereert en een wilded levent houdend, wat niet iets kost, en de kolonisten die her en der in de USA (30) kleine landbouwbedrijven stichten, tussen zijn-afreningen door de kroepjes als beproefden, aansluitend worden, niet zelden vaak in de zon mediteren.

Engeland is het enige land in Europa dat zich ten opzichte van Amerika voer zijn hippies niet heeft te schamen, omdat het op de coonageverende Beatles kan bogen. In de rest van Europa is het met de flower-power minder flourish getuind. Italiaanse hippies zijn misplaatste clownen. Franse hippies hebben met een verdrunkere cerebraliteit te kampen. Duitse hippies zijn te deuglijk en te Gewende te vreugdeloos.

In Nederland schiep Provo een Westwettelijk klimaat: de hip-didaktiek te Amsterdam neemt hand over hand toe. Toch blijft het nu onder onderzoek van de Nederlandse hippie in originaliteit, inventiviteit en vrijwel ieder andere spijns, onbetreffend voor zijn Amerikaanse geestverwant.

Sinds ruim een maand speelt zich iedere zondagmiddag om 2 uur in 'n minst attractieve gedeelte van Amsterdams Vondelpark tegenover de studeelgroep van bij het Leidse Boite een love-in af. Het aantal deelnemers is beperkt, zelfs bij moede weer significeert de bezetter zelden meer dan 40 hippies. Zijn kleding alleen al kan 'n versprekking met de Amerikaanse niet doorstaan: kleine plastic bananen-tas die voor het kruis van een schikterse bungelen, halsettingen van juten, en Christus pilakhaatsen vormen de armestatie. Incaziti, die de Provo-ovifit van water, ondergrond, Oerachtelijk gevormde matjes kunnen nog te veel bloemen in het haar stemen, het hippies maatschappij.

Als het warm is, wordt er was postgebaad in de Vondelparkvuer of de Leidse Nieuwgezege oudeven helen een welwillend nog rusten op het al een wauwlijende lounge goed. Op de treden van het parkvondelpark is de parktoerist neerst een Amerikaanse kniehoel wat volkshelen. Een vrand begeliedt hem met twee aluminium zakken. Kleine prijzige tute-mannen halen hun kleuzige die linge uit de skrekens te voorrechten, dokken hun kleine kinderen te psychedelisch mogelijk, nu schillen daarna urenlang te kien van het oederenbappour. Maar als een Loo-idee valt in deze ontpanen atrofier probeert zijn slag te veldreken. Een vrand begeliedt hem met de kop op, beslechts trachten de geleverde leef te stemen met religieuze sptingsvoldheden. D r a . F . die nervens een negretijp voor huppiet, zet de volging onder bijval van de Liedse-gevoerde menscheng voor huppiet.

Verzucht een aanwezige heer: 'Is het niet heerlijk hier? Is er de hele week op de zonnere, dan den knien je een vrand, want te doen waar je zin in hebt.' Is het oververmogen nu iemand gebreidelde niet van mijn vader, moeder en nazies. Zie inere houd te huppiet.

Om een nauwkeurig beeld te krijgen van het verleden van 'n progressieve Nederlandse hippie, gear 'De met Carlos Pissar' (18) en Peter Bronkhorst (21), twee provo's, nu lokale vertegenwoordigers van de Internationaale Flower Power-beweging, waaraan Bronkhorst zelf beweert een van de aanhangers te zijn. De veranderingen in hun innerlijk zijn spectaculairer dan die van hun uiterlijk, gedroefteek noopt de Amsterdammer, in tegenstelling tot hun ba-

Rem Koolhaas, 'Amsterdam Hippies: Love for Everyone', in *Haagse Post* (29 July 1967), 8-9.

[Images]

Amsterdam hippies. Photos by Steye Raviez

Peter Bronkhorst and Carlos Pissar

rok gekende Amerikaanse en Engelse... Peter Bronkhorst is een voorproefje van betere dagen.

REM KOOLHAAS

merken hoe weinig initiatief en creativiteit... er echt af. We veldten ons loetsers verm...

HP: Reageert het publiek anders op julie... nu jullie verandert zijn?

B: Nou, ik vind de mensen nog steeds... bijzonder agressief, hoor. Het paranoïde...

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

Scheff: Peter Bronkhorst zijn oude... boer. Mijn vader is een soortman, een...

HP: Wat is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

B: Nou, het is zo als we geld nodig... hebben. Het is niet alleen de lokale muzi...

HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook...

loof wat dat het allemaal op dat ene stuk... HP: Hoe groot is de invloed van marihuana...

HP: Het is duidelijk te merken, be. Er... worden mensen geïnteresseerd in de muziek...

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

2 handen leud water en die plens ik dan... in mijn gezicht moed ik een beetje op...

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

HP: Hoe gaat het met de muziek... in Amsterdam-Centrum?

AMSTERDAM HIPPIES: LOVE FOR EVERYONE

People are so stupid - what else can you do but offer them a flower.

High and happy. Swinging free.

The fact that the Time magazine did not bring forth its issue of 7 July 1967 (cover story "The Hippies", Philosophy of a Subculture) without difficulty is evident from the memo by publisher James R. Shepley. He writes: "Most Time staff members consider themselves reasonably hipp, but writing about hippiedom still posed problems. One of these was the clothing problem. To put her informants at ease during interviews, Katie Kelly disguised herself as a hippie wearing faded Nebraska Levi's, a red miniskirt and an unwashed London Fog raincoat. Photographer Andrea Svodberg had her arms painted. Judson Gooding was so awkward wearing a suit and tie during a celebration in San Francisco's Golden Gate Park that he was promptly suspected of being a "narco" (narcotics informer)..."

Despite all the effort, the seldom progressive weekly magazine concluded its five-page report on a remarkably positive note: "Indeed, one could argue that the hippies, in their independence from material possessions and their preference for peace and honesty, lead a much more virtuous life than the majority of their fellow citizens." The Archbishop of California even compared them to the early Christians.

The hippies have been manifesting themselves in the USA for about 18 months, which they themselves estimate their number at 300,000, some of whom participate part-time

AMSTERDAMSE HIPPIES

Pissar: 'Nee, ik ben het daar niet mee eens... HP: Ja, maar... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook...

Peter Bronkhorst

Kroese, ontsteld veel kennissen uit de... ontdekt Provalij korten." HP: Stijpt jullie daarbij niet vaak op... het nodige spouwen? B: Nou, het is zo als we geld nodig... hebben. Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook...

Peter Bronkhorst & Carlos Pissar

gen, het zou vrijer moeten zijn. We moeten... er zeker meer stroomen, maar dan... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook...

Peter Bronkhorst & Carlos Pissar

Jordan is een erg goed Turks restaurant... dat vind ik het stiekem en daar te ga... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook... HP: Hoe is de situatie met de muziek... in Amsterdam-Centrum? B: Het is niet alleen de lokale muzi... kende middelen. Verder moet je ook...

after office hours and on weekends. It is not easy to describe them adequately, because there are almost as many types as there are hippies: beach and mountain hippies, Native American, Indian and neo-Polynesian hippies, desert and river hippies, musical, poetic, and light effect hippies. They all smoke marijuana, most use LSD now and then for trips lasting 8 to 12 hours. (The cautious weekend hippies usually take DMT, which works for no longer than 45 minutes.) Not yet established is the 'caviar of drugs', STP, which takes 72 hours to wear off.

One of the most important trendsetters of the movement is the well-known Harvard dropout, Dr Timothy Leary, who succinctly (and also untranslatably) formulated the hippie ideology in his famous slogan (available on record in America) 'Tune in, Turn on, Drop out'.

Leary has fallen increasingly out of favour in recent times, but his dropout idea is gaining ground by the day: the dropout turns his back on established society, does not want to get his hands dirty with the capitalist system, and does not care about the rotten values of Western society. This inner rejection goes hand in hand with an endless array of outward signs of distinction. Indian cowbells, eccentric uniforms, brightly coloured robes, flowers in the hair, necklaces of shells or Native American beads, all kinds of hair styles, feathers, jingling coins, flowing patterns, unusual headgear, to name but a few.

The centre of American hippiedom is a small neighbourhood in San Francisco, Haight-Ashbury, commonly referred to as Hashbury. There, under the astonished eyes of bewildered tourists sniffing the sweet smell of hashish, psychedelic life unfolds.

Indoors or on the street, the hippies dance to the rhythm of Eastern string plucking, in parks they jubilantly demonstrate for peace, they knit on a chair in the sun, they smoke and swallow (seldom secretly), talk, paint and make their own music.

The shops in the district sell the much sought-after psychedelic posters, macrobiotic food, second-hand clothing and artists' materials. A free clinic has been set up where drugs that have gone down the wrong way are neutralized, cases of malnutrition are carefully remedied, typhoid is cured and numerous sexually transmitted diseases are treated. Twenty-five narcotics agents are active day and night (last week they arrested Dame Margot Fonteyn and Rudolf Nureyev), but so far they have never managed to make a really significant arrest. Runaway teenagers are welcomed with open arms, and most of the residents have no fixed address. The hippie sex life fills many a citizen with thinly concealed envy. The hippies make no attempt to gain a foothold in American society, but they do hope that sooner or later, undermined by their flower power, that society will give in. Not all hippies are mystics worshipping Buddha, Christ and Gandhi, as two new currents show: the Diggers, a group operating in Hashbury that has opened a shop where nothing costs anything, and the colonists who have founded small agricultural colonies here and there in the USA (30), sprinkling heads of lettuce between yoga exercises, rejecting artificial fertilizer, and often meditating naked in the sun.

England is the only country in Europe that need not be ashamed of its hippies in comparison to America, because it can boast the trendsetting Beatles. In the rest of Europe, flower power is less flourishing. Italian hippies are misplaced clowns, French hippies suffer from an irrepressible cerebrality, German hippies are too staid and Swedish hippies too joyless.

In the Netherlands, Provo created a receptive climate: the hip density in Amsterdam is increasing by leaps and bounds. Closer investigation, however, shows that the Dutch hippie is inferior to his American counterpart in terms of originality, inventiveness and virtually every other respect.

For over a month now, every Sunday afternoon at 2 o'clock, a love-in has been taking place in the least attractive

part of Amsterdam's Vondelpark, opposite the city prison near the Leidse Bosje. The number of participants is limited: even in fine weather, visitors rarely see more than 40 hippies. Their clothing alone cannot bear comparison with that of the Americans: small plastic bananas dangling from the crotch of jeans, necklaces made of pits and Chiquita stickers form the pitiable facelift that the Provo outfit of yesteryear has undergone. Unfortunate-looking girls can stick as many flowers in their hair as they like, they will always remain wallflowers.

When it's warm, they dabble their feet in the Vondelpark pond or on the Leidsekaade.

Curious elderly onlookers cast a kindly eye on the equally kind young crowd. On the steps of the speaker's corner rostrum, a curly-haired American man hums a few folk songs. A friend accompanies him with two aluminium pocket combs. A few youthful taste-makers pull their most colourful outfits out of the wardrobe, dress up their small children as psychedelically as possible and then seem to enjoy parenthood's pure delights for hours. But when a follower of [sect leader] Lou tries to make his mark in this relaxed atmosphere, the national debating spirit rears its head once more: beatniks try to outdo the believer with religious sophistry. Dr P., nervously handling a cigarette holder, makes a razor-sharp fool of the follower, to the approval of the Love generation.

Sighs a chic attendee: 'Isn't it wonderful here? I spend the whole week at Schoevers, so sometimes you just feel like doing whatever you want... I never loved anyone before, not even my father, mother and sisters. And suddenly I love everyone.'

To get a clearer picture of the inner lives of two representative Dutch hippies, *HP* spoke with Carlos Pisaar (18) and Peter Bronkhorst (21), former Provos, now local representatives of the International Flower Power movement, of which Bronkhorst even claims to be one of the instigators.

The changes in their inner lives are more spectacular than those in their outward appearances: unlike their baroquely dressed American and English kindred spirits, the Amsterdammers are still forced by lack of money to go through life in shabby and colourless second-hand clobber. Only Peter Bronkhorst's loose-knit lilac jumper offers a foretaste of better days.

While Provo parents could sometimes still empathize with the ideals of their children, which were lauded by priests, ministers and other intellectuals, hippie parents have a harder time of it. Says Carlos: 'When I was a Provo, my parents respected my ideals. They accepted that I didn't work and so on. That was very nice. But now they've had enough.'

A year ago, the thin, pale Pisaar was still living with his father and mother, 'but then we moved to Osdorp. Well, I went completely crazy, you know, eight floors up in a block of flats like that.' He has been living in central Amsterdam for a year now.

Peter Bronkhorst describes his old man: 'My father is a spontaneous man, a good father and a great support.'

Of the leading figures of the now defunct Provo movement, they report: 'Hans Tuynman has gone to Paris with a girl and Rob Stolk works in construction.' They are receiving 100 guilders for the interview. The long-haired Pisaar hopes to spend a small portion of that on a hairdresser soon. 'I'm going to have my hair cut, not because long hair is old-fashioned now, I don't care about that, but because it's warm and it hangs in strands. I'll have the hairdresser give me one of those Small Faces cuts: short, but still looking good.'

The pair, who occasionally take a dip in the Leidsekaade, look to the future with confidence. In the foreseeable future, they will be staying with a Dutch professor in Beirut for six months. Peter Bronkhorst will write articles about this, and about hitchhiking there, for *Avenue* and *Het Vrije Volk*, which will be paid for in advance.

And after that? Bronkhorst says: 'I'm just going to become incredibly rich. Through a miracle. You can create miracles yourself.'

Pisaar's dream for the future is less vague. 'A house of hashish in Nepal, at the foot of Mount Everest.'

HAAGSE POST Simon Vinkenoog regards you as real hippies. Is that true?

PISAAR No, I don't agree with that. I don't feel like a hippie. That word has something affected about it... I think hippie would be a nice name for a girl or something. I believe we are Joyboys.

HP Joyboys?

P Yes, people who are constantly out on the street taking an active part in what's happening, immersing themselves in it to the fullest. Let me give you an example: next door there's a building (Candida) with a beautiful lift, one of those revolving lifts, you know. We get in, go all the way to the top, get out in the machine room, go through a door and end up on the roof. And then we sit on the roof and enjoy a smoke.

BRONKHORST Well, I feel like a hippie, you know. If Simon recommends you as a hippie, then you just are one.

HP How did you evolve from Provo to what you are now?

B We've undergone a tremendous development, you know. At Provo, I was much more focused on other people, I took initiatives for mass demonstrations. Since then, individualizing forces have been at work on me, I'm now much more inward-looking. When we noticed how little initiative and creativity our supporters had, the fun really went out of it. We suddenly felt extremely tired.

HP Does the public react differently to you now that you have changed?

B Well, I still find people very aggressive. The feeling of paranoia is still rampant; they feel threatened. Their attitude has remained exactly the same. The police officers haven't changed either. These days, I hug the police officers, I say 'Hi, man', and then I give them a Russian hug. They look a bit puzzled for a moment. But they still chase me away at the corner near the KLM building (on Leidseplein).

P Yes, they are a bit taken aback. They had 16 new dogs for this summer, and now it turns out that without Provo, nothing happens.

B Look, we've lived very intensely for the past two years, dealing with a lot of things, and then you start to see things a little differently, and all you can do is laugh. You just laugh. People are so stupid, what else can you do but offer them a flower?

HP How do you pay for those flowers?

P Well, it's like this: when we need money, we sit down at the telephone and call a number of well-known Dutch people to levy an 'image' tax. We appeal to their solidarity, their sense of justice...

HP Whom do you call?

B Well, not Mulisch, we don't even ask him anymore, he makes such a big deal out of it. But Boudewijn de Groot, he thinks like us, he understands us, and he has the necessary financial resources. Also Jef Last, Mies Bouhuys and Ed Hoornik, Nicolaas Kroese, lots of acquaintances from the old Provo days, in short.

HP Don't you often run into a fair bit of snobbery doing that?

P Yes, sometimes, there are people who do it out of snobbery, but of course we don't mention them here, because then we would lose our source of income. We also produce some printed matter, de *Papieren Tijger*, the white newspaper, which is getting better and better. *God, Nederland en Oranje* is also improving.

HP How did the flower idea come about?

B Look, flowers, they rule the world and love. Simon Vinkenoog is part of the total Love here. Furthermore, Provo history has created a favourable climate for it. I believe the Love movement actually started in August 1965, in the weekly magazine *Image*. It contained an article about flowers. 'Throw someone a flower!' Nico van Apeldoorn and I wrote that article. Then some hip American probably read it and brought it to America, and that's how it all started in America around January of this year. I do believe that it was all inspired by that one article.

HP How big an influence did marijuana and LSD have on the blossoming of the movement?

P Oh, now we're getting to a point where, um...

B Well, not decisive, I really can't express it in percentages, but it certainly did have an influence.

P It's clearly noticeable, isn't it? People are being caught with 11 kg of hashish in their cars, 3 ounces of marijuana and a quantity of opium, and then some textile merchant from Diemen is caught, and if you go there and there (in the Pop pub), it's being traded openly; the increase in drug

use among young people in Amsterdam is enormous. So we use it ourselves too, hashish and marijuana, the soft drugs, which have been proven not to be harmful to health. In America, they are even negotiating the legalization of soft drugs. Look, if that happens, it's okay here too.

HP Your clothes are still a long way from hippie style.

P Yes, look, I really like all that hippie clothing, but I just don't have the money for it.

B I'd also like to walk around in a really beautiful robe, with beautiful colours, beautiful effects, and so on.

P Yes, I have a green suit, but it's completely worn out. The jacket I'm wearing now is too big for me; I just got it from Peter Schat, so it's much too big for me.

B He makes everything available to us, he's a great support. His typewriter, his house, his car if necessary, his piano. I think he's a very nice guy, and so is Marian, his wife. She's a bit catty, but that's okay.

HP Are you regular visitors to the love-in?

P I've been twice, yes. I really like it, but it's not quite there yet. It's not how it should be. It's still far too forced; it should be freer. We should definitely continue with it, but on a larger scale. Not just in the Vondelpark, but another place that seems like a great location for a love-in is Leidseplein, for example. Or near the Westerkerk, all nice places...

B And on Dam Square! I missed one love-in because I overslept, but otherwise I've been to all of them...

HP Will flower power change society as a whole?

B Well, I'm not really concerned with visions of the future. I just live entirely in the present.

HP What is a day in the life of a modern hippie like?

P Well, at around 1 o'clock in the afternoon, I wake up, always at different people's houses, depending on where I ended up the night before. Sometimes I wake up in a chair, sometimes in a bed or on a balcony, and once even on a table. When I wake up, I don't get out of bed straight away; I stay there until about 2 o'clock. Then I get up. I wash myself and comb my hair. Of course, I don't wash myself thoroughly every day. Sometimes I just take two handfuls of cold water and splash it on my face to perk myself up a bit. Then I just comb my hair. I also take a shower sometimes. This week I even took a bath at Irene Donner's house. That was very nice. If I come across an electric razor, I shave. So when I'm fully awake around half past two, I eat a sandwich and drink a cup of coffee, preferably with milk. Last night I stayed at Peter's house.

B And I made two soft-boiled eggs this morning.

P I also love hot sausage rolls and hamburgers. Once I've eaten my breakfast, I first smoke a pipe, and then I get nice and high and swing into town, after first checking that I have everything with me: my sunglasses, comb, handkerchief, matches, keys...

HP Keys for what?

P Well, a master key or something, so I can get in anywhere. Then of course your pipe and your stuff. You have to take everything you need with you to satisfy your needs right away. So in the city we go into houses and buildings. I really enjoy just playing on the street. We often pass a

playground and suddenly go inside, then we go on the slide, the seesaw, the merry-go-round, just playing, you know. At moments like that, you think it's really cool and you just do it. Then we walk on and suddenly something else happens, something fun. You get involved in that and start playing with it. So you have to be constantly busy. Or you sit at a very high point looking out over Amsterdam, and then you can take in the whole thing at once. That way you get closer to the people.

B Then you look down on rush hour in Amsterdam, you see the swarm of cars, bicycles, buses, lorries, the occasional pedestrian who has to cross the road in a hurry, and then you shake your head and go back to sitting in the sunshine and smoking a pipe.

P I eat at people's places, or I have some money myself, I get some money, I sell some newspapers, and then I get a real kick out of eating Turkish food. There's a very good Turkish restaurant in the Jordaan, I think it's great to eat there.

B Or you can wash dishes at Bali, and then you get a nice plate of Chinese food right away.

P The rest of the evening I talk to people. I visit people. Or I climb over the fence at Artis at night and walk through the zoo. The animals go mad from the people during the day, and at night you can see them unobserved. The polar bears wake up for a moment, look at you strangely for a moment...

B Last week I wanted to shake a polar bear's paw. I thought: well, he's not doing anything right now, so I called out 'hey, boy' and 'how's it going', and he heard me, lifted his head a little, looked at me for a moment and then put

his head down again. That was beautiful. I'm just full of love for everyone. Love is the ultimate service to one another. Worries will cease to exist in a while. And if they do arise, they will be resolved in a really great way. And then we will walk hand in hand, skipping along a very long road.

Haagse Post, 29 July 1967, pages 8–9.

In 1967, Dutch journalist W. L. (Willem) Brugsma (1922–1997) succeeded G. B. J. (Gustavo) Hiltermann as editor-in-chief of *Haagse Post*. Under his direction, the newsweekly entered a period of transition. The title was shortened to *HP*, and the newsweekly adopted a more dynamic visual and editorial identity. Layout, typography and pagination were redesigned to feature stronger imagery and more topical, visually oriented stories. The feature on the hippies spans two pages, opening with a full-page photograph by Dutch photographer Steye Raviez (1942–2017) showing young hippie Carlos Pisaar and former Provo Peter Bronkhorst on a rooftop, one of them posing beside an antenna mast in a gesture that playfully echoes the caption ‘nice and high, nice and swinging’. Raviez – also known for his portraits of writer Gerard Reve – contributed to *Haagse Post*’s new aesthetic.

The interview opens with an explicit reference to *Time* magazine’s 1967 feature on ‘Youth: The Hippies’,¹ used by *Haagse Post* as both a stylistic and cultural benchmark. Borrowed phrases and descriptions from the American weekly set the tone for the piece, defining the hippies less through local observation than through imported imagery. This framing underscores the uneven translation of the counterculture to the Dutch context: what in the United States appeared as a generational movement emerged in Amsterdam as a smaller, more self-aware scene – one partly inhabited by former Provos such as Peter Bronkhorst.

Bronkhorst was one of Provo’s best-known members, and Carlos Pisaar gained broader visibility through this interview. They embodied the passage from collective protest to individual expression. Both were part of Amsterdam’s youth scene that grew in the wake of Provo’s dissolution.

Their approach replaced confrontation with play, adopting non-violence and humour as modes of participation. The slogans and symbols that had circulated in the streets were reinterpreted through a new vocabulary of peace and spontaneity. Bronkhorst adopted the 'flower power' term widely attributed to the American poet Allen Ginsberg (1926–1997).² The hippie movement in the Netherlands was smaller and more introspective than its American counterpart, but it shared with it the idea that change could begin with behaviour rather than politics.

Haagse Post had become one of the main windows through which the Dutch public encountered the new counterculture. The newsweekly's pages reflected a gradual shift from political reportage to social observation. Amsterdam offered a unique backdrop for this evolution. The city's atmosphere of tolerance and its culture of artistic experiment gave form to what Dutch artist Robert Jasper Grootveld (1932–2009) had called the 'Magical Centre'.³ Here, performance, protest and art overlapped: happenings became a way of reclaiming public space through creativity rather than confrontation. The hippie presence that followed did not create a structured movement but rather a fluid community defined by lifestyle and attitude. In this sense, the counterculture in the Netherlands was less about opposition than about inhabiting the city differently.

The Dutch press played an important role in shaping that image, and *Haagse Post* approached the hippies not as political subjects but as cultural symbols and drew on international references such as *Time*. The result was a portrait of counterculture adapted to the European context – less revolutionary than reflective, more aesthetic than ideological. *Haagse Post*'s contribution lies not in documenting rebellion but in defining its representation. Through its photographs and the interview, it turned the spontaneity of youth culture into a composition of street gatherings and the stylized imagery of freedom. The newsweekly's detached style

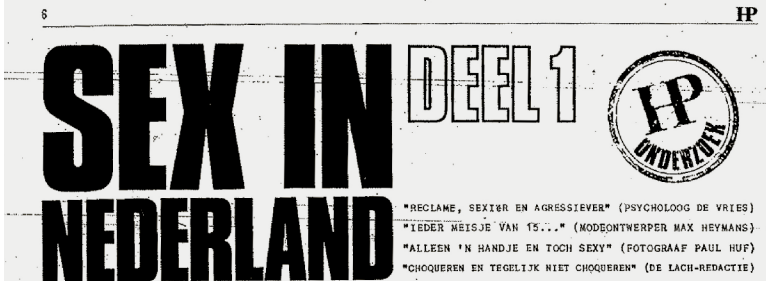
revealed how dissent itself had become part of the media environment. What emerged was a new relationship between activism and visibility, where the press no longer followed events but helped to shape their meaning.

By the late 1960s, the change was evident. The counterculture in the Netherlands had moved from the street to the page, from political action to public image. *Haagse Post*'s feature on the hippies made this shift visible. What had once been protest and performance was now observed and printed. Acts that had previously unsettled authority became part of a broader narrative of cultural participation. The interview turned everyday gestures into symbols of a new social attitude – less confrontational, more reflective. It marked a transition from the activism of Provo to a different form of public engagement. The movement's language of play and provocation was reinterpreted through journalism, which began to mediate rather than oppose. Instead of describing direct action, *Haagse Post* focused on the ways people expressed freedom in daily life through behaviour and style. The immediacy of the street gave way to the measured space of print, where events were framed and edited. In this new mode, journalism did more than report: it helped define how a changing society saw itself.

In this sense, the hippie feature was less about its interviewees than about the broader transformation of communication and culture. It reflected how ideals of freedom and community adapted to a media environment that valued visibility and design. What emerged was not a decline in activism but a shift in how it was represented and understood. *Haagse Post* captured this evolution with clarity, showing how expression and observation had become intertwined in post-1960s Amsterdam. The article stands as a record of that moment – when protest gave way to participation, and when the representation of freedom became one of its principal forms.

- 1 'Youth: The Hippies. Philosophy of a Subculture', *Time* (7 July 1967), 18–19.
- 2 Allen Ginsberg, 'Demonstration or Spectacle as Example, as Communication – or How to Make a March/Spectacle', *Berkeley Barb* (19 November 1965), 1.
- 3 Roel van Duijn, *Provo: De geschiedenis van de provotarische beweging 1965–1967* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985), 11.

Sex in the Netherlands 1 ADVERTISING, SEXIER AND MORE AGGRESSIVE

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Sex is in de reclame is gewoonlijk schutten met centralisten. De lengte van de rok wordt afgeleid van de lengte van de advertentie verpakt.

Met de Nederlandse moraal heeft hij voorbeeld een langere rok dan het Vrije Volk. Het is niet beter te zijn. Voor het ene damestijl (DFA) man advertentie: "Een man heeft recht op een goed figuur" wel, voor het andere (de LACH) wordt de tekst veranderd in "Die man heeft recht op een goed figuur".

Zelfs andere Nederlanders, de accoucheur pervaas P. O. M. E. I. (PAM) bij de damesbladen wordt het bloed terug stringent gehandhaafd.

Margriet en Labele zijn kinderachtiger met het bloed betrekt dan Eva en Avenue. Mirey Zolomon: "Ja, die damesbladen moeten met hun lezerskring wat voorlichting ontvangen. Ik vind het nogal vrij slapjes de manier waarop sex in die bladen wordt gepresenteerd."

Altoef er iemand zou zijn die er aan twijfelt, stelt de Nederlandse redactie Margriet en Avenue voorop: "De Cultuurhistorische Pers gijft ons de meest merkwaardige attestatie van de Nederlandse afwijking van de G.P.-den welke zij hebben met het Grote Denken in Europa. Dit laatste Europese mens niet ontberend hebben."

Onderwijl het Grote Denken doet Mirey de bestemming van vrouwen op de terreinen van de lichamelijke kant van de seksualiteit moet man en vrouw raken leeren inspanning aan de huwelijk te draaien.

Swaart: "We moeten eras denken dat Margriet als door kinderen wordt gecreëerd."

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Sex is in de reclame is gewoonlijk schutten met centralisten. De lengte van de rok wordt afgeleid van de lengte van de advertentie verpakt.

Met de Nederlandse moraal heeft hij voorbeeld een langere rok dan het Vrije Volk. Het is niet beter te zijn. Voor het ene damestijl (DFA) man advertentie: "Een man heeft recht op een goed figuur" wel, voor het andere (de LACH) wordt de tekst veranderd in "Die man heeft recht op een goed figuur".

Zelfs andere Nederlanders, de accoucheur pervaas P. O. M. E. I. (PAM) bij de damesbladen wordt het bloed terug stringent gehandhaafd.

Margriet en Labele zijn kinderachtiger met het bloed betrekt dan Eva en Avenue. Mirey Zolomon: "Ja, die damesbladen moeten met hun lezerskring wat voorlichting ontvangen. Ik vind het nogal vrij slapjes de manier waarop sex in die bladen wordt gepresenteerd."

Altoef er iemand zou zijn die er aan twijfelt, stelt de Nederlandse redactie Margriet en Avenue voorop: "De Cultuurhistorische Pers gijft ons de meest merkwaardige attestatie van de Nederlandse afwijking van de G.P.-den welke zij hebben met het Grote Denken in Europa. Dit laatste Europese mens niet ontberend hebben."

Onderwijl het Grote Denken doet Mirey de bestemming van vrouwen op de terreinen van de lichamelijke kant van de seksualiteit moet man en vrouw raken leeren inspanning aan de huwelijk te draaien.

Swaart: "We moeten eras denken dat Margriet als door kinderen wordt gecreëerd."

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

reclame ook op een seks van het koppen een een artikel of het literaire van een adverteerder kunnen schaden. Het is helemaal niet gezegd dat je met een enigzins kloze just-frouwe beter margerine kunt verkopen. De consument het goed op orde hebben die met een te assosieëren zijn, niet te niet in waarom dat niet gedaan zou worden."

Daarop aansluitend geldt psycholoog De Vries' conclusie: "Als je een vrouw niet overtuigen in een adverterende uit zeegeven, dan geef je ze mee."

Volgens hem is de reclame de laatste jaaren nam meer sexy ook agressiever geworden:

"Sex heeft nu een element van politieke-identiteit, met een searite. De ornaat door zich met manlijke symbolen. Ze draagt kanten, zijden kleiding, brede riemen. Zij is door de man van emancipatie heen gekeerd. Zij heeft een volmondig zelfkennis in haar broek. Aan die andere kant is de moede man acceptatie niet gaanderen. Hij past gewone los, strakke zijn. Het adverteerende is in familie nu niet al. Het is tegengesteld moeilijk te maken voor er lokked en te niet. Vroeger was het onmogelijk om het eigen lichaam niet te vinden. Merrieme was vroeger taboe. Dit houdt verband met de lange adverteerders. Man is bang om niet te gaan. Men heeft maar aandacht aan zichzelf."

Sex is in de reclame is gewoonlijk schutten met centralisten. De lengte van de rok wordt afgeleid van de lengte van de advertentie verpakt.

Met de Nederlandse moraal heeft hij voorbeeld een langere rok dan het Vrije Volk. Het is niet beter te zijn. Voor het ene damestijl (DFA) man advertentie: "Een man heeft recht op een goed figuur" wel, voor het andere (de LACH) wordt de tekst veranderd in "Die man heeft recht op een goed figuur".

Zelfs andere Nederlanders, de accoucheur pervaas P. O. M. E. I. (PAM) bij de damesbladen wordt het bloed terug stringent gehandhaafd.

Margriet en Labele zijn kinderachtiger met het bloed betrekt dan Eva en Avenue. Mirey Zolomon: "Ja, die damesbladen moeten met hun lezerskring wat voorlichting ontvangen. Ik vind het nogal vrij slapjes de manier waarop sex in die bladen wordt gepresenteerd."

Altoef er iemand zou zijn die er aan twijfelt, stelt de Nederlandse redactie Margriet en Avenue voorop: "De Cultuurhistorische Pers gijft ons de meest merkwaardige attestatie van de Nederlandse afwijking van de G.P.-den welke zij hebben met het Grote Denken in Europa. Dit laatste Europese mens niet ontberend hebben."

Onderwijl het Grote Denken doet Mirey de bestemming van vrouwen op de terreinen van de lichamelijke kant van de seksualiteit moet man en vrouw raken leeren inspanning aan de huwelijk te draaien.

Swaart: "We moeten eras denken dat Margriet als door kinderen wordt gecreëerd."

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

reclame ook op een seks van het koppen een een artikel of het literaire van een adverteerder kunnen schaden. Het is helemaal niet gezegd dat je met een enigzins kloze just-frouwe beter margerine kunt verkopen. De consument het goed op orde hebben die met een te assosieëren zijn, niet te niet in waarom dat niet gedaan zou worden."

Daarop aansluitend geldt psycholoog De Vries' conclusie: "Als je een vrouw niet overtuigen in een adverteerende uit zeegeven, dan geef je ze mee."

Volgens hem is de reclame de laatste jaaren nam meer sexy ook agressiever geworden:

"Sex heeft nu een element van politieke-identiteit, met een searite. De ornaat door zich met manlijke symbolen. Ze draagt kanten, zijden kleiding, brede riemen. Zij is door de man van emancipatie heen gekeerd. Zij heeft een volmondig zelfkennis in haar broek. Aan die andere kant is de moede man acceptatie niet gaanderen. Hij past gewone los, strakke zijn. Het adverteerende is in familie nu niet al. Het is tegengesteld moeilijk te maken voor er lokked en te niet. Vroeger was het onmogelijk om het eigen lichaam niet te vinden. Merrieme was vroeger taboe. Dit houdt verband met de lange adverteerders. Man is bang om niet te gaan. Men heeft maar aandacht aan zichzelf."

Sex is in de reclame is gewoonlijk schutten met centralisten. De lengte van de rok wordt afgeleid van de lengte van de advertentie verpakt.

Met de Nederlandse moraal heeft hij voorbeeld een langere rok dan het Vrije Volk. Het is niet beter te zijn. Voor het ene damestijl (DFA) man advertentie: "Een man heeft recht op een goed figuur" wel, voor het andere (de LACH) wordt de tekst veranderd in "Die man heeft recht op een goed figuur".

Zelfs andere Nederlanders, de accoucheur pervaas P. O. M. E. I. (PAM) bij de damesbladen wordt het bloed terug stringent gehandhaafd.

Margriet en Labele zijn kinderachtiger met het bloed betrekt dan Eva en Avenue. Mirey Zolomon: "Ja, die damesbladen moeten met hun lezerskring wat voorlichting ontvangen. Ik vind het nogal vrij slapjes de manier waarop sex in die bladen wordt gepresenteerd."

Altoef er iemand zou zijn die er aan twijfelt, stelt de Nederlandse redactie Margriet en Avenue voorop: "De Cultuurhistorische Pers gijft ons de meest merkwaardige attestatie van de Nederlandse afwijking van de G.P.-den welke zij hebben met het Grote Denken in Europa. Dit laatste Europese mens niet ontberend hebben."

Onderwijl het Grote Denken doet Mirey de bestemming van vrouwen op de terreinen van de lichamelijke kant van de seksualiteit moet man en vrouw raken leeren inspanning aan de huwelijk te draaien.

Swaart: "We moeten eras denken dat Margriet als door kinderen wordt gecreëerd."

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Nederland houdt de geïnteresseerden van het rijk geschokte sex-patroon. Terwijl nam de ene kant de voorstanders van de vrije sex hun opvattingen niet onder ledden of banken reken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedepervorming.

Tussen deze twee uitersten verhaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrije opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal HIP-redacteurs verdiept zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

Rem Koolhaas and Henk Meulman, 'Sex in the Netherlands. Part 1', in *Haagse Post* (5 August 1967), 6-8.

[Images]

Advertising revue: a matter of centimetres

[left] Manders newspaper: provincial

[right] PAM girl: Sacha Beels, suitable

[below] Huf contorted

Carrot-coloured

SEX IN THE NETHERLANDS PART 1

‘Advertising, sexier and more aggressive’
(Psychologist de Vries)

‘Every 15-year-old girl...’
(Fashion designer Max Heymans)

‘Just a hand and yet sexy’
(Photographer Paul Huf)

‘Shocking and at the same time not shocking’
(*De Lach* editorial team)

The Netherlands offers those interested a richly varied sexual landscape. While on the one hand advocates of free sex don’t tuck their opinions under the mattress, on the other hand conservative believers complain about the increasing moral decay.

Between these two extremes, citizens are surprised daily by numerous shifts in sexual morality; they are confronted with the changing attitudes of the churches, the serious information provided by the NVSH (Dutch Association for Sexual Freedom), the more liberal views in film and television, and the sexual nonchalance of former Provos, the hippies.

A number of *HP* editors delved into this often still sensitive subject matter.

In this first part of ‘Sex in the Netherlands’, the publicity world has its say: editors-in-chief, a fashion photographer, a nightclub owner who occasionally publishes a magazine, and advertising specialists.

The second part focuses on the NVSH. The third part explores the many aberrations, while the final part seeks the

opinion of a sexologist. This part will also include the reactions of *HP* readers to the previous instalments.

In what ways are Dutch people confronted with sex on a daily basis?

Through advertising, among other things. The dose of sex per advertisement is strictly monitored by the Dutch Advertising Code (affiliated with, among others, the Association of Advertisers, the Consumers’ Association, and the Dutch Daily Press), but intervention is rare.

And the advertising man is quick to point out that sex is hardly ever used in advertising. He has locked away ‘The Hidden Persuaders’ for good.

Psychologist Dr L. de Vries of the market research bureau Makrotest, considered by colleagues to be an expert in this field, fulminates:

‘Unless you end up in the realm of sex symbolism, then every cigar or lamppost becomes a phallic symbol. A cigar is indeed a phallic symbol, but it does not provide any further connection to sex. That depends on the cultural situation in which the cigar has found itself. In Denmark, it’s very different. Instead of sex, advertising focuses more on snobbery, status and a pleasant atmosphere. One can achieve more with that than with sex, which is often used incorrectly.’

And NVSH chairwoman Mary Zeldenrust-Noordanus, whose surname [literally translated: ‘seldom rests’] was the subject of the most childish pun in the world by satirical TV show *Zo is het*, agrees with market researcher De Vries: ‘Sex in advertising isn’t that important. The way sex is used in advertising is symptomatic of attitudes towards sex. The question, incidentally, is whether, at a certain point, too much sex is used in advertising for other reasons. I liked one advertising executive’s expression: sex has already kept us from so many things, so it might as well keep us from buying a product or reading an advertisement. It’s by no

means certain that a partially undressed young lady will help you sell margarine. As far as products that can be associated with sex are concerned, I don't see why it shouldn't be done.'

This ties in with psychologist De Vries's credo: 'If you want to give a woman something charming in an advert, you give her sex.'

According to him, advertising has become not only sexier but also more aggressive in recent years:

'Sex now has an element of detachment, not warmth. Women adorn themselves with masculine symbols, wearing boots, silver clothing and wide belts. They have broken through the wall of emancipation and have a completely useless fly in their trousers. On the other hand, the handsome man has become acceptable. He uses fragrances, embellishes himself. The sharp virile and feminine distinction is wearing off. Nowadays, it is difficult to tell who is bulging and who is not. In used to be unmanly to find one's own body beautiful. Narcissism used to be taboo. This is related to the long period of peace. People are afraid of dying. They pay attention only to themselves.'

Sex in advertising is usually measured in centimetres. The length of the skirt is adjusted to the newspaper in which the advertisement appears.

De Vries: '*Trouw*, for example, has a longer skirt than *Het Vrije Volk*.'

The situation is no better in Dutch women's magazines. One women's magazine (*Eva*) allows the advertisement: 'A man is entitled to a good figure', while another (*Margriet*) changes the text to 'Your husband is entitled to a good figure'.

Another advertising expert, account supervisor Paul Mertz (PRAD), says: 'Women's magazines are very strict when it comes to nudity.'

Margriet and *Libelle* are more childish when it comes to nudity than *Eva* and *Avenue*.

Mary Zeldenrust: 'Yes, those women's magazines have to be careful with their readership. I find the way sex is presented in those magazines rather feeble.'

As if anyone were in any doubt, the editor-in-chief of *Margriet* and *Avenue* states at the outset: 'De Geillustreerde Pers publishers does not use sex as a commercial stimulus as, for example, West German weekly magazines do. The restyling of the G.P. magazines, both outwardly as well as inwardly, has kept pace with the Big Thinking in Europe. This has not left the European people unmoved.'

Despite the Big Thinking, *Margriet* does not yet dare to answer questions about the physical side of sexuality and usually advises its readers to consult their GP.

Swart: 'We must remember that *Margriet* is also read by children.'

Navel covered or not

The May 1967 issue of *Revue der Reclame*, a trade journal for advertising professionals, points out the indecent (*Elegance*) and decent (*Avenue*) versions of an advertisement for a cosmetic product. G.P. Swart, who himself was involved in raising the metal wrapper in the advertisement to cover the navel of a naked lady, explains: 'That was a private decision. I found it too vulgar. It damages the image of *Avenue*.'

Despite the progressive tone adopted by the luxurious monthly magazine, which, with its popular philosophical and literary contributions, seems to want to aim higher than the average women's magazine, *Avenue*'s regular photographer Paul Huf admits: 'When I submit photos to *Avenue*, I often hear: those girls look very sexy.' Huf considers the only real use of sex in the Netherlands to be the well-known image of a roller-skating girl, often found on the front of lorries.

Huf: 'The restrained approach of today is awful; half from behind, but not the breasts. Just the back. It's all

horribly distorted. Sex isn't just about breasts, of course. There are American perfume adverts that only show a hand yet are still incredibly sexy. You can't go down the whole naked route in the Netherlands, even though I'm all for it myself. I hardly know any Dutch models who are suitable for that. Sacha Beels (July issue of *Playboy*) has "bossom". It all depends on the man behind the camera, who has a certain rapport with his model, making her look at him in a certain way. Because of the assistants, the lamps, the equipment, the cameras, a girl like that seems to think: well, I guess it has to be me. When it's over, it falls apart. Sex is largely determined by the photographer. It's something I always think about when I work, I believe. It's not just a matter of lifting up those skirts a bit, but it has to be hidden, subtle. Sex: it's great fun, but it's all getting a bit too much. You can turn food into an art form, look at the *Chaîne de Rôtisseurs*. Then it gets crazy. I believe that as a photographer, you have it in your hands to make something appear sexier than it is. When a girl like that comes in here, not a bombshell you do wonder for a moment how to approach it. But then all the fake stuff, necessary for sex, is laid on in front of the mirror. You don't fall for it yourself.

There's a lot of embarrassment among the models, so you often don't get the chance. It has to be casual. In the Netherlands, sex is rarely used in advertising because there aren't many products that have anything to do with sex.'

Huf responds to a French advertisement depicting a woman and a pirate: 'You can forget about an advertisement like that in Holland. Here people would simply say: that pirate is grabbing that girl, it's far too blatant.

Someone has to start it. After that, anything goes. You sometimes see something in teen magazines. There's just one awful thing in the Netherlands: people have no sense of quality. The beauty of a photo disappears in double printing and the skin takes on a carrot colour. Compare that with *Vogue*, *Harper's Bazaar*, *Look*. That's top notch, top

notch, top notch. But I keep fighting for it. Those advertisers, it's really unbelievable. The general advertising agency mentality is already so mediocre, and sex and mediocrity don't mix. It makes me shiver when I see what they call sex here.'

Facelifting of *De Lach*

Certainly no exception to the chill on the Dutch sex front noted by Paul Huf is the weekly magazine *De Lach*, which has been around for 42 years by the grace of sex, the magazine for the man of today. Anyone looking at *De Lach* now will discover that the face of this former barrel of laughs has undergone a radical facelift.

The cover now features a Dutch beauty (Star of the Week) printed in four colours with the prescribed carrot tint. The magazine costs only 75 cents.

Nevertheless, the balding, nervously speaking editor-in-chief At van den Ouden apologizes: 'I have been quite vocal about this price increase.'

The mother-in-law and desert island jokes that once made the magazine a favourite read at the hairdressers have been reduced to one page. The foreign film stars have been almost entirely replaced by poor-quality photos of Dutch girls who are willing to pose for free.

Van den Ouden: 'I usually take the photos of those young ladies myself. The number of girls who sign up is overwhelming, but an awful lot have to be weeded out. For example, you have a nice girl, cute looks and all that. Well, you know, then she goes off to change into a bikini and you notice it. Most girls over 22 aren't much to look at, honestly. Everything is ugly. Every now and then, there's one who makes you say, "Oh, she's had something done", but especially the girls from the south of the country, they're really, really bad. Out of the 10 foreign photos you're offered, there are at most two that you say: yes, that'll do. The rest

make you think, ugh, how disgusting, perverse, downright sleazy. We don't pay them, because that would cost about 10 hours of posing. We sometimes say: buy a nice bikini or have the hairdresser do your hair nicely.'

What has stubbornly remained in the weekly magazine are the dubious advertisements for breast enhancement, bodybuilding courses, strengthening pills and sexy lingerie.

The editorial staff consists of three members. Most of the editorial meetings are spent discussing whether something is acceptable or not.

Van den Ouden (three years at *De Lach*): 'We just pretend to offer some entertainment. Since the revamp, the number of readers has risen from 29,000 to 70,000. Shortly after the war, we had 100,000 readers, but don't forget that we still had the Dutch East Indies at the time.

Quite a lot also goes to Belgium. We are getting a piece about masochism and flagellation. I don't find that perverse. It depends on the tenor of the piece. These are phenomena that occur. It's in the air, you know. I'm certainly not aiming for the direction of *Playboy*, but rather that of the French *Lui*. We are in contact with *Lui*. My wife loves it. I don't believe in the free sex that Hefner of *Playboy* propagates. I find that disgusting. I don't believe you can just run away from God and country, because then you're just like an animal. That would be a cesspool, honestly. You shouldn't open that. I want to be more moralistic in the new formula for *De Lach*. I asked Reverend Okke Jager. He refused outright, but I believe I will get him in a year or so. I would also like Mgr. Bluyssen to write in *De Lach*. I'm quite economically minded.'

The progression of nudity in the media has not passed *De Lach* by either.

Van den Ouden, who primarily applies his own standards, says: 'A few months ago, I could still have said: this is as far as we go with nudity, but that has now become

impossible. I believe that the door that is now open will slam shut again at some point with a huge bang. You have to shock the public and at the same time not shock them, so that the men who read it say: goddamn, that's really something from the guys at *De Lach*. We target men who are just a notch above the bloke in the flat cap. The ages of our readers range from 18 to 35, then there's a long gap, and then it starts again after 50. I believe that 80 per cent of a marriage is based on the sexual experience with your own wife.'

A Dutch competitor to *De Lach* is still an unfulfilled wish of Van den Ouden.

HP: And *Gandalf*?

Van den Ouden: 'I find *Gandalf* disgusting, downright disgusting. Recently, that naked guy, that's going too far, and I also think they take a particularly negative attitude. They'd be better off keeping their mouths shut. The *Gandalf* way creates a kind of stuffy, furtive atmosphere.'

This *Lach* editor's wish list also includes: 'I would like readers to sit on the train with an open copy of *De Lach*, but most of them are still too afraid to do so. A man with a certain standing thinks: I can't do that, it's not good for my image.'

Low-cut

An inescapable facet of the daily dose of sex that the Dutch encounter on their way is sex in fashion. In terms of appearance, a rebellious couturier (blue denim shirt, Tinneroy jeans, sunglasses and hair growing out at the nape), Max Heymans posits the proposition: 'Every 15-year-old girl has sex these days.'

He denies that most couturiers are misogynists.

Heymans: 'Just think of Dior's black gowns, the sexiest and most sophisticated ever shown, with stunning back

necklines and décolletés. Yet he was not a sex man. There are only a few couturiers who love women. Jacques Fath was the most feminine of them all. If something is deliberately made sexy, it is no longer sexy. If the woman herself is sexy, it works much better than skirts that are as revealing as possible. I don't understand why dresses nowadays have to have holes in them everywhere. If only they threw in a few stunning necklaces! I do like a low neckline, but it has to be done with style. What has got into people with this safari style, with those big hats and low black shoes, which I call Black Peter shoes? All that's missing is a whip and a galloping horse. And then those dressed-up boys and girls nowadays. Sex is important because it governs your whole life. Being asexual is a shame.'

While the couturier tries to stay afloat in the ongoing wave of blurring gender lines by stubbornly clinging to feminine lines, Ton Verheugen, the Amsterdam owner of a men's boutique ('I prefer to talk about boys and men's fashion') and hip supplier to all the capital's taste-makers, is looking to the future: 'In the distant future, I foresee a kind of uniform, a purely functional work suit. And in contrast to that work suit, you get a leisure suit in which fashion designers can realize their ideas, whereby I can imagine a boy wearing a skirt. I believe that the category that sexually speaking swings both ways will become the largest.' Men's fashion has gone in the feminine direction. We have also started doing this. To highlight the problem, we have shown skirts and we even sell them occasionally. Why would you put some of the boys in skirts? Because we have noticed that this trend exists and then you take it to extremes. Why is it necessary? A skirt for men is not functional at all. It is even very impractical to walk around in a skirt. We have known for a long time that girls are moving towards men's fashion. It is acceptable there. It is going further and further. It is becoming stronger and stronger. It is a consequence of the fact that there is a blurring of the lines between female and

male professions. Women and men are simply valued for their personal qualities, which is an evolution that cannot be stopped.

I believe that everyone uses clothing as a means of sex appeal. The category of people who dress deliberately casually for sex appeal is almost as large as the group who wear tight trousers. Some people dress sleazily, or like a dock worker; these are typical examples of clothing in the service of sex.

Sex is handled even more cautiously in television advertising than in print advertising. Just as mothers in swimsuits were banned from advertisements immediately after the war, this ban still applies in the STER era of the Insistent Television Medium.

But in other entertainment programmes, television directors will stop at nothing. In an art programme by the VARA, posing nudes already fell within the realm of possibility.

The interest

Even the Netherlands' most respectable and cautious radio and television broadcaster, TROS, recently stepped out of line by broadcasting an interview with a prostitute.

In a circular letter deemed necessary to the radio and television editors of the Dutch press, the TROS explained this bold step: 'We believe it is appropriate to bring this broadcast to your attention because, in our opinion, it is very gratifying that the treatment of such a subject is possible in our time. It also shows that the interests of modern Dutch women extend beyond their families, knitting patterns and the kitchen.'

One television director who has certainly earned his spurs in the field of sex is Bob Rooyens, creator of the AVRO teen programme *Moef Ga Ga*.

The director's uncomplicated attitude to life is clearly illustrated when he has a bottle of sherry brought in especially for the *HP* editors, which he then uses for a bet.

The director, who includes so many visual jokes in his programmes, claims that he can stand on one finger for five seconds. Once the bet is on, he places his foot on his index finger. This acrobatic feat is a resounding success and is hardly inferior to any of his visual jokes. Once *HP* has finished laughing and wiped the tears from his eyes, Rooyens addresses the question of what goes into making a sexy television programme.

Rooyens: 'There are things in my programmes that are deliberately aimed at sex. Those Beatgirls are just young girls who look good, a nice sex element. Sex is just as essential an element as music, dance, decor and lighting. I make a lot of use of dance. And one of the most important facets of dance is sex. The way of dancing is almost a permanent appeal: look at what I can do with my body.'

Goes further

'They just keep going a step further. A close-up of a bosom has become a completely normal shot. Four years ago, it had to be removed. Sex should be tasteful and presented as something very pleasurable, without being repulsive, because then you get all those prudes on your back, you can tell from the letters. *Moef Ga Ga* is the most written-about programme after *Voor De Vuist Weg*. Those idiots write: "Those disgusting girls just twirling around, it turns my husband on. Some parents forbid their children to watch it, which makes those boys go out on the streets and assault girls."'

Nevertheless, this Go-Go director (about the pop groups that perform in his shows, he says: 'Those beat groups are all exactly the same and they are poor performers') does want to set limits on the display of sex on television: 'I recently saw a ballet on German television and

I thought, this is just going too far. It was a kind of mating ritual that you saw, simply not decent any more, really. That's definitely dangerous in a mass medium; you end up with all kinds of strange aberrations. I don't expect TELEAC to broadcast a series in the future about variations in sexual intercourse, but it would be a blessing for a lot of people. Things have been getting healthier lately, but who knows, we might go too far and end up with widespread debauchery.' If it were up to the short, sharp-eyed director of the oldest Dutch and nationally renowned Amsterdam sex cinema *Parisien*, Mr Klein, the sexualization of the Netherlands would be brought to a halt right now. 'As far as sex films are concerned, I have little left to wish for. I still want my children to be able to go to the *Parisien* without me having to feel ashamed,' he confides to *HP*.

For him, being the director of a sex cinema and an honourable resident of a millionaire's community is enough of a concern, and he has no desire to risk bringing his profession into disrepute ('Am I bad because I programme sex films? Sex can be very beautiful. Some classy films, for example, are also very good sex films').

Klein, who is also director of *Centraal*, the second sex cinema located next to the *Parisien* on the bend of Amsterdam's Nieuwendijk, says: 'A sex cinema is not my ideal. You have to choose between your ideal and commercial thinking. But if I show a so-called better film for a week at the request of the heirs, you can bet your life that we'll lose a few thousand guilders that we could have earned otherwise.'

Ninety per cent of his visitors are men. The *Parisien* has 210 seats and 41 screenings per week. Many commuters from het Gooi and Zandvoort drop in at the two sex theatres. They are a three-minute walk from Central Station. The audience also includes film buffs, students and artists.

Klein: 'We have a quiet audience. A film that caused bellowing and screaming in the auditorium during a certain

scene in a large cinema on Nieuwendijk, I won't mention the name, was watched in complete silence at the Parisien. Sex films require a certain intimacy.'

The Parisien's real heyday began more than two years ago when director Klein brought the now historic sex film *Striptease van Parijs* to the silver screen for his taciturn audience.

Klein: 'It was the first film in the Netherlands in which "white" bosoms were allowed to be shown. Until then, only brown bosoms were permitted.'

For nine weeks, virtually every screening was sold out. After that, neighbouring Centraal successfully took over the film for 13 weeks. One hundred of the 500 Dutch cinemas have now shown the rather dull striptease film.

Klein: 'Until five years ago, the Netherlands was a hypocritical island of chastity. The attitude of the film censorship board has become much more relaxed. The number of metres of film cut is negligible. Is this whole sex history perhaps a matter of ebb and flow? Just look at ancient Greece; in those days, they also knew exactly what was what.'

How does the cinema operator, who has to source his merchandise mainly from Scandinavia and France, feel about Dutch film sex?

Klein: 'It's not worth watching. That Kwik and Kwak film, I think they're very nice lads, really, but it's like watching a provincial play being performed.'

Province on thorbeckeplein

No less provincial are the sex-related activities of Amsterdam nightclub mogul Kees Manders, husband of Rika Jansen (who has retired from showbiz for good) and brother of on-air schlemiel Dorus.

From his mock-luxurious furnished office and home on Thorbeckeplein, Amsterdam's entertainment centre, Manders can survey the whole situation on the red-light

square, where runners, prostitutes and nightclubs do good business. Across from his Moulin Rouge, the stocky, square-built Manders has planned a new 400 m² club.

Manders, with his impressive manager's cigar, says: 'If you stand on Thorbeckeplein at night and you're still in the mood for something, you can be taken to one of those pick-up bars for a lot of money.'

As a nightclub owner, he presents what the public wants: 'I have the most innocent nightclub in Amsterdam.'

The 10 or so striptease girls who perform for him he hires on the basis of a photograph ('That photograph was usually taken 10 years ago') and, unlike abroad, he does not have them strip in advance to ensure a good show, because, as Manders says, 'I would rather have a normal cabaret. Good striptease girls are hard to come by. It should never be dirty. I once saw a nude revue in Paris that didn't involve a shred of sex.'

A number of girls formed the facade of a house. Then you don't see naked women, but nude women. You have to do it artistically. In the Netherlands, you can strip to a certain point and no further. But on television, those naked savages are allowed because it's so-called culture.'

Manders is also happy to shed light on free sex, which he sees increasing rapidly, especially among young people: 'The current generation is bored, you know. And so they use stimulants and narcotics. Nowadays, the situation is reversed. In the past, you learned it from a German maid, now a girl learns it from a migrant worker. The romance of being together is gone. People don't shy away from doing it on the street or on the beach. In the snow, if necessary. Of course, you used to do that too, if you had the temperament. They do it right under your nose. But I still don't think it's a spectacle to watch.'

HP reminds Manders of his short-lived publication, the tabloid 'to end all tabloids', *Het Nieuws van de Nacht*,

which only managed a single issue. A newspaper full of photos of naked women (in which some of the striptease girls from his club could be recognized) and typical Manders humour: price of the paper f 1.69. This paper only appears when we feel the need; we live in the age of pocket panty; the PLEEMEID of the MONTH; West Frisian lesbian seeks house in Amsterdam. Preferably an outhouse.

Manders roars with laughter as he looks back at his 'brainwaves' again: 'That kind of humour really cracks me up.'

Haagse Post, 5 August 1967, pages 6–8.

Under the direction of W. L. (Willem) Brugsma (1922–1997), *Haagse Post* had consolidated the editorial changes introduced earlier that year. The newsweekly's redesign had opened the way for a broader range of subjects, extending from politics to social life and cultural behaviour. Yet Brugsma's ambition to turn *HP* into an internationally focused weekly faced structural limitations: a large staff and modest budgets left little scope for the kind of long-form reporting and commissioned photography that characterized its European counterparts. His plans for further editorial reform did not fully take hold. Within these constraints, Brugsma rejected a survey by Rem Koolhaas and Dutch journalist Henk Meulman on the sexual lives of prominent Dutch citizens, which had been intended as material for a cover story on sex in the Netherlands.¹ Eventually, published under the imprint '*HP* Investigation', 'Sex in the Netherlands' ran over four consecutive weekly issues. It would be Koolhaas's last contribution to *Haagse Post*.

Meulman and Koolhaas introduced the text as a concise overview, maintaining what Armando called the principle of action in the opening paragraph but with fewer descriptive passages about the places they visited or the people they interviewed. They set aside the literary tone of earlier pieces and adopted a direct journalistic approach, positioning themselves as reporters gathering facts rather than constructing narrative scenes. At this stage, *HP* was less a platform for editorial commentary than a venue for reportage. Increasingly, routine articles filled its pages, and the focus shifted from form and style to output and frequency – a shift perceptible in this and other issues from the period.

Each part of the *HP* report addressed a distinct aspect of sexual life in the Netherlands. Taken together, the series

traced how sexuality was discussed and regulated across Dutch public life at a moment when cultural openness was gradually replacing social reticence. The first instalment examined advertising and the limits set by the *Nederlandse Reclame Code* (Dutch Advertising Code), showing how commercial imagery approached sexuality within a culture still shaped by moral restraint. The topic provided a lens through which changing attitudes could be observed: sex was no longer confined to private life or moral discourse, but had entered the language of consumption and communication. In this way, *Haagse Post* captured not only a social phenomenon but also the transformation of the public sphere itself, where behaviour and representation were beginning to merge.

Koolhaas and Meulman spoke with a group of Dutch figures who connected reform and media practice: the psychologist and chair of the Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (Dutch Society for Sexual Reform, NVSH) Mary Zeldenrust-Noordanus (1928–1984); the copywriter and advertising executive Paul Mertz (b. 1938); the photographers Joop Swart (1913–1994) and Paul Huf (1924–2002); and the psychologist specialized in advertising psychology Leonard (Bert) de Vries (1930–2014), among others. Their perspectives trace how sexuality entered the public sphere – through advocacy and regulation, through advertising and editorial practice, and finally through image-making – showing that the series examined the mediation of desire rather than its direct expression.

Sexual representation in the Dutch press followed distinct ideological and editorial lines. The *HP* report mapped that diversity, contrasting the tone of newspapers such as *Trouw* and *Het Vrije Volk* with that of the illustrated weeklies. Different publications negotiated the topic according to their readerships and editorial cultures: some addressed it through social commentary, others through lifestyle and design. In this context, *Avenue*, under the direction of Joop Swart, treated the subject as a marker of cultural sophistication,

commissioning writers like Jan Cremer and Willem Frederik Hermans and pairing their texts with photography by Paul Huf. What emerges from *Haagse Post*'s pages is less a catalogue of opinions than a cross-section of a media landscape in transition, in which sexuality tested how far editorial freedom and public taste could expand within the same frame.

The use of trade and popular sources reinforces this shift in method: drawing on the advertising journal *Revue der Reclame* and on humour weeklies such as *De Lach*, *Haagse Post* began to treat media not merely as carriers of information but as subjects of analysis. By comparing advertisements and editorial imagery, Koolhaas and Meulman revealed the mechanisms through which visual culture both reflected and produced new attitudes towards sexuality. Their approach was less investigative than diagnostic, with a parodic edge: rather than exposing moral or social excess, they examined the codes of representation themselves – how posture, colour or caption could register cultural change. In doing so, the feature positioned *Haagse Post* within a growing field of media self-observation, where journalism turned its attention to the circulation of images and the shaping of public sensibility. The treatment of *De Lach* – neither celebrated nor condemned – illustrates this critical neutrality: it appeared as a case study in how erotic imagery was being normalized through design and repetition. Seen in this light, the *HP* report was not simply about sex but about mediation itself – the visualization of desire within an increasingly image-conscious society.

Koolhaas and Meulman expanded their investigation to the broader field of visual culture. Their focus extended across fashion, alternative magazines and televised entertainment – spheres that translated private attitudes into collective displays, where sexuality intersected with performance and communication. What linked these fields was not their subject matter but their function: each revealed

how visibility itself had become a marker of cultural change. The magazine *Gandalf*, founded in 1964 by Dutch writer and editor Guus Dijkhuizen (1937–2013), parodied this shift through image and tone. Combining satire and illustrated light erotica, it tested the limits of what could be printed in a culture negotiating between permissiveness and restraint. Contributors from the literary and artistic scene helped position it at the intersection of art and commentary, where the depiction of the body served as a form of critique rather than provocation. This interest in mediation extended beyond print: in fashion, designer Max Heymans (1918–1997) explored sensuality as an element of style rather than its transgression; while on public television, programmes experimented with a similar balance between social commentary and popular entertainment, sometimes incorporating material from the counterculture. Some journalists from *Haagse Post* also moved between press and broadcast, reflecting a shared negotiation between tone and content, between expression and decorum, that characterized the Dutch media environment of the late 1960s.

The *HP* report turned from media imagery to the spaces of spectacle, examining how visibility was organized across adult cinema and live performance. Its discussion of Amsterdam's Parisien and Centraal theatres pointed to the emergence of erotic cinema as a public, regulated form of entertainment. Before such venues gained legal recognition in the 1970s, short clandestine films circulated in private parties and clubs as public exhibition remained restricted. Their appearance in formal theatres marked the formation of a new commercial infrastructure that moved erotic viewing from the private to the public sphere. This development reflected less a change in morals than in mediation: erotic display was becoming part of the same visual economy that sustained journalism and advertising. The trajectory of these theatres illustrates how exhibition adapted to shifting legal and commercial frameworks, with visibility increasingly

shaped by regulation and programming. What changed, in short, was less the image than the institutions around it: visibility was managed, not simply permitted.

At Amsterdam's Moulin Rouge, Dutch cabaret artists and nightclub promoters Kees Manders (1913–1979) and Rika Jansen (1924–2016) embodied another dimension of this transformation. Their revues blended humour and choreography, turning performance into a reflection on the act of display and playing with the line between entertainment and exposure. They reveal how popular performance became a testing ground for changing conventions of representation, where nudity on stage could be received as artistry while on television it still provoked unease. From this perspective, this part of 'Sex in the Netherlands' reads not as a survey of behaviour but as an anatomy of spectatorship: analysis of how different media in the Netherlands began to share a common visual language of exposure and control. More broadly, the study shows that the mediatization of Dutch public culture in the 1960s increasingly relied on style and performance as vehicles of representation.

1 John Jansen van Galen and Hendrik Spiering, *Rare jaren: Nederland en de Haagse Post 1914–1990* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1993), 208.

Sex in the Netherlands 2

THE ADVISERS

STRAKS VOORRICHTING NA TV

Beel II van NPS' onderzoek 'Sex in Nederland' last n.a. de NVSH van het woord: een organisatie die op sex-gebied een begrip is geworden en die niet strandt in haast met de verslechtering van de verhoudingen.

Beel II van NPS' onderzoek 'Sex in Nederland' last n.a. de NVSH van het woord: een organisatie die op sex-gebied een begrip is geworden en die niet strandt in haast met de verslechtering van de verhoudingen.

DE NEDERLANDER DIE ZIJN SEX-LEVEN IN EERZAME EN INTEGERE BANEN WIL LEIDEN, VINDT DAARBIJ WEINIG OBSTAKELS OP ZIJN WEG.

TALLOZE ORGANISATIES EN EEN KLEIN LECER-ADVISIEUS STAAT KLAAR MET RAAD EN (MEDISCHE) DAAD OM DE DOLENDE IN DE VELLIGE HAVEN VAN EEN VERANTWOORDE EN UITGEBALANCEERDE SEX-BELEVENIS BINNEN TE LOODSEN.

Beel II van NPS' onderzoek 'Sex in Nederland' last n.a. de NVSH van het woord: een organisatie die op sex-gebied een begrip is geworden en die niet strandt in haast met de verslechtering van de verhoudingen.

Bijna alle sex-voornamen zijn het overtuigd te worden, dat er een voorwaarde is om de organisatie van Nederland te helpen en de organisatie van Nederland te helpen en de organisatie van Nederland te helpen.

Bijna alle sex-voornamen zijn het overtuigd te worden, dat er een voorwaarde is om de organisatie van Nederland te helpen en de organisatie van Nederland te helpen en de organisatie van Nederland te helpen.

SOMS MET LICHTE SPOT

Veel gevraagd formulier Mary Zeldanzu behandelt de verhoudingen waarin ze leeft, in gesprek met NPS in haar column. Het is een belangrijk artikel, want het is niet alleen belangrijk voor de lezer, maar ook voor de organisatie van Nederland.

Veel gevraagd formulier Mary Zeldanzu behandelt de verhoudingen waarin ze leeft, in gesprek met NPS in haar column. Het is een belangrijk artikel, want het is niet alleen belangrijk voor de lezer, maar ook voor de organisatie van Nederland.

De organisatie van Nederland is een organisatie die op sex-gebied een begrip is geworden en die niet strandt in haast met de verslechtering van de verhoudingen.

De organisatie van Nederland is een organisatie die op sex-gebied een begrip is geworden en die niet strandt in haast met de verslechtering van de verhoudingen.

De organisatie van Nederland is een organisatie die op sex-gebied een begrip is geworden en die niet strandt in haast met de verslechtering van de verhoudingen.

De organisatie van Nederland is een organisatie die op sex-gebied een begrip is geworden en die niet strandt in haast met de verslechtering van de verhoudingen.

gen — met moderne consultatiemethoden, met een heel ruimere vorm van hulpverlening, vooral in het psychische vlak, te kunnen slagen. Dat worden keuzes met een multidisciplinaire aanpak, die niet alleen met artsen en verpleegsters, maar ook met psychologen, psychiater, juristen, sociale werkers enz.

Nu moeten we proberen particulariseren voor die plannen te concretiseren, om te beginnen met dit experiment te kunnen beginnen.

Nu moeten we proberen particulariseren voor die plannen te concretiseren, om te beginnen met dit experiment te kunnen beginnen.

Wants ik schieders op het in de ontwikkelingsplan van de Nederlandse consultatiemethoden. Ik zou in Nederland ook graag met alle andere landen met zijn zielezinnig willen samenwerken. Kennelijk om niet alleen bij ons te blijven. De wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Er zijn daar experimenten van de gang naar werkloosheid, waarvan men hier zou zeggen dat de instaat te niet kan worden gebracht. Maar de wet is anders in dat in de ontwikkelingsplan uit pure vorm of in andere vormen, verpleegsters en artsen naar Nederland.

Rem Koolhaas and Henk Meulman, 'Sex in the Netherlands Part 2. The Advisers', in Haagse Post (12 August 1967), 14-15.

Kristina Ahlmark-Milnehan
in NPS' verslag
na de jaargang

in NPS' verslag
na de jaargang

in NPS' verslag
na de jaargang

who, since 1962, have been tackling their sexual problems under the auspices of chairwoman Mary Zeldenrust Noordanus, have been recruited from all walks of life, although the ‘better circles’ and their less fortunate counterparts are proportionally underrepresented. The former because their greater worldliness has already enabled them to resolve most sexual issues behind closed doors, the latter ‘because’, says market researcher Ms Noordanus, ‘seeking information requires a certain intellectual disposition and because the lower economic classes are less systematic in their approach to birth control. Incidentally, in that respect, we cannot absolve ourselves of blame either; we have apparently never solved the problem of how to address all social classes simultaneously.’

The fact that the NVSH does not take its task lightly is evident from the organization’s three ‘principles’:

- a) Promoting acceptance of sexuality and understanding its significance for individuals and society – a healthy sex life.
- b) A healthy sex life makes an important contribution to the harmonious development of individuals and society.
- c) Every person has the right, while respecting their responsibility towards their fellow human beings and the community, to live their life according to the principles they adhere to, including in the area of sex life.

The organization is run by idealistic ‘core members’ who lead local branches, organize parents’ evenings, and set up discussion groups and marriage schools.

Ordinary members can visit health clinics, obtain reliable contraceptives at low cost and discuss marital problems with psychiatrists. In addition, unless they wish to conceal their membership from their loved ones, they all receive the association’s monthly magazine, *Verstandig Ouderschap* (*Sensible Parenting*), a peculiar mixture of amusing snippets from the international sex front, thorough reflections on abortion,

new contraceptives and other current topics, light-hearted poems, the odd story in which one or another sexual relationship invariably comes up, an optimistic youth section with everyday, home-spun nude photos, and the often extremely curious W(ij) W(illen) W(eten) (‘We Want to Know’) section, in which letter writers, unrecognizable by their fictitious initials, pour out their hearts about the often incomprehensible whims of the lower body. The doctor who answers the letters has to dispel countless old wives’ tales, remove prejudices and unnecessary anxiety, and refer serious cases to a doctor or psychiatrist. Intellectual readers often treat the magazine with a degree of irony, or are annoyed by its so-called preaching tone, to which they are so sensitive.

The chairwoman can understand that. ‘Look, an association that aims to reform always has a somewhat preachy tone, as do almost all people who want to make a point. After all, it is an organization of volunteers who devote all their free time to it... they are, in one way or another, highly motivated, which is why everything they do quickly takes on a rather solemn tone. But I think that solemn tone has become considerably less pronounced lately. Look, filling a magazine with these things every month is in itself rather contrived. Anyone who has been reading it for a number of years is going to get bored. They’ll say: I already know all that by now.’

Sometimes a touch of irony

In conversation with *HP* in her clean office in Schiedam, much-asked forum member Mary Zeldenrust discusses the developments in which she herself played and continues to play a not insignificant role, with dedication but also laconically and sometimes with a touch of irony.

‘Personally, I think that developments have progressed particularly rapidly over the last five years, faster than in the five years before that, for example. There has simply been an acceleration in pace.’

‘It is striking that when you realize at some point: today I said this or that on television and you wonder whether you could have said the same thing two years ago, you realize: no, two years ago I couldn’t have said that, and now I can. But it’s not all sweetness and light.’ She points out the flip side of the progressive coin. It seems to me impossible to bring about any change without people experiencing problems, simply because of the fact that something has changed. To give an example: after talking for a long time about the unnecessary nature of female frigidity, a lot of women suddenly realized that they were frigid and that things could be different. Whereas before, they had no problems with it. They were frigid, but thought that there was no other way. When people started talking about sexuality all the time, and about the equality of partners and the possibility of both reaching orgasm, those women started thinking: Jesus Christ, I’m frigid! What a misery! Whereas before, there had been no misery at all.’

‘Still, that is no reason not to talk about it at some point. At the moment, there are certainly a number of people who find it extremely difficult to keep up with the speed of change and who are confused by it. And some people think – while talking very negatively about current developments – what a shame that things were not like this in my day. You should have seen what I had to do to control myself, and now I don’t have to anymore, they can never catch up. And that has quite serious consequences for some people. Just like many older Catholics, who also have enormous difficulties with all the changes.’

Alongside the traditional old wives’ tales, increased openness has led to a number of new sexual manifestations creeping into the consciousness of the Dutch, which often prove equally frustrating. The NVSH is tackling these too. Says Mary: ‘I thought that one of the tasks of the NVSH would be to expose all the strange and needless ideals surrounding sex... there now exists a kind of orgasm ideology. The ideal of so many times a week and no more and no less.

That makes no sense. There is also the ideal of simultaneous orgasm. Well, at least half the world can bang their heads against the wall for that, because it doesn’t happen very often. And all kinds of people never achieve it in their lives because they keep thinking about when it’s supposed to happen. The ideal of vaginal versus clitoral orgasm, which also makes no sense. These are things that can be scientifically exposed, and that is what we will do.’

Last year, it looked for a while as if activities would have to be drastically reduced due to a lack of funds. Until the arrival of ‘the pill’ (a regular feature in every cabaret show at the time), the sale of condoms tested by the organization brought in the necessary funds. When the oral egg of Columbus made its debut in the Netherlands, something went wrong: the NVSH was allowed to write the necessary prescriptions, but earned nothing from the pink tablet, because only pharmacists were authorized to sell it, while the costs for the association rose rapidly due to the need for more extensive research.

The confessional influence on government policy made state support a precarious issue. This may explain why the Netherlands, which had a head start in education compared to most other countries thanks to the Neo-Malthusian League, is now lagging behind countries such as Denmark and Sweden.

Only a comparison with our southern neighbours is still in our favour.

Says the chairwoman, who has just returned from a birth control conference in South America: ‘In terms of government support for practical assistance, underdeveloped areas are actually much further ahead than we are. In India, for example, they are training 125,000 counsellors. But of course, in those countries, sex education is entirely focused on birth control, whereas in the Netherlands we take a much broader approach. I am convinced that a voluntary organization such as ours must continue to exist in our field, but I still consider

government support to be extremely important because we simply lack the financial resources to do the things that are currently considered useful. A draft subsidy scheme has been sitting in the ministries for several months. Even if it goes ahead, the amount is far too low to keep things running: a subsidy of one hundred thousand will be granted for an operating deficit of half a million for the health clinics. That is far too little to continue, let alone expand and – with all the plans already in place – to be able to start with modern health clinics offering a much broader range of services, especially in the psychological field. These will be clinics with a multidisciplinary approach, so not only with doctors and nurses, but also with psychologists, psychiatrists, lawyers, spiritual counsellors and so on.

Now we need to try to get private individuals interested in these plans, so that we can at least get started with this experiment.

What I envy in developing countries are the flying clinics. I would also like to work with mobile clinics in the Netherlands, not flying ones, but mobile ones. Simply to stay a little closer to home. Another thing is that in developing countries, out of sheer necessity, a lot of work is transferred from doctors to paramedical staff. Experiments are underway there in which work that we would say here cannot be done by a general practitioner because it is specialist work is being done by midwives, which is going very well. People here are not very receptive to these things, simply because we are not in that situation of necessity.'

Despite appearances to the contrary, a large proportion of the Dutch population still has a long way to go before they will approach any authority for sex advice. Catholics, orthodox Protestants and many rural dwellers are at their wits' end because they cannot overcome their fear of crossing the threshold. With apparent indifference or haughty rejection, they try to hide their physical needs from view. Bold plans are in place to make them ready for sex education.

Explains Mary: 'It is nonsense to claim that the "lower classes" have less need for education. It sometimes seems that way because the tone in which people talk to them does not resonate. Furthermore, I would like them not to have to overcome their fears and come to us, but for us to go to them. For example, there are districts in Rotterdam where the residents never leave their neighbourhoods, so they certainly won't go to a scary clinic that is far away. So we just have to open an office in such a neighbourhood ourselves.'

The programme that will start shortly and run for a few years will have a much more profound impact. 'A huge information programme. I believe it is still secret which broadcaster will be involved. Two years ago, State Secretary Bartels called together representatives of various organizations that are involved in or should be involved in education: the NVSH, the Protestant Foundation for Responsible Family Planning, the Catholic National Bureau for Mental Health and the Nursing Associations, which in the past have rather failed to do their duty.

Bartels asked all these associations for advice on the distribution of government funds for education. We advised him not to distribute the money at all, because that would only fragment it, and moreover, we saw an opportunity to use it collectively: namely, for television. That way, you can reach people who would never seek out information of their own accord, who still need to be made receptive to it. We can catch them in their living rooms, and then it will still take years of programming to motivate them.'

It is unlikely that these programmes will suddenly turn the Netherlands into a balanced nation.

The clear-headed 'market researcher' continues: 'In my profession, you tend to underestimate the consequences of such a broadcast compared to what people generally imagine. In all kinds of research, you are confronted with the fact that the number of people who remember something from a programme is considerably smaller than the

programme makers would like, while changing people's attitudes and behaviour is an incredibly time-consuming business (it is not for nothing that adverts often appear until you are sick of them).'

Apart from the information that still has so many gaps, the sexual climate in the Netherlands remains open to a great many other improvements. Compatriots not deemed normal, such as homosexuals for example, are often treated in a hurtful and discriminatory manner, usually through a rigidly dismissive attitude, sometimes through suffocating benevolence.

The fact that the flourishing and richly diverse world (formerly: small world) of 'being that way' (Max Heymans) in Amsterdam and other cities is becoming increasingly visible is causing a great deal of resentment. Superficial cultural pessimists, when they see two men walking arm in arm unhindered through Leidsestraat, recall that Roman culture was destroyed by the same 'affliction' and conclude that the end of our own will likewise not be long in coming.

'More homosexuals? Never proven'

Mary Zeldenrust-Noordanus remains unconvinced. 'It has never been proven that there are more homosexuals nowadays. You could just as well say that there are perhaps as many as before, but that more of them now dare to say so openly. Even if there really were more, I don't see any problem with that as long as no one can show me that those homosexuals are deeply unhappy. At the moment, I think there is still a lot of social condemnation. The same goes for transvestites. I can't imagine that anyone is bothered by it.

But in some cases, the people themselves are unhappy. Something needs to be done about that. I could say: just wear those clothes, but that doesn't help them. I don't really believe in bringing voyeurs and exhibitionists together, because that takes away the excitement of the forbidden.

It is, of course, a completely unproven assertion that, as the police often say, greater openness gives people with sexual deviations the wrong ideas. If you define perversion as simply being unable to achieve satisfaction in any other way, then all heterosexuals who only sleep with their spouse and always do it the same way can also be considered perverts. We would like to see these concepts put into perspective a little. I simply believe that as many people as possible should be able to enjoy themselves, provided that it is not detrimental to others.'

An association such as the NVSH, which is committed to its continued existence, is concerned with the future. For Mary Zeldenrust, that means young people. In recent years in particular, the organization has developed a wide range of activities to get a grip on a generation in which great hopes are invested.

Will they make more of their sex lives? Be less confused? Sort out what can be sorted out? Not fall into reckless abandon?... Be happy?

No one knows the answer yet, so the necessary misunderstandings have already been spread around the world.

Mary Zeldenrust takes an unemotional view of the issue. 'Modern youth also struggle with sexual problems, but in a different way than older people. First of all, they talk about it much more easily. You don't know how much sexual BEHAVIOUR has changed, but in any case, sexual TALK has changed enormously. So there is a greater willingness to address the issues than in other generations.

Now, based on our experience of conducting numerous educational sessions at secondary schools, we have observed that these sessions often commence with a remark such as: "Oh, do we have to discuss this again, all this fuss about sex!" But in a very short time, it becomes clear that there are huge gaps in the knowledge they think they possess. And something that the NVSH has always strongly emphasized is that it is not about imparting a quantity of

intellectual knowledge, but rather about processing it emotionally and dealing with one's own feelings. On the one hand, young people are inundated with sexual information, sex in advertising, in books, in films, but the most important way to learn about sex is, of course, always through your own physical and mental experiences.

There is a fairly large group of older people, but also young people, who continue to seek rules of conduct, because then you are spared the effort of thinking, right? And one of the things that never, ever happens in any of the NVSH's activities is that they are given those rules of conduct. Instead, they are given the means to think about it and formulate their own position. But I do notice among young people that the need for rules, given by older people, is decreasing. I have the impression that about five years ago, people asked more often: do you think we should sleep with each other or should we wait? In other words, the question is still relevant today, but the emphasis is now more on: what are the things you need to take into account when deciding whether to do it or not? Take free sex, for example. At some point, you say: okay, free sex, that's fine, but let's be clear about how much sex education is actually needed to enjoy free sex without too many problems. I get the impression that young men, at a certain point, enter the realm of sex and feel that fewer standards should be set, but they are not yet so open-minded that they say: come on, let me go and buy some condoms as well. Very few young people use contraceptives when they first have sexual intercourse. And the increase in the number of unwanted pregnancies and unmarried mothers does not in the least indicate that sex has been stripped of its taboo.'

Van der Valk's appeal

The NVSH therefore continues to provide information. 'But', concludes chairwoman Zeldenrust with a sigh, 'it may

seem to contradict what the NVSH does, but it would be very good if we didn't take sexuality so seriously.'

One of the ways the NVSH has tried to reach young people is by setting up youth clubs. So far, only the one-year-old Amsterdam club 'Appeal', which has already moved twice and is now housed in a Protestant Youth Centre, has got off the ground, under the lively chairmanship of 25-year-old Bart van der Valk.

In the course of this year, more or less identical meeting places will be created in Utrecht, Rotterdam and The Hague.

Says the energetic Amsterdam youth chairman somewhat glumly: 'We are now a bit far removed from social life and ultimately we would prefer to be part of that.'

At the weekly club evenings, only topics fairly directly related to sex are discussed, of course.

Recently, for example, the current abortion issue was examined. 'This is how it works,' says the chairman, 'we bring together everyone who thinks they have something to say on the subject, and then they have to discuss it together. Then we talk about it. We were very lucky this time, because we happened to have a doctor who was still in the middle of his own thought process. He hadn't finished thinking about it himself, and you can learn a lot from doubts. Unfortunately, most experts feel obliged to come up with a ready-made position.'

Appeal does not wish to adopt such a position on the various sex-related issues that the Netherlands is currently considering.

'The only goal is to make all these things open to discussion and capable of being dealt with. After that, everyone has to decide for themselves.'

Even so, opinions within Appeal do not differ too greatly: they are young people and 'the majority tend to side with what is generally considered the progressive solution.'

In the case of the abortion debate (about whether or not to legalize termination of pregnancy), a few modern hotheads even went so far as to say that they did not see why the law should interfere in this matter at all.

‘Sex is communication’

As part of another Appeal project, a number of gay boys and lesbian girls were brought together to answer questions from club members. What did they discover? That a large number of sex problems were not affected by the gay-straight divide, causing difficulties for both groups.

A thorn in the side of the Appeal leadership is the talkativeness displayed by many visitors. ‘At the moment, our audience consists mainly of intellectuals and semi-intellectuals, people who sometimes talk on and on purely for the sake of the beauty of conversation,’ complains the slightly exasperated chairman. ‘Moral issues in particular often prove difficult, as they can be discussed at dangerous length.’

In order to escape the danger of a monotonous audience, Appeal sought contact with the Amsterdam CS youth shortly after the marines’ performance. Some of the long-haired youths became loyal visitors. Another neglected group that Van der Valk wants to tap into is working-class youth. ‘For a bit of contrast, because that is largely a non-revolutionary group.’

The greatest change in sexual mentality that the young debater has been able to discover is ‘that young people have realized that sex is a form of communication between two people, that communication is a good thing and that there are therefore not as many conditions attached to it as there used to be.

Premarital sex is no longer a problem for anyone, and I think you’d have to search high and low to find young people in the Veluwe who are bothered by it. I also have the

impression that concepts such as fidelity in relationships and the whole sexual morality that has been upheld until now will become less important, just as all rules of authority are crumbling.’

In the heat of candid discussions, Van der Valk is sometimes seized by doubts. ‘I am sometimes afraid that we are already far too pleased when a certain topic is open for discussion. As soon as you start to connect the consequences to the discussion, that’s when the difficulties really start. I also regret that nowadays it is practically impossible to express a less progressive point of view on a subject. As a result, I believe that the image that the outside world has of young people is often somewhat distorted.

‘There are still a lot of young people who are more or less confused about sex.’

Special youth consultation hours (‘they don’t dare to use the regular consultation hours; there is a huge barrier. Besides, quite a few doctors don’t make it easy for young people with their grumpy, prickly or even disapproving remarks’) seem to be a good move; there are also plans for a special youth sex magazine.

In short: ‘Much has changed and much is changing. But the smooth types who assured us at the Sex Teach-In a few months ago at the RAI in Amsterdam that sex is “normal” and “just nice” are either underestimating the troubles of their young colleagues or have something to hide. Because as long as sex exists, there will be problems. When problems are solved, new ones arise. And if there are no problems at all, it only means that sex has given up the ghost.’

The second instalment of ‘Sex in the Netherlands’ followed the visual and editorial format established a week earlier: a bold headline in white capitals on a black background, the bylines of Koolhaas and Meulman, and a layout structured in eight narrow columns, alternating text and image. Like the first part, it combined reportage and interview, but with a more explicit focus on expertise rather than on observation. Centred on a conversation with the psychologist and sexologist Mary Zeldenrust-Noordanus (1928–1984) and with the Dutch educator Bart van der Valk (1943–2012), the article adopted a tone of sociological inquiry, examining sexuality as a question of education and reform rather than sensation or controversy.

Zeldenrust-Noordanus served as chair of the Dutch Society for Sexual Reform (Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, NVSH) from 1962 to 1969. Founded in 1946, the NVSH promoted sexual reform through education and counselling at a time when their sale was still legally restricted. The association expanded rapidly during the 1960s, reflecting the growing public discussion of sexuality and facing continued resistance from religious organizations. Zeldenrust-Noordanus became widely recognized for her ability to translate scientific and psychological debates into accessible language that resonated with a broad readership. The NVSH’s monthly magazine *Sextant* played a central role in shaping a vocabulary of sexual freedom in the Netherlands, linking individual experience with collective reform.

Mary Zeldenrust-Noordanus published one of her most influential texts following the NVSH congress *SEXtant* ’67.¹ In it, she outlined a comprehensive framework that connected premarital relations and contraception with the recognition

of sex work, the regulation of erotic material, and equal rights for homosexuals – bringing these questions together under the broader aim of sexual autonomy and gender equality. Her position came to represent the broader transformations that were reshaping Dutch social policy in the late 1960s and provided an important point of reference for later initiatives in sexual-rights advocacy in the Netherlands. Institutionally, Zeldenrust-Noordanus also contributed to the founding of NISSO (Nederlands Instituut voor Sociaal Seksuologisch Onderzoek) in 1967, establishing a publicly supported centre for sexological research designed to inform education and policy-making beyond the NVSH’s advocacy work.

For the NVSH, broadcasting was not a vehicle for provocation but a tool of pedagogy – a means to reach and inform audiences beyond the classroom or consultation room. In the mid-1960s, the association experimented with educational films such as *Kringloop* (1960), depicting human reproduction, but its attempts to secure a regular broadcasting slot met with institutional limits. Existing public broadcasters were wary of addressing sexuality directly, and the NVSH itself was not granted an independent licence. Instead, it obtained only short, occasional segments of radio and television time. Within these constraints, sex education remained an exception rather than the norm, dependent on careful negotiation with the established broadcasting organizations and on balancing public information against prevailing notions of propriety. The aim was gradual: not to transform attitudes overnight, but to help viewers recognize the social and emotional dimensions of sexuality and to encourage a more open vocabulary for discussing them. In this respect, *Haagse Post* presented the NVSH as an organization negotiating between conviction and structure – translating reformist ideals into the pragmatic realities of policy and institutions.

Although primarily known for its educational mission, the NVSH also became attuned to broader shifts in

communication and youth culture. Aligned with initiatives such as the youth club Appeal, led by Bart van der Valk – who would later chair the NVSH – the organization reached younger generations in several Dutch cities. Appeal operated less as a campaign group than as a social forum: it hosted debates, lectures and informal meetings where questions about relationships and sexuality could be discussed without embarrassment. Van der Valk’s phrase ‘Sex is communication’, adopted by Koolhaas and Meulman as the article’s headline, summarized this new perspective: sexuality was treated as a field of dialogue rather than doctrine, of mutual understanding rather than moral authority.

In this way, *Haagse Post* captured how, by the late 1960s, sexual reform in the Netherlands increasingly relied on the emergence of new arenas for communication where personal experience could be expressed and compared with collective understanding. What distinguished this moment was not only the content of the debates but their format: knowledge circulated less through doctrine or authority than through dialogue. Within these shared spaces, sexuality ceased to be treated as a private moral issue and became a social question, one that required new vocabularies, forms of mediation, and audiences willing to engage with difference. Thus the newsweekly’s coverage mirrored a society learning to articulate change not through protest but through conversation – where openness itself became a civic practice.

This second part of ‘Sex in the Netherlands’ shifted away from exposing transgression towards analyzing the structures that made discussion possible: the associations that produced knowledge, the research institutes that legitimized it, the broadcasters that mediated it, and the youth initiatives that translated it into lived experience. Figures such as Zeldenrust-Noordanus and Van der Valk appeared not as solitary advocates but as parts of an evolving infrastructure in which expertise and public dialogue were interdependent. Rather than portraying sexual reform as a

rupture, *Haagse Post* presented it as a process of translation where ideas formed in professional or activist circles gradually entered everyday discourse. The investigation framed sexuality as a social process, shaped by communication and education as much as by law or morality. In tracing these exchanges, the newsweekly documented a key phase in Dutch postwar culture: a moment when journalism itself operated as a bridge between scientific knowledge and social imagination, turning information into a form of participation and making reform intelligible as a shared cultural experience.

1 Mary Zeldenrust-Noordanus, *Slotrede, ter gelegenheid van SEXTant '67 op 21 oktober 1967* (The Hague: NVSH, 1967).

Sex in the Netherlands 3

THE DEVIATIONS

DE AFWIKINGEN

DE VOORLICHTING VAN DE NVSH OVER HET 'SEKSELE LEVEN IN AL ZIJN FACETTEN' KENMERKT ZICH DOOR EEN NOGAL PROZAIISCHE EN KLIMSISCHE BENADERINGSWIJZE, DIE OP VEEL NEDERLANDERS VOOR WIE HET SEXLEVEN NOG MOET BIJWIJEN IRITEREND WERKT.

Maar soms valt de vermelding, als het al niet is om behaling op het bepaalde laterzeggende te voorkomen, met een aantal betrouwen kan wat in Nederland nog als sekulere taboe te boek staat. Dit wordt zeer in het zegenen ligt het prolog van het NVSH n.v.v. de publiciteit.

De pornografie schiedrijkt Van de Duitse schrijver Anselmus Döhring, Terwijl in Denemarken de wettelijke oorden voor een zekere gewildheid werden, waardoor boeken nooit meer pornografisch kunnen zijn, bleef in Nederland alleen al het ter discussie stellen van de vraag of pornografie schadelijk is aanzienlijk meer de eerbetreffende.

De procureur-generaal baron Van Voort liet Vooys als bestempeld het boek moet 'lang' vragende, welke de gemeen, Druken, en een velen van de Nederlandse samenleving verlaten zich tegen de beschuldigingen in het boek.

Wanneer de afwikingen met een raaktoetsen op de zich vijfde zonder uitzondering ontstane bij behandeld worden handelingen in bloot semi-pornografische lectuur, die als zodanig wettens aan de 'willekeurige' ingepen van de zedepolitie.

Quante dat men met aantal goedvoerende verkopers van prikkellectuur ontdueren gedraagt, het signaalvervalschen geuren zich er niet meer voor. De doorzaken goed verwerkt in de meeste voorde fotodisciplines komen voor het grootste deel uit Denemarken. De belangstelling op deze bladen is zo hoog dat elke prikkellectuur al bij voorbeeld ontbreekt te techten.

Klaagt de oligarchie van een welvoerdige prikkellectuur — vroeger een zacht renderende broodjezaak — in de Amsterdamse Amsterdam.

Je weet niet wat je wilt en wat je niet mag verkopen. Men moet ook niet denken de rechter niet, weet niet wat je precies pornografisch is. Er komen wel een rechtspraak in de burger die zo lang nu men een weg vraagt of ik nog wat moet doen. Maar ik heb ze niet gezien door. Om u te vertellen de rechter, niet in Jan Cremer meer pornografie dan alle ander boek dat u hier vindt. Maar omdat dat van Cremer kunt is, is het toegestaan. Cremer, is het niet bij me in de winkel gevonden. Zij wilde een leges bestelling zijn boeken afspreken. Ik houd u overigens maar een minuscule reeks. Want als je boeken van hem leest dan denk je het niet. Wat steekt er nu voor me uit de juweelrijke. Het zijn vaak kleine mooie maar nauwelijks. Daar zit geen echt waarheid bij. Er kwam later bij voorbeeld een een trouwe een paar boekjes lezen voor haar ziele man. Als ze nu maar door die bloot afgeven nu, openhouden, raad, dan heeft zijn vrouw er romantiek ook nog niet aan. Anders kreeg hij het geld misschien voor de laatste."

FOTOMODELLEN

Van liefdevol vreden nu hier ook verkieft. Amerikaanse zedelijke meden g. Nu worden pictures' die 1-10-10 meden afgevoerd.

Wat men met te klein staan in een prikkelend dan bloot de postuur van de in de 'lach' afgevoerde HELLO-FILMS-SERVICES een (verplichte) economische oplossing.

Voor 120 aan postuurde ontvangt men de 'onverhulde' geliefde. Het filmster Helma Hilson de films 8 weken goed slechts in Amerika onderweg te zijn. In het buitenland moet men 'erger' erger-erger' dat ook niet in de richting. Filmsteren huiltje, waarvan de filmtoelichting ook bij zijn die te ontvingen. Onderzaken zij hij voor 120 respectievelijk voor 20 film. De markt is nu alweer veranderende markttoelichting ter grootte van een postuur.

dit blijft heeren het de Plicht van alle VERSTANDE anders en meesters in hun gezin en gezinswijze trouw te trachten. Onder 'verstantende' wordt verstaan ook: MOET JE GEDENK. Het is overigens niet de moeite waard te g. import te trachten. Toezending in bloot verpakking.

In '65 werd in het maandelijke contactoog van de NVSH 'Verstantende Ouderzucht' een discussie gevoerd over het verstantende ouderschap dat gepaard gaat met deontologie van de in aantal trouwende sleutelclubs waar 'ouderzucht' (afgevoerd) analisen willen verstaan en vrijheid door de v.g. partner.

Sleutelclubs bestaan al lang. Men verstante trouwen een club van min of meer bevoorrechte scholieren, die al zo veel met kunstjeel, dans of wat dan ook hebben

en die een ditto ochtbaar zoeken om samen de vrije tijd op gezellige wijze door te brengen of hem met zeer bezwaarde of onderdanige karakter die een persoonlijke partner zoekt.

Voor 10 plaatst een boekhandel in de Amsterdamse Lange Nieuw voor een maand lang een raamvertooning. De uitgever '60-rijke' tweevluchtige eigenaars van de zaak kniptop zijn moment met haar ogen als hij een degelijke advertentie geeft. Het moet er nu eenmaal bij blijven." Ze weigert bij voorbeeld maar te laten van de afzender van de verstante. Dan heb je nog eens wat mee te maken. Ik weet niet of u weet niet."

In 5 weken kwamen er 5 brieven op de afzender. Voor elke binnengekomen het die afzender voor een extra betaling.

Alle 5 brieven waaronder 1 van een in Nederland verstante vertegenwoordiger van een Duitse firma, getuigen van een zekere ontvankelijkheid en waardigheid in het taalgebruik.

Drie van de brieven luiden als volgt: Zeer geachte Mevrouw. Naar aanleiding van uw raamvertooning neem ik hierbij de vrijheid u te kennis te maken voor de door u behaalde advertisement. Het bedrag van 1000,- per maand, getrouwd met een Indonesische vrouw van 26 jaar. Ik ben studeert met vrije optelling en heb dan vrijgevoerd.

Twee werden herhaald. Het bedrag is nu elke dag oplopend tussen 1-9 uur 's avonds.

VERSIERD

L.S. Naar aanleiding van een raamvertooning vraag ik nu aandacht voor het volgende:

Ik (een behoefte, ongehuwde jongeman van 26 jaar) heb een kennis, die een uitgebreide en parateerlijke collectie zeer interessante en unieke foto's bezit. Deze zijn niet met deze films bij een clubje aangezien. De zijn er 2 mogelijkheden.

A. Wij draaien hoeze Helma Hilson een toegangskaart van minstens 10 per persoon. Dit is dus een zeer belangrijke relatie. We komen met de films, draait, u betaald en we vertrekken.

B. Wij vertonen de films gratis, maar dan moet het zo zijn dat als er wat versierd wordt, wij (een beetje) mogen meedelen. Zelf geven wij de voorkeur aan de mogelijkheid de foto's te zien.

Ik heb geen tijd, dus ik zie niet recht in Over Landeurope draaien film, aber ik heb enige Minnie in Holland heeft daarbij. Die zie er niet gelijk. Verkieft erden zie ik als een uitgebreide. Tolent draait de Minnie, der 'verkieft' erden zie ook, dittem Schilten in der Wert regenen uit. Min. Af. 10 tot 20 jaar.

Ik mischte ook eruiden, dat mijnne Film, die in 2 maanden naar het Holland konnen werd die gleiche Einzeilung von Leden und der Leden hat, maar ich Meine Film in 24 Jahre, zekelijke Film.

Geen van de brievenfilmen werd behaald gevonden over de vertegenwoordiger van zijn land uit te wijzen.

Gevoelrijk spel. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

SPELLETJES

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

rem, die een ditto ochtbaar zoeken om samen de vrije tijd op gezellige wijze door te brengen of hem met zeer bezwaarde of onderdanige karakter die een persoonlijke partner zoekt.

Voor 10 plaatst een boekhandel in de Amsterdamse Lange Nieuw voor een maand lang een raamvertooning. De uitgever '60-rijke' tweevluchtige eigenaars van de zaak kniptop zijn moment met haar ogen als hij een degelijke advertentie geeft. Het moet er nu eenmaal bij blijven." Ze weigert bij voorbeeld maar te laten van de afzender van de verstante.

Dan heb je nog eens wat mee te maken. Ik weet niet of u weet niet."

In 5 weken kwamen er 5 brieven op de afzender. Voor elke binnengekomen het die afzender voor een extra betaling.

Alle 5 brieven waaronder 1 van een in Nederland verstante vertegenwoordiger van een Duitse firma, getuigen van een zekere ontvankelijkheid en waardigheid in het taalgebruik.

Drie van de brieven luiden als volgt: Zeer geachte Mevrouw. Naar aanleiding van uw raamvertooning neem ik hierbij de vrijheid u te kennis te maken voor de door u behaalde advertisement. Het bedrag van 1000,- per maand, getrouwd met een Indonesische vrouw van 26 jaar. Ik ben studeert met vrije optelling en heb dan vrijgevoerd.

Twee werden herhaald. Het bedrag is nu elke dag oplopend tussen 1-9 uur 's avonds.

VERSIERD

L.S. Naar aanleiding van een raamvertooning vraag ik nu aandacht voor het volgende:

Ik (een behoefte, ongehuwde jongeman van 26 jaar) heb een kennis, die een uitgebreide en parateerlijke collectie zeer interessante en unieke foto's bezit. Deze zijn niet met deze films bij een clubje aangezien. De zijn er 2 mogelijkheden.

A. Wij draaien hoeze Helma Hilson een toegangskaart van minstens 10 per persoon. Dit is dus een zeer belangrijke relatie. We komen met de films, draait, u betaald en we vertrekken.

B. Wij vertonen de films gratis, maar dan moet het zo zijn dat als er wat versierd wordt, wij (een beetje) mogen meedelen. Zelf geven wij de voorkeur aan de mogelijkheid de foto's te zien.

Ik heb geen tijd, dus ik zie niet recht in Over Landeurope draaien film, aber ik heb enige Minnie in Holland heeft daarbij. Die zie er niet gelijk. Verkieft erden zie ik als een uitgebreide. Tolent draait de Minnie, der 'verkieft' erden zie ook, dittem Schilten in der Wert regenen uit. Min. Af. 10 tot 20 jaar.

Ik mischte ook eruiden, dat mijnne Film, die in 2 maanden naar het Holland konnen werd die gleiche Einzeilung von Leden und der Leden hat, maar ich Meine Film in 24 Jahre, zekelijke Film.

Geen van de brievenfilmen werd behaald gevonden over de vertegenwoordiger van zijn land uit te wijzen.

Gevoelrijk spel. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

SPELLETJES

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

Het vertoont op de juweelrijke in de ontzag gelede. Het zijn winks belemmerde. Het is een afgevoerde, want verstante. Twee van de naar de v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

Rem Koolhaas and Henk Meulman, 'Sex in the Netherlands 3. The Deviations', in Haagse Post (19 August 1967), 16-17.

De werkdagen op, maar het kost van de vorder bevalt het lichte ontfer te kloppen. Hij weet dat de sleutelblad waarvan hij doet wat maakt nauwelijks doen heeft geworven.

In de grote steden, met name in Amsterdam en Den Haag, vinden de Nederlandse, die het ene vertolkte het wel eens met de vorderen van het land. De weg naar bepaalde waarden, die de vorderen van een rijkere verstanten kan bevoorrecht krijgen aan een vorderende vorderen van de vorderende.

Het vertoont op de juweelrijke in de ontzag gelede. Het zijn winks belemmerde. Het is een afgevoerde, want verstante. Twee van de naar de v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

— met alle spelletjes begon, want nu de laatste 'erf' van de film, want de 'Kruisvertooning' ontstaan die dan moet het er naar het v.m. verkieft. Inhoud de niet met te verstante. Het bevat een 'relatantie' artikel over de geuren van het 'Lactone' en het insluitingen van Verstantende Ouderzucht in '65.

eprooflijke vastheid: dus naar hem eigen vrees of wraam. En hiermee bezinnen deze de moeilijkheden.

Zaak het een goed voorlichtingsorgaan bevaan analyseert. Voortschrift. Onderzoek van de psychologische motieven kant van het Gynaecologisch Spitaal. Komt niet voor dat portiers die een goed huwelijk hebben ook in andere gevallen, zich behoudt eens overgevoel aan feminisme over andere. 1. Zoude de laatste maanden hoeschouwing vanzelf worden afgegeven om de identiteit en herkomst van de quatuor zeer of verspreiden of van onbekende hoeschouwer. Het is de laatste maanden hoeschouwing vanzelf worden afgegeven om de identiteit en herkomst van de quatuor zeer of verspreiden of van onbekende hoeschouwer.

betreft alleen gaan door de man dan een voor vrouw wat een geschiedt. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.

Preventie is iets wat de voorlichting in het algemeen moet doen. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.

De preventie wordt meer geïnteresseerd in het maatschappelijke leven en meer gecoördineerd, inderdaad, maar veel frequenter. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.

DENIGREIN

HP: 'Houdend present?'
Wong: 'Ja, maar anderszins is de positieve houding, de incidentele en de positieve houding. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

GEVORDERD

Reageerde een met Speler toekende halve eeuw. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.

Als men Dr. F. J. H. Wong Lun King voorer van de Rotterdamse prostitutie en prostitutie. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.

Het institut van de prostitutie staat de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.

HP: 'Wat wordt u bedoeld?'
Wong: 'Dat wordt u bedoeld? Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Welke eigenaarschappen kenmerken de prostitutie?'
Dr. Wong: 'De prostitutie heeft veel kenmerken. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Kunt de prostitutie wel eens in contact met de klanten van zijn vrouw?'
Dr. Wong: 'Onder het algemeen wel is de prostitutie niet met de klanten van zijn vrouw. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Dit is het levendigste aspect van de prostitutie. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

EEN KLANT

HP: 'Welke eigenaarschappen kenmerken de prostitutie?'
Dr. Wong: 'De prostitutie heeft veel kenmerken. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Kunt de prostitutie wel eens in contact met de klanten van zijn vrouw?'
Dr. Wong: 'Onder het algemeen wel is de prostitutie niet met de klanten van zijn vrouw. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Dit is het levendigste aspect van de prostitutie. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

EEN KLANT

HP: 'Welke eigenaarschappen kenmerken de prostitutie?'
Dr. Wong: 'De prostitutie heeft veel kenmerken. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Kunt de prostitutie wel eens in contact met de klanten van zijn vrouw?'
Dr. Wong: 'Onder het algemeen wel is de prostitutie niet met de klanten van zijn vrouw. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Dit is het levendigste aspect van de prostitutie. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

EEN KLANT

HP: 'Welke eigenaarschappen kenmerken de prostitutie?'
Dr. Wong: 'De prostitutie heeft veel kenmerken. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Kunt de prostitutie wel eens in contact met de klanten van zijn vrouw?'
Dr. Wong: 'Onder het algemeen wel is de prostitutie niet met de klanten van zijn vrouw. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Dit is het levendigste aspect van de prostitutie. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

SEX IN THE NETHERLANDS 3 THE DEVIATIONS

Dr. Wong: 'In het algemeen heeft de prostitutie een sterk plebskarakter. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

HP: 'Komen er veel paraversies of komt aanvullend materiaal tussen prostitutie en prostitutie?'
Dr. Wong: 'Dat is de situatie van de klant die de prostitutie van zijn vrouw wendt. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

VOLGENDE WEEK DEEL 4

RIVELLA WEEKEND TIP GOLD & SILVER Edel juwelen, juwelenlogisch met 1% gratis afkorting. Rivella Een fascinerend succes. Rivella Een fascinerend succes.

BELOOFING VOOR DE KLEINERDE. De volgende Rivella-afkorting van de barm. Dr. Wong: 'Onder het algemeen wel is de prostitutie niet met de klanten van zijn vrouw. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.'

WIPER. Het is niet alleen de man die de vrouw moet kennen, maar ook de vrouw moet de man kennen. Dit is de normale situatie. Maar er zijn ook gevallen waarin de vrouw de man moet kennen, bijvoorbeeld in het geval van een verkrachting.

The NVSH's education about all aspects of sexual life is characterized by a rather prosaic and clinical approach that many Dutch people, for whom sexual life must remain a pleasure wrapped in 'sin and mystery', find irritating.

But sometimes, if only to avoid repetition in its limited field of interest, the association does want to draw attention to what are still considered sexual taboos in the Netherlands. Still fresh in our minds is the case brought against the NVSH following the publication of 'Is pornography harmful?' by Swedish author Annakarin Svedberg. While in Denmark the laws on pornography were amended so that books could no longer be considered pornographic, in the Netherlands merely questioning whether pornography is harmful was deemed offensive to public decency.

The Attorney General, Baron Van Voorst tot Voorst, labelled the book as: 'Low, joyless, disgusting and vile. The thinking, desires and feelings of Dutch society resist the descriptions in the book.'

Words that have come down like hammer blows on the traders in semi-pornographic literature, who almost without exception feel they have been treated unjustly and know they are at the mercy of the 'arbitrary' interventions of the vice squad.

Despite this, the number of successful sellers of titillating literature is steadily increasing. Tobaccoists no longer feel embarrassed by it. The usually well-produced colour photo magazines come mainly from Denmark. The tax on these magazines is so high that every purveyor of titillation sighs about it in advance.

Complains the owner of a well-stocked adult shop – formerly a poorly performing sandwich bar on Amsterdam’s Amstelstraat:

You don’t know what you can and cannot sell. No one, not even His Honour the Judge, knows exactly what pornography is. Sometimes plainclothes detectives drop in and casually ask if I have anything under the counter. But I see through them quickly enough. To tell you the truth, I find Jan Cremer more pornographic than any other book you’ll find here. But because Cremer’s work is art, it’s allowed.

Cremer has been to my shop before. He wanted to sign his books for a fee. I thought he was a rather measly little chap, by the way. Because when you read his books, you imagine quite something.

What harm is there in those little photo books? They are often very beautiful studies of nature. There’s not a hint of obscenity in them. The other day, for instance, a woman came in to buy a few books for her sick husband. If those naked ladies excite him, then at least his wife will benefit from it too. Otherwise, he might just take the money down to the red-light district.

Photo models

The American ‘authentic nudist 8 mm motion pictures’, which are also available here and cost between *f* 80 and *f* 100, are very popular.

For those who don’t want to be seen in a shop selling titillation, the mail order service advertised in *De Lach* magazine by HELIO-FILM-SERVICE offers a (temporary) simple solution.

For *f* 1.20 in postage stamps, you receive the ‘candidly illustrated’ film brochure. Unfortunately, after eight weeks, the films still appear to be on their way from America and the order form with the ‘reservation coupon’ has yet to

arrive, as has the next Hello-Filmservice bulletin, which the film enthusiast was sure to receive. In the meantime, for *f* 1.20, he is stuck with twenty poor-quality, barely distinguishable nude photos the size of a postage stamp.

The ‘Mail-Order Company for the Modern Women and Men (formerly La France)’ offers even less value for money, advising readers (once again) in *De Lach* to ‘Treat your husband to a new wife every now and then!’

For *f* 2.50, you receive a brochure containing 14 loose leaves featuring photo models, who are probably posing for the first time and cannot find work elsewhere, wearing racy lingerie of the most bizarre designs, such as lace-trimmed knickers and bras, see-through black gauze camisoles and babydolls with open backs. Each model has her own name and is accompanied by inventive endorsements such as: a SEXY model with allure! This typically French and playfully sophisticated ensemble is specially designed for our youthful customers. – This set, which no linen cupboard should be without, is made of very precious material. – Fits your body like a second skin. – This exclusive mini-dress model for the intimate atmosphere of home. – You too can glide through the house like a film star for the man of your dreams. – The transparent nylon charmeuse allows your skin to shine through and hides nothing!

While the woman is discreetly undergoing a metamorphosis with the help of mail-order house formerly known as La France, her husband can just as discreetly order POTENTICUM (wine-based), the sexual stimulant par excellence, from the mail-order company ‘Hebru-import’ in Utrecht. Area of application: nervous exhaustion, premature signs of ageing, sexual weakness, impotence.

For convenience, he can order the LONDON SICHER in foil packaging, because doesn’t ‘Hebru import’ write: ‘This condom beats everything that has been brought to market in this field so far.’ ‘Hebru-import’ itself beats everything when it comes to concerns about overpopulation.

The mail order company warns in its door-to-door leaflet, which promotes eight different contraceptives:

Why responsible family planning? Because as long as the global crisis continues, it is the DUTY of all SENSIBLE fathers and mothers to consciously plan their families in a healthy and conscious manner.

By 'responsible manner' we mean: NEVER so-called BEING CAREFUL. Hebru Import exercises the utmost discretion. Delivery in plain packaging.

In 1965, the monthly newsletter of the NVSH *Verstandig Ouderschap (Responsible Parenting)* featured a discussion about irresponsible parenthood associated with participation in the increasing number of key clubs where married couples want to diversify or enrich their (cooled-off) sex lives through so-called partner swapping.

Key clubs have been around for a long time. They are understood to be clubs of more or less friendly couples who spend the evening playing cards, dancing or whatever, and at the end of the evening the men deposit their house keys in a hat, which is shaken like a tombola, and the ladies each draw a key: they then go home with the owner of that key.

How does one become a member of a key club or come into contact with a like-minded couple? Sometimes the contact arises by chance. Someone interested in Persian carpets writes an advertisement in a reputable daily newspaper that reads: 'New Persian carpets arrived'. Another reader might merely raise an eyebrow, but the insider's heart starts beating faster when he reads it. He knows that the key club he belongs to has recruited new members.

Erotic

In the big cities, particularly Amsterdam and The Hague, Dutch people who are keen to swap one marital bed for

another now and again have found their way to certain shops that combine the sale of utterly unerotic office supplies with a varied selection of titillating reading material.

The view of the amount of nudity in the display window is obstructed by an extensive array of window advertisements. Among the offers for nearly new prams and wedding dresses, one notices a striking number of modern-minded couples with liberal views on life, who are looking for a similar couple to spend their free time with in a convivial way, or gentlemen with very domineering or submissive characters who are looking for a suitable partner.

For *f* 10, a bookshop in Amsterdam's Lange Nieuwe will place a window advertisement for a month. The roughly 60-year-old stout proprietress of the shop does not bat an eyelid when *HP* places such an advertisement. ('It's just part of the job, sir.') She refuses to ask for the advertiser's name and address in advance: 'Then you have nothing to do with it. I know nothing and you know nothing.'

In three weeks, five letters responded to the advertisement. For each letter received, which is numbered, the advertiser has to pay an extra 10 cents.

All five letters, including one from a representative of a German company working in the Netherlands, testify to a certain sophistication and facility with language.

Three of the letters read as follows:

Dear Madam,

In response to your window advertisement, I am taking the liberty of introducing myself to you in relation to the advertisement you have placed. I am Indonesian, 35 years old, married to an Indonesian woman of 26. I am a student with liberal views and enjoy free interaction.

For further acquaintance, you can call me any day between 5 and 9 o'clock in the evening.

Seduced

Dear Reader,

In response to your window advertisement, I would like to draw your attention to the following:

I (a civilized, unmarried young man of 30) have an acquaintance who owns an extensive and varied collection of very interesting small-gauge films. We would like to join a club with these films. There are now two possibilities:

- A. We screen two films for an admission fee of at least f 10 per person. This is therefore a purely business relationship. We bring the films, show them, you pay, and we leave.*
- B. We show the films for free, but then we have to be allowed to join in (a little) if any seducing takes place. We ourselves prefer the option described under b.*

*Dear married couple! **

I am sorry that I cannot yet address you in your national language, but I have only been in Holland for a few months. I therefore hope that you will forgive me for this mistake. I am an open-minded, tolerant person who, like you, is certainly fond of all that is beautiful in the world. I am 32 years old.

I would also like to mention that my wife, who will be coming to Holland in about two months, has the same attitude to life and love as I do. My wife is 24 years old, with a slender figure.

None of the letter writers were willing to elaborate on the background to their letters.

Little Games

Dangerous game! was the unmistakable headline above an editorial article about the dangers of 'bed-crossing'. In the

March issue of *Verstandig Ouderschap (Sensible Parenthood)* in 1965.

What started as a game sometimes becomes deadly serious. Eventually, a 'cross relationship' can develop, which then leads to a real love affair for one couple, while almost always the other two get fed up and long to return to the original situation: that is, to their own wife or husband. And that's when the difficulties begin.

As befits a good educational body, *Verstandig Ouderschap* analyses the psychological and moral side of the Dangerous Game: 'It happens that partners who have a good marriage, also in sexual terms, sometimes indulge in fantasies about others. (...) Such fantasies could be regarded as expressions of an infantile and neurotic view of sexuality or of unconscious homoerotic tendencies, which may require treatment. (...) I believe that we would do well not to view these things primarily from a conventional moral standpoint. We must focus our attention on the major practical dangers that can arise from such games and experiments. Why would a man and a woman who are aware of their responsibilities towards each other and their family feel the need for this kind of stimulation? Is it purely sexual curiosity? Dissatisfaction?

Or do homosexual factors also play a role here?'

The thickly-bearded author Esteban Lopez saw the desire for a 'cross-relationship' as a first step towards so-called unisex: 'The desire (not mine, incidentally, though never say never) to see one's beloved copulate with another might indicate unconscious homosexual feelings. Why necessarily unconscious? Why not give in to them if one was indeed aware of them? I fear I know the answer: this is speculation based on the still unconscious fear of being considered bisexual, the great fear of not being specifically male or female. Two strictly separate worlds: the male and the female. What happens when they unite and turn out to

be one and the same world, compelling individualization? No observer can know for sure.’

Advanced

A bed-hopper who signed himself ‘Player’ responded irritably to what he called the ‘paternalistic’ tone of the NVSH article: ‘Are these adventures always an “experiment” to find out if there is something else out there? Isn’t an urge for vitality, for extreme contact with fellow human beings often a motive, and can we finally accept sexual experiences openly without having to “sanctify them with love”?’

If we are to believe Dr F.J.H. Wong Lun Hing, researcher of Rotterdam prostitution (*Prostitution, a phenomenological study from a general practice*), the key clubs and the like that are still shrouded in the darkness of taboo will be the pioneers of what he calls the Marriage of the Future.

Wong: ‘Strict monogamy will naturally disappear from the moment that women become equal partners with men. At the moment, there is no longer a direct hierarchical system, such as marriage was in the past. The Marriage of the Future already exists in many circles of people who are, um... more advanced, who live more sexually free lives; there is actually no longer any strict monogamy. The institution of marriage as we recognize it today is diametrically opposed to the institution of prostitution, which is a rather hypocritical institution. But it has had an important function in the development of civilization as a whole, of society as a whole, precisely because of its strict laws and sanctions against adultery as far as women are concerned. Men have always been recognized as polygamous. It has always been the case that men were not punished if they slept with someone else, but women were.

According to Dr Wong, the institution of prostitution as it has existed until now is disappearing: ‘The Rotterdam police have found that the number of prostitutes in

Katendrecht has not kept pace with population growth. That study ran for ten years. In other words, the demand for prostitutes became smaller in absolute terms This is due to growing promiscuity and more liberal attitudes. But in healthy relationships, I believe that another element of prostitution is creeping in. Prostitution is becoming less visible. The archaic form of red lights and behind windows will disappear.

Prostitution will manifest itself differently within marriage. The institution as such will simply disappear. Fewer women will choose the profession of prostitute because it is no longer lucrative. Take, for example, a woman who does business, owns a grain trade or, as in America, runs a large corporation. If such women do business with a man, they may well take advantage, just like the man, of certain fortuitous sexual circumstances. And that is what I call prostitution. But in the past, it was impossible for a woman to do business with a man, so such a woman might well take advantage, just like the man, of certain coincidental sexual circumstances. And that is what I call prostitution. But in the past, it was impossible for a woman to do business; she could only do business with her body.

Prostitution is something you sell, isn’t it? If a painter sells a painting or a doctor gives an injection, I also consider this to be prostitution as well. You have to see prostitution as something necessary in our society.

Prostitution is becoming more infiltrated into social life and more nuanced, incidental, but much more frequent. And with that, it is totally the same as it used to be. This infiltration process has been going on for quite some time now. I believe that 100 per cent of the male population has come into contact with prostitution at some point.’

Denigrate

HP One hundred per cent?

DR WONG I distinguish between habitual, incidental and potential *prostituant*. Habitual clients are a fairly small percentage, incidental ones are very numerous. And then you have the potential *prostituant*, who says: I don't dare, or I don't have the money, or I haven't had the opportunity, or something similar. Of course, everyone has had the opportunity at some point. They don't dare because they're afraid their wife will find out, because they're afraid people around them will see them. But I have the strong impression that a large proportion of these so-called potential *prostituants* were in fact *prostituants*, but didn't dare admit it. So men are particularly insincere in this regard. Because it is precisely the *prostituant* who is so strongly opposed to prostitution and who denigrates and discriminates against women so strongly. *The prostituant* is therefore a man who, at a given moment, does not want a lasting relationship with a woman, otherwise he would have a girlfriend.

HP What exactly do you mean by *prostituancy*?

W That is Freud's concept of psychic impotence. It is so comprehensive that it simply becomes a cultural pattern. Freud said that practically every man is a *prostituant*. If you compare the pimp/prostitute relationship with that of men and women in normal society, the difference is not all that great, because in my opinion, the *prostituant* is also a latent homosexual in a certain way, as is the pimp. Of course, this is all just playing with words.

HP How did you come to view prostitution from a completely different perspective?

W I simply settled in Katendrecht in Rotterdam as a general practitioner. Prostitutes, along with their fathers and mothers and their pimps, were part of my practice. I came into contact with the whole family, the whole entourage and

everything related to it. Some prostitutes had a secondary school education. Among their clients, you found quite a few doctors, police officers and even priests. Prostitution in Rotterdam is no different from that in Amsterdam or The Hague. Officially, there are 300 to 400 prostitutes in Rotterdam, but of course there are many more.

HP When does a girl or woman become a prostitute?

W The process goes as follows: first, you have a striking childhood situation that is more or less predetermined. Then you get jobs such as a maid or buffet waitress, and increasingly she finds herself in an environment that pushes her towards prostitution. That takes several years. Before a girl becomes a prostitute, she has already had a number of partners. When you meet a girl like that, she always says: well, I'll do it for a year and then I'll stop. It is only when they themselves say that their profession is prostitution that they have accepted it.

The prostitute feels excluded from society because she is persecuted. Look, in our society with our structure, where the queen is called HE, where there is no goddess but a god, where the father is the head of the family, etc., where men still enjoy strong advantages over women, in such a society, a woman with a certain psychological structure becomes a prostitute and the man becomes a pimp. And that pimp is, of course, always a latent homosexual who, through his "wife", sleeps with all her (male) clients. One step further than that is a male prostitute. The prostitute does not accept her pimp's homosexuality because, if she were to acknowledge it, she would lose her own function. And there are many divorces, far more than in normal society.

A Client

HP What characteristics define the prostitute?

W The prostitute has a vivid imagination; she is a mythomaniac. She makes up stories that she is of Spanish descent or that her father was mayor of Middelburg, for example. She is very lazy by nature, which is why she becomes so fat. In painting, the prostitute is always depicted as a fat woman. I have always met many more fat women than not-fat ones. After all, the function of the prostitute is a transient sexual relationship, where there should be no bond. The prostitute has a strong sense of duty. They start exactly on time. They see their work as a task to be fulfilled. The code of honour dictates that a prostitute must not feel anything for a client, must not have any private feelings. But if the client comes often and she likes him and she is in the early stages of prostitution, by which I mean that she herself is still a frigid woman, then she will easily come to take a regular client as a friend. I have repeatedly seen a whore fall in love with a client. Girls who are oriented towards Greeks, for example, choose a “boyfriend” who is Greek, and these are usually clients. But as she gets older, she tries to keep the separation between her private life and her client life strictly separate.

HP Does the pimp ever come into contact with his wife’s clients?

W In general, the pimp wants nothing to do with his wife’s clients. What Jan Cremer writes about the pimp peeking through a crack is very rare. The pimp goes out in the evening to play cards, to the pub or to boxing class. He is very jealous, especially when condoms are not used, which is very common among Rotterdam prostitutes. Condoms are increasingly disappearing. They are not only intended to prevent pregnancy, but mainly in the old-fashioned sense from the 16th and 17th centuries, when condoms were introduced to prevent sexually transmitted diseases. If a prostitute does not use a condom, this is interpreted as infidelity towards her pimp, because the condom is precisely that wall,

however thin, that stands between her and the client. In this case, the condom has a purely psychological function.

The prostitute finds it particularly unpleasant if she has an orgasm with a client. This sometimes happens to younger, inexperienced prostitutes. They feel terribly ashamed. It is very difficult for them to hide this from their pimp. The whole structure, the whole setup is designed to prevent this from happening.

Perversions

HP Don’t prostitutes harbour a strong resentment towards other women?

W In general, a prostitute has a strong sense of solidarity with women. She sees herself as the woman who leads the way in the battle of women against men, against the injustice that is done to women in general. But as soon as a woman starts putting on airs, the typical bourgeois woman who looks down her nose at a prostitute, they can become furious, you see. But a prostitute has great contempt for a man who is married – most clients are – and who abandons his wife. I know countless prostitutes who urge men to go back to their wives. Marriage is something wonderful to them. Prostitutes adore children; they are children themselves. And they are not as businesslike as you might think. They are very unwise. Don’t forget that the number of prostitutes who invest their money is very small. Most of them give their money away on gifts, gamble it away, or give it to their pimps.

HP Are there many perversions or deviant sexual behaviours between prostitutes and their clients?

W That is the client’s illusion. They think that a whore is a sexual marvel, but she is nothing of the sort. On the

contrary. A whore expresses herself through a lack of imagination in sexual intercourse. And what she does are tricks she has learned to earn more money. Specialization in perversions naturally also stems from the prostitute's own disposition. But she always enjoys it less than the client. Perversions are more likely to occur in a personal relationship between a man and a woman.

Haagse Post, 19 August 1967, pages 16–17.

The third part of 'Sex in the Netherlands' maintained the visual identity of the series: a circular '*HP* Investigation' stamp at the top, eight narrow columns alternating text with uncaptioned images, and the names of Rem Koolhaas and Henk Meulman beneath the title. Yet the subject matter marked a clear shift. Whereas previous instalments examined the institutional and discursive frameworks of sexual reform, this episode turned to the more informal channels through which sexuality circulated. By doing so, it expanded the scope of the sexual debate beyond official organizations such as the NVSH, tracing how access and visibility were negotiated in everyday life and within the boundaries of legality.

The pretext for the report lay in the controversy surrounding the 1966 seizure of *Is Pornografie Schadelijk?*,¹ a Dutch translation of the book by the Swedish author Annakarin Svedberg (b. 1934), published by the NVSH. Its confiscation under an obscenity clause, and the notoriety that followed, revealed a basic tension in the liberalization process: censorship itself could attract attention, amplifying the very material it sought to suppress.² Newspapers reported the affair as a test of how far what people were allowed to read could still be controlled.³ Koolhaas and Meulman used this moment not to rehearse the moral argument but to observe the mechanics of distribution – how texts and images continued to circulate despite, and sometimes because of, the restrictions placed upon them. The *HP* report treated the affair less as a moral confrontation than as a case of communication: a situation in which regulation and commerce operated within the same field, each influencing the effectiveness of the other.

Within this framework, the discussion of the emerging retail culture surrounding erotic literature took on a

* This letter was in German.

diagnostic character. The so-called *prikkelwinkels* (stimulus shops), small outlets selling erotic books, magazines and photographs, operated in a legally ambiguous space. They often justified their stock through references to artistic or cultural value, using presentation and categorization as a form of protection within the limits of the law. This reliance on aesthetic framing and authorship reflected a broader cultural pattern in which the perceived status of a work could determine how it was treated by authorities. Rather than portraying such shops as marginal curiosities, *Haagse Post* presented them as part of a broader cultural economy in which visual framing and literary reputation played a substantial role. In this context, the case of Dutch writer Jan Cremer (1940–2024), whose novel *Ik, Jan Cremer* (1964) made explicit self-representation both controversial and commercially successful, served to illustrate how publicity and reception were shaped by these shifting categories. His prominence made it difficult to separate public controversy from changing conventions of communication, a tension that the *HP* journalists read as indicative of a wider transformation in how sexual material circulated.

Another dimension of the investigation concerned medical and sociological expertise, represented by the work of the Dutch general practitioner and sexologist Dr. F. J. H. (Frans) Wong Lun Hing (1923–2003). His studies of sex work examined the phenomenon in terms of patterns of social vulnerability, emotional isolation and limited access to support, situating sexuality within broader questions of welfare and care rather than individual transgression.⁴ This approach reflected the wider 1960s turn toward empirical research and social policy as frameworks for understanding sexual behaviour. What emerged was not an argument for permissiveness, but the recognition that sexuality had become an area to be addressed through knowledge, counselling and public health. This perspective shifted the vocabulary from moral categories to administrative and therapeutic ones:

sexuality was framed less as a matter of personal character and more as an issue of access to support and regulation.

Read in the context of the *HP* sex series, this third part marked a movement from representation to circulation – from how sexuality appeared in the media to the infrastructures that enabled its exchange. The shift mirrored broader transformations in Dutch public life: the gradual normalization of explicit material, the integration of reformist ideas into consumer practices, and the growing role of expertise in defining public norms. In tracing these developments, Koolhaas and Meulman did not reveal a hidden realm but showed how practices once considered marginal were already integrated into everyday networks of communication. The *HP* report thus described not the sensational edges of society but the gradual consolidation of a new informational landscape in which the management of visibility increasingly replaced the enforcement of silence. Its value lay in its attention to form and structure – how moral codes, commercial interests and professional languages intersected to shape public culture. Seen in this light, the Dutch sexual revolution appears less as a sudden rupture than a gradual reorganization of access: a process through which information and imagery were steadily realigned within Dutch public life.

- 1 Annakarin Svedberg, *Is pornografie schadelijk?* (The Hague: Stichting Uitgeverij NVSH, Alpha-series, 1966).
- 2 Margriet Gritter and Martijn Kamphorst, 'Is pornografie schadelijk? Henk Prins en de NVSH', *De Boekenwereld* 28 (2011–2012), 187–193.
- 3 Richter Roegholt, 'Seksuele hervorming in de branding, of: Was Penelope wel gezond', *De Gids* 129 (1966), 291–296.
- 4 F. J. H. Wong Lun Hing, *Prostitutie: een fenomenologische studie uit een huisartsenpraktijk* (Utrecht: Erven J. Bijleveld, 1961).

Sex in the Netherlands 4

THE GIRLS

that used to annoy me! I even saw three of those girls chase after a cyclist, grab his luggage rack and force him to stop. And if you just walked by, they would haul you inside by your jacket. I put a stop to all that.’

Yet Bartels, television viewer, model-railway enthusiast and camera fanatic, has himself had his fair share of wild moments.

Difference in standards

He earned his nickname ‘singing rot’ by escaping from prison twelve times, proof of a wide range of offences. Not long ago, the boyfriend of one of his former ‘girls’ shot him in the back of the neck at point-blank range, egged on by the girlfriend in question. The bullet passed straight through Bartels’ neck and only reappeared on his left cheek. Says the peaceful sports-car driver: ‘Of course, you can start a fight, but I never fight. I testified in court on that man’s behalf; his wife was behind it.’

Bartels notes a clear difference in standards between his Geleenstraat on the one hand and all the other prostitution centres in the Netherlands on the other:

‘I happened to be in Amsterdam recently and had a little walk around. Well, there everyone just stands in the doorway. It’s simply a different mentality. In Katendrecht it’s a good deal shadier than here. And I’d never set foot in those massage parlours at all. The girls who work there don’t have the faintest idea how to protect themselves from disease; nasty business. They disappear there too.’

Since Bartels only collects rent from his girls and leaves their earnings untouched, he doesn’t know exactly how much they make. But it’s not too difficult to work out: 5 to 10 clients a day at rates starting at 10 guilders. ‘Specialities are where the money is, naturally. They can sometimes earn 1,000 guilders, which they don’t turn down, of course. The perverts are the ones who pay the most.’

Selecting the girls requires a lot of care. ‘They come here from all over because this street has such a good name. If I get a nice couple, a decent lad and a respectable girl, I think: that could work, I’ll give them a little flat.

There are also a few on their own. They’re the sensible ones. Most of the girls are around 23–25; there are also a few who are 18, but they’re married and therefore adults.’

Despite the high earnings and Bartels’ fatherly advice, few girls manage to save any money. Their friends make high financial demands – fashionable status purchases, exorbitantly expensive dolls, teddy bears and other playthings often eat into their hard-earned cash. The Hague expert sums up: ‘Very few end up settling down, but most of the girls have money burning a hole in their hand.’

Now and then Bartels weighs up a prospective resident and finds her wanting. ‘Oh, I’ve had one of those poor little things, so skinny, and when her parents came to see me I called her over and said: “Come on love, give it up; you’re only giving your parents grief and it’s not for you anyway.”’

Tackled

Bartels himself would not appreciate such a calling for his daughter. ‘My daughter has a café; I gave it to her. If she were to do anything like what goes on here in the street, I’d cut her throat. Anyway, if the girls want to quit, get serious, they have my blessing, of course.’

The vice squad in The Hague is quite content with the cooperation with Bartels, a smart-looking, sociable redhead. ‘They’re very pleased with progress in the Geleenstraat. In the old days there was something dodgy going on every night, with police jeeps coming and going. Thanks to me, all that’s no longer necessary. When a new girl comes to me, I take her in the car to the police station to have a few photos taken. Most of the girls find that very unpleasant, but no

one gets to see them. “It’s only in case something happens to you. Then at least they know what you look like,” I reassure them.

If the police ask me anything else, I answer politely. And if they say to me, “Hey, Bartels, that girl doesn’t belong here,” I let her go without any fuss. My last sentence was four years, and I’ve had enough now. I’m not getting involved with the police anymore.’

Bartel’s attitude to taxation is rather less straightforward. It rankles him that the state rakes in so much money from prohibited prostitution. ‘The taxman doesn’t need to think for me; I do the thinking for them. A while ago, I got another two years in prison because I hadn’t declared enough income. If a lad takes money from a girl, he goes to prison, but the state does the same thing. But hey, never mind, everyone has to pay tax...’

Although Bartels is no stranger to a thing or two, the conditions he encountered during his last spell in protective custody did make him stop and stare. ‘The youngsters in there, in prison, how well they have it! Korfball in the morning, an extra bottle of milk, billiards in the evening, but because I was over 24, I had to stay in my cell! The fun and larks those guys have in there, it’s practically a boarding house. If they get a few months, they just think: oh, lovely. I reckon older people could do with a bit of recreation now and then as well.’

At the close of the interview Bartels shows *HP* part of the premises. Although the Geleenstraat seems to consist of a large number of separate, fairly narrow houses, it turns out that behind all the little rooms runs a long corridor, right through all the houses. Behind that are numerous bathrooms and a central kitchen, which provides the girls with hot meals, coffee and sausages. The whole place is oppressively clean, thanks to three permanent cleaners. Says a proud Bartels: ‘It’s so clean here that if you drop a sandwich you can pick it up off the floor and eat it.’ He cannot accept that an

organization run so impeccably should be prohibited by law. ‘Yes, prostitution isn’t allowed, but if you don’t have it, that’s when the excesses start. Assaults, you only ever hear about those outside the city. Drenthe, North Brabant...’ The former sailor muses: ‘Oh well, you spend your whole life on the margins, but in a way you’re still doing some good work.’

Fact-finding conversation

It takes little effort to persuade two Geleenstraat residents to a fact-finding interview. Two weeks after the conversation with their landlord, they speak to *HP* in Bartel’s suite. It’s 8 o’clock in the evening, an hour before their working day begins. During the conversation the girls undergo their daily metamorphosis: with practised skill they transform their initially rather wan, ordinary faces into flawless doll’s faces. A hairdryer has to be brought into play to bring out Anna’s snow-white curls. Brunette Rita spends at least 20 minutes perfecting her eyes, which are afterwards of rare distinction. Bartels limits himself to supportive grunts during the conversation, interspersed with the odd joke.

Both girls have spent time in an institutional home. ‘Among all kinds of girls. They say that Child Protection is so good, but in those homes girls are bred. Some know even more than others; some have already done it. Then they say: there’s so much money to be made on the game. So at a certain point it’s a choice between earning three tenners in a factory or a whole lot more. That’s how you end up here.’

They have no regrets about their decision to go ‘on the game’. ‘I’d rather deal with a tart than with a normal woman. The normal woman who says to the milkman: “Shall we call it quits?” Look, that’s a secret tart. It happens a lot. Or they go to a bar and quietly lure someone away. And we get looked down on for the same thing.’

Their clientele can roughly be divided into three categories: the young, the old, and the foreigners. The girls

want nothing to do with the last group. 'We refuse Spaniards, Italians, Turks, Greeks and all that sort. Those people don't suit us; you easily get into arguments with them. For one thing you can't understand them, and for another, they want everything for as little money as possible. That's fine in other streets, of course, but not here in the Geleenstraat.'

Young people are not exactly welcome guests in the street either. 'If a long-haired tearaway walks by, I sometimes ask him, just for fun: "Hey, need a clean nappy?" I can't stand them. They try to peek inside through a crack or tap on the windows. And if you let a young guy in, they're often really annoying, wanting to put their hands everywhere. If they keep bothering you, you throw them out. They don't get their money back. It's not a department store where you can wander about freely. I can just see it: money back, ha-ha.'

The submissiveness of old men is what they really appreciate in the Geleenstraat: 'They don't cause any trouble and they're even grateful to you, even though you try to get rid of them as quickly as possible.'

Despite all the objections to 'young people', it does happen that a not-yet-elderly customer strikes a tender chord in one of the girls. 'If you've just had an old man and then suddenly you get a young guy who looks nice, it can be very difficult, but you have to stay strong. You have to make sure you don't give yourself. They expect it and we do pretend sometimes, but we don't really do anything. I'm married myself. If I gave myself, I'd feel I was cheating on my husband. Only the other week a girl said to me, 'You never see a nice bloke, one with black hair and dark eyes, someone you really find handsome, someone you could really fall in love with.' I once had such a man, very tall, with black hair, tanned. I used to tremble when he walked by. And he'd look at me so intently. But he never came inside. Once he stood in front of my window for ages and looked straight at me. He said, "It's better for you and for me if I never see you again." He hasn't been back since.'

The other Geleenstraat resident pays less attention to looks: 'Men who are smooth talkers, that's what we usually fall for.'

Beautician

Some customers come back once a fortnight after their first time. 'The nicest men are the ones who come regularly. To win regular customers, you must, first of all, look well-groomed. Be neatly dressed. Your hair has to be right. You have to be friendly, otherwise you'll never earn anything. You don't have to sit there with your bosom on show; sometimes a high-necked jumper pulls in just as much. I've never totted up how much goes into your appearance. You go to the hairdresser and the beautician every day. In any case, it's a lot.'

The clientele shows a lively variety. 'We get bigwigs too, people from embassies, doctors and professors. I've even had some famous actors in. You just recognize them from the telly. When you see them scurrying past, wearing sunglasses, a handkerchief over their mouth, a hat on and their collar turned up, you sometimes think: look at that! And when they come inside, only then do you properly see who it is. They're as stingy as I don't know what and they've a huge ego. But it comes to nothing.'

To save their customers from getting found out at home, the trade has special codes: 'You have to make sure your make-up doesn't rub off. But people look out for that themselves as well. You mustn't use perfume.'

All in all, the girls are not dissatisfied with the profession they've chosen: 'If you find it a drag, you shouldn't do it, of course, that goes for everything. But I wouldn't want to do anything else, even though we're always planning to stop eventually. Still, if it's quiet and there are no customers, I'm more tired than when I'm busy. When it's quiet, you just sit there staring into space.'

Exact data on the prevalence of prostitution are not available (prostitution is not a criminal offence). On the basis of estimates and assumptions by the police and social workers, the number of professional prostitutes in Amsterdam has been put at 2,000 (which, according to H.W.J. Volmuller, author of last year's *History of Prostitution in the Netherlands*, is on the low side). On an average of 4-5 clients, that means for Amsterdam alone, 'love' is purchased 8,000 to 10,000 times a day, which amounts to about 2,500,000 times a year.

The number of prostitutes in Rotterdam is estimated at 800. In The Hague, there are about 1,000, and in Utrecht roughly 60 are known.

In the past, prostitution was combated with the aim of fighting sexually transmitted diseases. In recent years it has been discovered that promiscuity was the main cause of the spread of venereal diseases. In 1966, 115 Dutch people died of syphilis.

It is generally accepted that prostitution is a 'necessary evil'.

'So long as there is an army of the sexually unfulfilled; so long as free choice of partner is impeded on moral, socio-economic or psychological grounds; so long as a large proportion of people has had no, or incorrect, sex education or information (a survey conducted by NIPO in 1966 showed that 82 per cent of the public thought that sex education for children should be provided by parents and schools, starting at the age of 12), leaving many, too many, stuck in their adolescence when it comes to their sexual lives; so long there will be prostitution,' Volmuller concludes in his book.

Given the 8,110 sexual offences committed in the Netherlands in 1968, one could say that Dutch prostitution has not yet proved equal to its 'task'.

Professor Smelik has just completed the Dutch translation of the controversial report on 'sexuality and morality', submitted at the request of the British Council of Churches, which states, among other things: 'Christian writers of the early centuries helped to perpetuate the view that Christians regard sexuality as a degrading necessity tolerated only for the preservation of the species. That church is now faced with a new situation in which contraception makes it possible to separate the interpersonal function of sexuality from that of procreation; in other words, to enjoy sexual intercourse and use it to strengthen mutual affection without the risk of unwanted children.' (In 1966, there were 4,696 illegitimate births in the Netherlands, 45 per cent of which were to Catholic mothers and 35 per cent to mothers of various Protestant denominations.)

The report, with which Professor Smelik, judging by his afterword, signals his agreement, continues: 'It derives from this contradiction (the degrading necessity of procreation and the strengthening of mutual affection) the following advice: "Whatever apparent moral certainties it may have upheld in the past, the Church is now, we hope, at a stage where it is more willing to help people search for the values on which human behaviour can be based than to accuse individuals of errors and sins, the degree of individual responsibility for which no human being can accurately assess. The Church need not be idle in this regard. For no individual stands so much alone, or is so autonomous, that he has no need to be reminded of his duties towards his own humanity and towards the society to which he belongs; and no social authority is so perfect that it does not need to be confronted with the needs of the individual."'

According to the Amsterdam professor, the aim of the English report was: 'To seek a healthy and responsible attitude towards love and marriage, in view of the misleading

suggestions made by popular literature, entertainment and advertising: A myth about teenagers has been built up by the press, advertising and special magazines, a teenage subculture created by adults without a sense of responsibility.'

Wild frenzy

Yet despite the above description, Professor Smelik does not wish to give the impression that he belongs to those ecclesiastical champions of chastity who see Sodom and Gomorrah in every bare female thigh. He evidently has nothing against the female nude. Through family ties in Nigeria he has gained a little more direct knowledge of the culture there, and he makes no secret of his admiration 'for the regal pride with which Nigerian women parade their nakedness on the street'.

'But you can't do that in the Kalverstraat. If there are people who, at a certain point, rebel against the clothes they are used to wearing, they can take off those customary garments one by one until their body is completely naked. Arguing against it won't help much. But they'll get cold. That's the best argument. And to protect themselves from the cold, they'll put their clothes back on, piece by piece. These may look a little different from those of the past, but clothes they are.'

Says Professor Smelik himself wearing a brown corduroy knickerbocker suit: 'Norms and traditions cannot and should not be sacrosanct absolute standards. It is even an immoral form of human self-exaltation to assert this. Something else, however, is to throw those time-honoured norms and traditions overboard without any ado, or to flout them out of sheer contrariness. These norms and traditions have developed because, in the course of history, they possessed intrinsic values for individuals and groups of people.

The mistake is that they have come to be regarded as absolute and binding on all individuals and groups of

individuals in all circumstances throughout the entire course of history, even that of the history yet to come.'

'What is happening now,' says Smelik, 'is, in a wild frenzy, doing the opposite of what is 'right' according to the norms and 'proper' according to tradition. People proclaim and practise free intercourse between the sexes not because they judge it right and good, but because it is a denial of the prevailing norms. The girl pushes her nakedness to the limits of what is permissible under criminal law, not because she finds it beautiful, convenient or healthy, but because she knows that it will annoy "people".'

Hidden within those norms and traditions are words that, even now and in these circumstances, still hold good for the young people of '67. The completely arbitrary and varied practice of sleeping with the first person who comes along, chopping and changing partners, or otherwise "playing the game of wind and clouds", as the Chinese say, is not rejected because of free sexual enjoyment, but because of the existing social structure, which sees the sexual act in the light of its consequences. In this structure, monogamous marriage functions as polygamous marriage does in others; but you cannot arbitrarily transplant them from one structure to another. Monogamous marriage is not an absolute norm but a social form that, in relation to our circumstances, is still unavoidable. It must be borne in mind that new scientific discoveries make it easier to limit the consequences of sexual acts and that, as a result, norms can and must be changed.

These are new circumstances that make a form of free extramarital sex possible. But the family remains an essential element of our social structure, and so we must also ask whether unregulated sexual promiscuity, and the propaganda promoting it, do not undermine the basis of the family and thereby disrupt the society to which we belong.'

Professor Smelik is an advocate of divorce on legally well-defined grounds, which he would like to see interpreted very broadly. He argues for this because he wishes to

safeguard the family as a constituent element of our society. 'A truly dysfunctional family cannot and must not continue to function as such, and must be capable of being dissolved by law. Only a watertight legal divorce option can protect the family; the current legal impossibility of divorce on defined grounds perpetuates families that are no longer viable, while the arbitrary practice of mutual consent and agreement makes it easy to dissolve families that, for their own sake and in relation to their community, are obliged to continue functioning as such, simply because they can.'

Divorce

Professor Smelik, who has applied for early retirement in order to devote himself to his favourite subject, ethics, has no absolute objections to birth-control methods (the number of women using the pill in the Netherlands in 1966 was approximately 400,000): 'Their use, within or outside marriage, depends on the possibility they leave open to actually form a family, now or in the future.'

For much the same reasons, Professor Smelik is opposed to abortion legalized by statute, with the exception of a few extreme cases (such as the rape of a minor).

Although Professor Smelik can hardly be counted among the staunch moralists of the Church, neither does he wish to be seen as a propagandist of 'anything goes'.

The latter is the least of the professor's concerns: 'Throwing all norms out the window is long past. Time and again I have found that the most unbridled young people eventually lapse into the bleakest bourgeois respectability.'

Smelik sums up his view: 'If we want to combat the coarsening and debasement of sexuality, if we do not want to push women and children (and, indeed, men as well) back into savagery, arbitrariness and loneliness, then we cannot dispense with an ordering of sexual relations. The completely free exercise of sexual intercourse destroys the personality

of the individual and ruins others. The urge to seek a false sense of freedom always leads to a dead end.

This is the lesson of the experience of anyone who looks at society with honest eyes. It's a good thing that fresh reflection is being devoted to the norms that have been taken for granted, too easily acquired, and experienced by younger people as imposed from outside. The authority of tradition no longer holds for many.

Fortunately, it has become possible to control the consequences of sexual relations almost entirely. Now, as with every technical invention, there is a rush of excitement: now everything can and may be done.

No technical invention can be judged in and of itself. The greatest art is learning how to use it. That is the task facing the younger generation.'

Sexuality and morality

In the controversial trial of the writer G.K. van het Reve, Professor E.L. Smelik, ecclesiastical professor on behalf of the Netherlands Reformed Church at the theological faculty of Amsterdam, was one of the expert witnesses; he declined to see blasphemy in loving God as a donkey homosexually.

The fourth part of ‘Sex in the Netherlands’ closes the series, following the now-familiar visual structure: the ‘*HP* Investigation’ stamp, narrow text columns and a page design that alternates written text, advertising and a single film still – but framing a new register. Instead of media, institutions or statistics, this instalment turns to the everyday organization of sex work in The Hague and to the moral language through which it was publicly discussed. Testimony, urban observation and ethical commentary are combined within the same narrative frame.

The legal background was *De Zedelijkheidswet van 1911* (The 1911 Morality Law), which prohibited brothels and the organized exploitation of prostitution while not criminalizing sex work itself.¹ Brothels were framed as a problem of public order and health, associated with concerns about disease, control and social stability. When municipalities such as The Hague banned brothels, sex work did not disappear; it moved into more informal arrangements, dispersed across the city and harder to supervise. By the end of the 19th century, sex work was framed as a hegemonic, offensive practice of foreign powers aimed at disabling national popular power in the Netherlands. Hundreds of sex workers from other countries had arrived and were forced to work on the street or clandestinely throughout the city. This situation gave way to other forms of sex work in the post-war period, such as *raamprostitutie* (window prostitution), seeking greater visibility in what became known as the so-called red-light districts. This supposed gentrification influenced the urban structure, leading higher social classes to migrate out of these central areas, resulting in lower property values, which in turn made them more accessible to pimping, viewed as a guarantor of its proper functioning.

Geleenstraat appears as a case study of how such districts took shape under a regime of prohibition combined with pragmatic tolerance. The report outlines the role of Henk Bartels (1913–1979), a former sailor turned landlord and intermediary, who acquired several buildings in the area and rented out front rooms to sex workers, among them Anna and Rita. Their testimony reverses societal judgment, equating conventional domestic roles with sex work and challenging the prevailing moral hierarchy. The interview offers a dissenting viewpoint on domesticity while also capturing the stratifications and prejudices within the brothel system itself. Furthermore, it serves as an alternative social record that cuts across class and profession. Through their voices, the *HP* report archives a counter-narrative about sexuality, labour, and the organization of domestic life.

The spatial dimension of this transformation is addressed in urban rather than moral terms. Houses subdivided into interconnected rooms with large windows facing the street turned sections of the inner city into corridors of display, where the façade operated as a workplace rather than a private threshold. This concentration of sex work allowed for a degree of self-regulation: informal agreements about lighting, hours, and conduct aimed to limit police intervention and reassure nearby residents. *Haagse Post* situates these developments within a broader service economy that included cafés, bars and small hotels, and within the gradual restructuring of central districts as higher-income residents relocated to suburban areas. Rather than treating these spaces as social exceptions, the article presents them as integral to the changing economy of the modern city.

The *HP* report includes findings from the Netherlands Institute of Public Opinion (NIPO). Surveys of public attitudes and estimates of sex work across Dutch cities revealed a pattern of widespread awareness paired with official distance: the practice was broadly acknowledged but socially displaced, tolerated in practice yet excluded from civic

respectability. The data suggested that, while most respondents recognized sex work as a persistent element of urban life, few regarded it as a legitimate occupation. This ambivalence reflected a broader feature of Dutch social policy in the 1960s: a preference for pragmatic tolerance over open endorsement, allowing controversial practices to exist within defined limits while maintaining the appearance of public restraint. By situating the discussion within this statistical framework, *Haagse Post* shifted attention from lived experience to social structures, from personal testimony to measurable attitudes. The inclusion of opinion research underscored how sexuality was becoming a matter not only of morality or regulation but also of governance and social perception.

When the focus shifts to questions of morality, the figure of Evert Louis Smelik (1900–1985) – Dutch professor of ethics and theology at the universities of Amsterdam and Leiden – illustrates how institutional thought was evolving in response to social change. Smelik regarded the 1911 legislation as a necessary yet incomplete framework, maintaining that legal responsibility should rest with those who organized and profited from sex work rather than with the workers themselves. His position reflected an effort to reconcile Christian ethics with emerging ideas of social justice: affirming marriage as a stabilizing norm, yet recognizing divorce as a legitimate outcome when that structure failed. By linking moral reasoning to questions of economic dependency and limited opportunity, Smelik situated sex work within broader debates on welfare and equality. For him, the issue was not whether such practices could be abolished but how societies should choose to interpret and govern them – through punishment, support, or a measured balance of both. His approach exemplifies how, by the late 1960s, religious and legal discourse was gradually translating moral concerns into the pragmatic vocabulary of policy and civic responsibility.

The *HP* report shifts attention from the media and organizations that frame sexuality to the people and places where it is practised and debated. Koolhaas and Meulman do not offer a single conclusion on sex work. Instead, they map the links between property, labour, law and theology, showing how sex work functioned as a test case for broader questions: who is held responsible, how visibility is organized in the city, and how moral language changes when social conditions change. As the closing contribution in the ‘Sex in the Netherlands’ series and one of Koolhaas’s last pieces for *Haagse Post*, it exemplifies the approach that runs through his journalism for the newsweekly: social phenomena are understood not only through events or personalities, but through the structures – spatial, legal and discursive – that make them legible in public life.

1 Frits A. Stemvers, *Meisjes van plezier: De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp: Fibula–Van Dishoeck, 1985), 148.

Conclusion
THE INTERVIEWER

Interview with
Rem Koolhaas

ANTONIO CANTERO I'd like to start before you became an architect. Since the beginning of your career, interviewing and writing have been a constant presence in your work. However, your years as a journalist in the 1960s have rarely been examined as a body of work in their own right, beyond brief biographical mentions.

REM KOOLHAAS I'm happy that you've identified that.

AC Not as a biographical prelude, but rather what I'm trying to do with this book is to present your early period as a journalist on its own terms, as a moment in which a way of looking, writing and thinking takes shape through interviews.

RK It was important because it gave me confidence in writing. The great thing was that you had to do it every week, and that's the most effective form of learning.

AC Looking back, would you say you have always been an architect, or were you first a journalist who then became an architect?

RK Yes, that's what I would say. It's a kind of seamless connection. Writing has been much more consistent from the beginning until now. Writing is something ongoing, while architecture began later and remains very intense. Writing also sustained architecture. The great thing about writing is that you can do it alone, while the great thing about architecture is that you can only do it in groups.

AC Would you prefer to keep those worlds separate?

RK For me, the attraction is precisely to be in different worlds. There is almost a biological need to be alone from time to time, and an equally biological need to be in larger groups.

AC Would you say, then, that writing was the common denominator between journalism and architecture?

RK It was an intermediate moment, because I was both a journalist and a scriptwriter, which was a key step towards architecture. It wasn't a particularly linear development. While I was a journalist, I was writing with filmmaking friends. Alongside journalism, the connection that enabled me to enter architecture came through scriptwriting. This allowed me to think of architecture as a form of scriptwriting. That literary connection was the key .

AC You worked in film with the 1, 2, 3, enz collective not only while you were at *Haagse Post*, but also afterwards?

RK Yes, from 1967 to 1968.

AC During an interview I conducted with Frans Bromet, one of the members of 1, 2, 3, enz, he showed me several documents. Among them was the printed flyer for the collective's first presentation, during the graduation ceremony of the Netherlands Film Academy at the Leidseplein Theatre in Amsterdam on 18 July, 1964. There was also an unpublished typescript titled *Manifest*, which argued that 'cinema only progresses without rigid categories, that the system excludes those who do not conform to its norms, and that independent collective action is therefore necessary.' Would you describe your work with film as something that emerged from collective engagement rather than from a clear, predetermined intention?

RK Yes, it was a spontaneous moment of confrontation and involvement, and a particular fascination with that world.

AC Did your time at *Haagse Post* also influence scriptwriting and this more collective approach to film?

RK Absolutely. I was influenced by the whole mood. Both scriptwriting and journalism were autodidactic. Nobody was going through what you did, saying, 'Change this' or 'change that.' Between finishing school and going to the AA there was a period of maybe eight or ten years of self-directed exploration, which was really important as a source of inspiration. The decision to study architecture was the moment when I felt I needed to learn more, or know more. So it was a phase of autodidacticism, which was then replaced by a phase of professional architectural education.

AC You wrote the scripts for *1, 2, 3, Rhapsodie* and *Body and Soul* (and later ones such as *The White Slave* and *Hollywood Tower*). In Bromet's documents, the films and shorts by the group are also listed, among them the one you made with René Daalder, *Moge we ons effe aan u voorstellen* (May we introduce ourselves to you for a moment?), shot in 16 mm and four minutes long. Did you ever film anything yourself?

RK Yes, we all filmed, and we all directed. That was the whole point of the collective.

AC Aside from exchanging roles, were there transversal themes in your film work?

RK No, because they were all at film school and I wasn't. My father was the director of that school, and I didn't want to be a student there. I was a journalist at the time.

AC In the 21 May, 1966 issue of *Haagse Post*, there is an article entitled 'Body and Soul: René Daalder: De beste formule: we helpen elkaar' (... The best formula: we help each other) stating that you also worked on a feature film script entitled *Het koekoeksjong* (The cuckoo's chick). Did you write more scripts while working at *Haagse Post*?

RK Yes, *Het koekoeksjong* was a kind of script retelling the Bible and the story of Jesus in a contemporary setting. And there was another piece, somewhere between a script and a novel, which I wrote earlier: *Johann in Disneyland*. It was based on performers in Disneyland, a man who climbed up and down a mini Matterhorn, and a woman dressed as Tinkerbell who crossed the park several times a day suspended on a wire. I wrote about an encounter between them.

AC I contacted René some time ago, but unfortunately it was not possible to arrange an interview. I was able to see some parts of his unreleased documentary *Citizen Koolhaas*, in which you are the interviewee. Have you seen it?

RK No. I think that when he started working on it, there were already signs that it might become difficult, because in every meeting he wanted to establish a connection with Le Corbusier. At a certain point, that simply becomes a subject that is not very interesting, because there is no real basis for it. Of course I'm influenced, but there isn't really a relationship that can be meaningfully constructed. So it gradually became a point of tension, because it was the only thing that interested him. What did you think when you saw it?

AC I was only able to see some parts. It was a bit chaotic, but there seemed to be a strong creative connection between you both in the interview, even in moments of disagreement. It was also nice to see a kind of conversation between friends. How did you work together, and what did you learn from him?

RK Yes, we were very good friends. It was based on a shared engagement with film. First, we had a few years where we watched maybe five films a day, which created a foundation. Then we tried to find a position within that new world, that new artistic domain. Out of that came, for him, professional

opportunities, and for me the possibility to tell stories through him and with him.

The most genuine collaborations were the script for *The White Slave*, and later for *Hollywood Tower*. In the case of *The White Slave*, we were politically interested: the film was an investigation of why certain post-war resentments persisted in the Netherlands. It addressed a number of taboos that were still entrenched more than 20 years after the war.

Seven years later, we were more internationally oriented, because he had lived and worked in London for a long time and was later living in the US, and I had also lived in London and then in the US. *Hollywood Tower* became a film about the probable effects of digital culture on politics. In that sense, I think *Hollywood Tower* is still a really important statement.

AC Your text ‘Een Delftsblauwe Toekomst,’ (A Delft Blue Future) published in *Skoop* in 1965, is also very revealing: another kind of manifesto intertwined with texts by your colleagues from 1, 2, 3, enz, where you argued for recognizing the scriptwriter’s central role in shaping cinematic language. Did you write more texts for this magazine?

RK No. It was the high point of the *Nouvelle Vague*, and at that time we didn’t have much sympathy for it. In retrospect, I wonder why, because now I think those films are quite amazing. But at the time we weren’t very moved by them. I was much more oriented towards English films. Looking back, I really distrust my taste then, and therefore I also distrust my argument.

AC One thing that is quite different from scriptwriting, and also quite distinctive in your journalistic work, is interviewing. Some of the pieces included in this book are question-and-answer interviews, and others are closer to interview

articles. When preparing them, did you think in terms of structure, or did you rely more on improvisation and editing afterwards?

RK Every week there was an editorial meeting in which the editor-in-chief was present, along with all the main journalists. They would simply say: ‘This is the main story; and this is the secondary story.’ The main story required a certain degree of formality, so it was typically done as a question-and-answer interview, and with whatever more impressionistic material you added around it. But with the other stories you had carte blanche. Sometimes you would do an interview, sometimes an article. We simply took the route that seemed most feasible and most interesting. To some extent, it was a collective decision about what needed to be emphasized.

AC Were there any rules?

RK Only in the sense that there wouldn’t be a piece with your name under it. But we all cheated sometimes and inserted our names. Apart from that, I don’t think there were any rules, and that was the exciting thing.

Before you started, you knew there was a ‘cloud’ of qualities that the newspaper had: a certain tone, respect for other people, objectivity, sarcasm, and so on. So if you wanted to be part of it, you realized you were inserting yourself into a particular ecology. Part of the whole idea was that the definition of any subject remained vague, but it always depended on the participation of many independently talented people.

AC Out of the thirteen pieces included in this book, ten carry your name, even though you wrote more without a byline, such as those on Le Corbusier, Wijdeveld and Hermans, for instance. The first piece you wrote for *Haagse Post*

was about the Dutch artist Willem van Genk, on pages 17 and 18 of the 25 January, 1964 issue, entitled 'Fantastisch: Willem van Genk maakt portretten van wereldsteden.' ('Fantastic: Willem van Genk Creates Portraits of World Cities.') Was that also your first interview?

RK He had incredible knowledge, but he could barely speak, and an interview didn't really make sense. What I find interesting is that Hermans was also mentioned in the article. He was my hero. He was feared by everyone. He was so severe, so negative, so aggressive in his polemics, but also admired, because his books are extraordinary. Later, he wrote a very positive review of *Delirious New York*. That was important for me. He was extremely bitter about the Netherlands. He was living in Paris, and I brought him the book. I didn't particularly know him, but then he wrote that review. For me, that was a kind of miracle.

AC That's amazing. This book also includes an interview of yours with the Dutch writer Gerard Reve, but published in *Eva* magazine. Did you do more work for this, or for other magazines of the period?

RK I think maybe one or two pieces, but not a lot. And in that case, I don't really know why I was asked, but it was interesting for me to meet this writer.

AC Armando played an important role in shaping the writing style of *Haagse Post*, but besides him there was an amazing cluster of people working at the newsweekly. Did any of them influence you in particular?

RK It's more a matter of affinities. I had an intense interaction with Hans Sleutelaar. He was an unbelievably interesting guy, so essentialist and critical that, in many cases, after he had gone through something, nothing seemed to be

left. Betty van Garrel was wonderful. She was a real journalist and also a wonderful person. Cherry Duyns was also a very interesting case. We may have started around the same time, and later he became Armando's partner in a comedy duo on television. They had an unbelievable career.

Armando, at some point, stopped writing and became a painter, and in my view he became the most reactionary, sentimental painter you could imagine. When we worked together at the newspaper, Armando played in a band, and he was also a boxer. He had this strange, almost unplaceable position and persona, and then he flipped into an entirely opposite kind of painter and artist, making deeply romantic work. It became a very rhetorical mode of painting, one that seemed to deny much of what he had argued earlier. But he was immensely respected as a painter in the Netherlands. Not when he was part of *Nul*, but afterwards. You could even compare him to Anselm Kiefer.

Armando was very influential but the point was that the whole cluster around *Nul* was amazing. Constant, for example, was also part of it. Other writers, like Jan Fontijn were also there. It was genuinely a group activity. The miracle was that these people, many of them older, somehow all had an artistic connection in that place.

AC To what extent do you see your *Haagse Post* articles as collective productions, emerging from this milieu, rather than as purely individual authorship?

RK We were all able to assume different identities within the paper. You could be part of a team, writing the more 'official' question-and-answer pieces. Certain articles the status of an official investigation. Or you could do individual things without doing them openly, by adopting a tone that was semi-general. So there was a specific way of introducing yourself while, at the same time, not putting your name to it. But it was also a tone, or a range of tones, that

were shared, though every single person tried to make them their own.

Another important way of making it your own was the selection of subjects. For instance, there was one important journalist, Trino Flothuis, also a close friend, who would write tirelessly about cycling and other non-standard subjects, and make them into something serious through research. That was the way you established your identity. I was more interested in literature, film, and, above all, architecture, so that was my contribution. But like any paper, it was definitely a collective project.

Also, the physical setting mattered. In the first office we occupied, we worked more or less in separate rooms with glass partitions – sometimes one person, sometimes two. In the later office, we were all working at the same time in one big room, perhaps fifteen people working, all typing. It had a classical newsroom atmosphere.

AC Who selected the people you would interview?

RK Sylvia Brandts Buys was at the editorial meetings. There were usually about twelve to fifteen people, and all ideas were discussed. So it's hard to say who chose. It was a strange mix of me suggesting things and collective decisions.

AC What role did the editors-in-chief, Hiltermann and Brandts Buys, play?

RK There was an explicit commitment to experimentation. One of the incredible things typical of Brandts Buys was that she would ask someone like me to physically produce the paper, and then later ask someone else to take over. That experimental temperament was characteristic of her. I don't know if anyone ever had a sharper sense of humour, and it basically kept everyone in their place.

So we were always in a kind of sprint, and in the end they did the final check. The beauty was that at the beginning we would start at nine o'clock in the morning and by five o'clock we would be finished, no matter whether it was forty-eight or sixty-two pages. Then you would proofread the paper by hand, and there was a ritual where you would bring it to them, have discussions and so on. Hiltermann had a column, something about the situation in the world, and it would be highlighted. It carried the paper.

AC Were the sex reports your last pieces for *Haagse Post*?

RK Yes, I think they were the last ones. And from 1967 to 1968 I wrote the script for *The White Slave*.

We were all extremely fond of Brandts Buys, and then the paper was sold and she was, in a way, pushed out. The new owner brought in Brugsma as this amazing character, but for us he was not amazing at all, and very conventional compared to Brandts Buys.

This new editor-in-chief wanted to do this 'Sex in the Netherlands' kind of story. So we did it explicitly at his request, but we were incredibly irritated by it. We exaggerated the absurdity of the whole premise.

We were not in sympathy at all with what the editor wanted. So we sabotaged the whole thing by introducing a survey among famous Dutch people. One of the questions was something like: 'Do you think sex in public is the finest thing?' People were offended, and it became a conflict. They immediately complained to the editor. He immediately apologized for it, which Brandts Buys would never have done. He called us in, demanded the address list, and sent everyone a polite apology letter.

The next piece he asked me to write was about the new Lotus Elite car, which was made of plastic, and I said that car was worthless and I was not going to do it. It was more

or less my last report. It was the end of that amazing cluster of people and the mentality that had been there.

AC Do you think this kind of reporting would be published in newspapers today?

RK It might be. But what we did was almost like a parody, and we wrote it as a parody. That's why he was so offended. We were offended by the assignment, and then he was offended by our response. So it's almost unthinkable that it would be published today. But it was also, in a sense, unthinkable to publish it then.

AC How would you say the journalism changed with the new editor?

RK It was not necessarily an official change in journalism, but it became less tolerant of eccentricity and more corporate. The moment was strange, because it was 1967. In the Netherlands, 1967 was our May '68. So the timing of the change was incredibly bad, and the change never really made sense commercially either.

AC There was also an interesting phenomenon: some *Haagse Post* journalists began working in television programmes. Did you also work in television?

RK A little bit, not a lot. At some point Hans Sleutelaar worked in television with Wim T. Schippers. He was part of Fluxus, then became an independent artist, and he was close to all of us. In the end, I think I participated twice in a TV programme called *Hoep!a*. It became notorious for experimenting with nudity, and it also involved people who were supposed to counteract this type of programme as a form of protest. For that programme, I made a film segment.

AC You started working at *Haagse Post* in 1963, but your first piece for the newsweekly appeared in 1964. What were you doing in that first period?

RK I started at *Haagse Post* together with Cherry Duyns. It was only after being there for about a year that we were given a chance to write. I think I proposed it: I asked for an opportunity, and from that moment we both began writing. And then, for maybe a year, I became responsible for physically producing the paper. It was extremely physical, no computers.

The *Haagse Post* editorial offices were in Amsterdam, next to *De Telegraaf's* incredibly big printing works, almost like an American, Chicagoland-scale building. The day before printing, we would create a small dummy, maybe five pages, in pencil, and that would be your guide. Every Wednesday, I went there and worked in that place, where smoking wasn't allowed. We only had to cross the road. You started at eight and you were finished by five or six. It was only one day a week, but it was part of the job. Journalists today would be very surprised to be asked to work with the printers, but it was actually a nice component. You would stand in what is called a *drukzaal*, a printing room, with a steel table and steel frames for the pages. You worked from what people called the working outline, with enormous photographic strips of inverted, mirror-image text.

Images were made as inserts. A picture was produced by a mechanically translated metallic surface where the density of dots gave you the overall image. It was stapled on, and underneath there was maybe a centimetre of lead. We had to do was lift it off the lead and then put the lead into little pockets, so that if they ever needed the same picture again, they had it. Then you coordinated with the printers, making very narrow strips with overlaps: this goes there, that goes here, that goes here. You had to read

everything in mirror image, but also whatever you did there had consequences elsewhere.

In terms of my realist education, it was extremely useful. I learned that from Simon Vinkenoog, who was one of the most provocative figures of the 1960s.

I was at the *Telegraaf* one day when an of upheaval broke out because the paper had published a rumour about one of the workers who had been part of the enormous protests in Amsterdam, and the story turned out not to be true. But because of that, there was an incredible rage. The protestors burned the newspaper trucks, and they tried to set the building on fire.

I escaped using the iron bars in the wall. Not a ladder, just iron bars, maybe thirty metres down. And I then got out into the shopping street where normal shopping was continuing. Anyway, that was the moment the Netherlands had its own revolution.

Asking journalists to also produce the paper also speaks to the improvisation of the *Haagse Post*. It was called a right-wing paper, but I think anarchist would be a better name for it. Maybe the owner was right of centre, or centre-right, but the entire mood, and the participants, were completely not centred. There was a remarkable bunch of talent gathered there.

AC Did you take part in the graphic design?

RK No. But the layout of the interviews, particularly the paragraph divisions, is something you may have the liberty to arrange more freely. Because sometimes the layout is pretty weird, and sometimes it is quite logical. I think the way it looks may simply have been caused by the physical restrictions of the paper. We literally had to make things fit. So in some cases there may be more paragraph breaks than necessary, and in other cases fewer, depending on what was needed to fill a space or to contract in order to fit into it.

AC If you did not study journalism, what was the reason you began working at *Haagse Post*?

RK All of this was possible because there were no limits and no borders. The reason I started working at *Haagse Post* is that I failed my final exams at school, and I went for an interview saying, 'I failed my final exam. What needs to be done?' That's it. Brandts Buys saw me and hired me. It was that easy, that kind of ease in communication. I think that is unimaginable for current generations.

AC When you see your own early texts, do you feel tempted to rewrite them?

RK No. I see them as a rather funny record of that particular period – not so much in terms of my writing, but in terms of the freedoms and interactions that were possible. In that sense I sometimes look at them with a kind of disbelief that you could be that daring, or simply that free, or irresponsible, in terms of what you could do. That's baffling, actually. What is nice about these interviews is that they are so carefree.

AC You have distinguished between different genres in your later texts – clinical (*The Generic City*), hysterical (*Junk-space*). If you had to characterize the genre of your early texts, how would you describe them?

RK Playful, definitely. That was an important component. And so was, trying to acquire a profession for myself.

AC Are there particular qualities in your Dutch journalistic writing that differ from your English?

RK My father was a writer, and he had, I think, a unique way of using language. He was always complimented for the originality of his language. Deep down I found that a

kind of peculiar compliment, because how can you be praised for the originality of your language, if language is based on conventions and similarities?

So I always had a certain degree of intellectual resistance, both to the way he was interpreted and to what he did. He wrote about animals – very sophisticated, interesting stories. I always felt animals didn't deserve that kind of attention. I was wrong, because people loved it. People were impressed by it and moved by it. But maybe it was simply an inability to be fundamentally engaged with what your father is doing at the moment he is doing it. At a certain point, I felt more liberated. And writing in English was another kind of distancing for me, because it meant that nobody could ever compare us.

It was also a political situation. I think we are in an interesting moment with English, where more people speak bad English than the original Anglo-Saxon writers left, and that gives us an enormous new field to play with and to work on. I think it means that we no longer have to respect every refined description of the English mentality or English rules, that we now have access to a culture we can appropriate, or in which we can do new things. And that was the exciting thing about stepping from one language into another one.

And I'm really surprised how few writers are doing that, because I have a number of friends who are writers in Germany, in China, in Italy, and almost none of them write in English. None of them. And I find that really bizarre.

AC One can see your early interviews as a kind of oral history archive. Do you recognize this archival dimension in your journalistic work?

RK Of course, because the rest of my interviewing career is definitely connected to it.

AC The interview technique is so much a part of your practice, and I have assembled an archive bringing together interviews that have until now been dispersed in time, place and format. You had conversations with Dalí, Warhol, Johnson, Kilham, Harrison, Bunshaft and others in the 1970s in connection with your research for *Delirious New York*. Do you have any traces of those encounters?

RK I was writing *Delirious New York*, and I tried to talk to them about their relationship to New York, how they interpreted it. It was background material, in the hope that they would offer different points of entry into the whole idea of New York. They were conversations, often in the form of questions and answers, but definitely not interviews.

I remember the encounters, but not necessarily the exact way they unfolded, or even whether I made notes. It was not the kind of situation in which you could make notes exactly, because it was not a professional interview, it was more a mood. With Dalí, for instance, I met him many times, but not necessarily in one-to-one conversations. More because we were in the same environment, the same party, the same dinner. It was a combination of specific questions and more general interaction.

AC This book foregrounds a largely overlooked question: the role of the interview in architectural practice – not interviews of an architect, but interviews by an architect. Whom would you include in this category of 'architect interviewers'?

RK Enrique Walker, because he is very systematic. But actually, it is easier to identify architects who, to your surprise, do not do interviews. For instance, someone like Sanford Kwinter is incredibly smart, but he never goes out and asks anyone anything. I think it would be a very interesting

form for him. And a number of critics are really stuck, and for them too it could be an eye-opening situation.

AC Do you consider yourself an interviewer?

RK Yes. Being an interviewer requires something: namely that you are not so full of yourself that you cannot manage to ask serious questions of other people. That is the greatest definition of an interviewer: someone who can suspend his ego for a while.

AC In your case, many of your interviews as an architect have also been conducted with architects, both in OMA/AMO publications (Venturi & Scott Brown, Stewart, Clancey, Aust, Tinubu, Smith, Al Sabah, Krens, Al Malik, Beasley, White, the Metabolists, Sobek, Parent, Yuru & Xiaodi, Friedli & Klumpner) and in other publications (Johnson, Ungers and Alexander), as well as all the architects included in your interview marathons with Hans Ulrich Obrist. Altogether, this constitutes a genuine body of interview work conducted by an architect with architects. Do you see differences when architects are interviewed by another architect?

RK Yes. Because there is a greater degree of understanding, and it is probably also more difficult to cheat, or to impress someone with nonsense. For example, with politicians you don't have that same intimate knowledge of the field. But over the last thirty years I have accumulated a vast amount of political experience, partly through my architectural work and partly independent of it. Have you seen the interviews I'm doing right now about the Berlin Wall?

AC No, I've made a timeline of all the published interviews you've conducted, and the most recent ones are from *Countryside: A Report*.

RK This is still unpublished, as part of *Project 1989*. Together with the historian Luuk van Middelaar, we are trying to reconstruct the political earthquakes that occurred between 1989 and 1991 through essays, visual archives and interviews – for example with the political scientist Francis Fukuyama. It is, perhaps, my most political effort.

AC Many of your interviews have also been conducted in collaboration, for example with Hans Ulrich Obrist. Has your collaborative interview work as an architect been similar to what you did with your colleagues at *Haagse Post*?

RK Very similar, yes. Collaboration happens when, on your own, you are not enough to proceed.

AC Is there anything specifically architectural about the way you interview?

RK For me, the exciting thing is to be engaged with another field.

AC Do you think that kind of cross-professional freedom, moving between journalism and architecture, is still possible today?

RK Yes, I think it was partly possible through a greater openness and a less professionalized world, so more people could benefit from it, in the sense that going from one career into another was not unusual. I think that in the near future that kind of shifting and fluidity between different careers is going to be important, because a stable career for an entire lifetime will become rarer and rarer. So I like it very much as a prototype. In that sense, I am a believer in mixing professions.

Original Dutch Texts

EEN WOONMACHINE
Le Corbusier kreeg f 5000,-

Zaterdagmiddag stroomt het Stedelijk Museum in Amsterdam langzaam vol met een uitgelezen gezelschap, waarvan de ene, uit zakenrelaties bestaande helft formeel gekleed is met kostbare extra's als bontstola's en parelcolliers, en de andere, de meer artistieke, informele tuitjes en oorringen heeft uitgekozen.

Het Stedelijk heeft voor de gelegenheid de bovenverdieping van de nieuwe vleugel ontruimd, omdat geen der genodigden de kans Le Corbusier te zien, ongebruikt voorbij wil laten gaan.

De Sikkens-prijs, voor het gebruik van kleur in de ruimte, bestaat uit f 5000,-, een feestelijke uitreiking en een diner met de directie van de Sikkens-groep N.V., en is voor 1963 aan de architect Le Corbusier en voor 1964 aan de Nederlandse schilder Livinus van de Bund (55) toegekend.

De plechtigheid van de uitreiking gaat echter gedeeltelijk verloren door de onwennigheid die iedere ontmoeting van het artistieke en het bedrijfsleven kenmerkt.

Vooraf de korte toespraakjes van de adjunct-directeur van de Sikkens-groep N.V., L. van der Plas, lijken niet op een zo exquis publiek berekend. Tussen de huldigingstoespraken van drs. Wim Beeren en jonkheer Sandberg en de dankwoorden van de gehuldigden, vlecht hij zijn mededelingen van praktische aard, die mede door hun pragmatisch woordgebruik iedere keer een anticlimax blijken te zijn.

Eerst moet hij meedelen dat het toestel van 'meneer Corbusier' vertragen heeft, 'zodat hij er nog niet is', als

de architect aankomt, heft hij enige keren vertwijfeld de armen omhoog om het publiek tot een staande ovatie te bewegen, en dan, nadat de president-commissaris van Sikkens N.V. in zijn toespraak voornamelijk het weer hier en het weer in Frankrijk, en het verschil tussen de twee klimaten heeft besproken, verdeelt hij het publiek in twee groepen, de groep die eerst de film gaat zien en dan tot de consumpties moet overgaan, en de groep die eerst de consumpties tot zich neemt en dan de film. 'Ik heb de film zelf nog niet gezien, en hij is ook niet helemaal af maar de operateur heeft hem gezien, en die vond hem goed, voor degenen die de film niet gaan zien, gaat zo direct de kantine open.'

De film blijkt geen onverdeelde succes, ook omdat het geluid van de film over Le Corbusier geheel en al onverstaanbaar is. Een film over Livinus, met een Bibeb-interview als geluid, is beter.

Dan volgt een persconferentie, die de grote meester nukkig en nonchalant ondergaat ('Nog een vraag? Dat kost vijf dollar!').

Krokodil

Le Corbusier, 76, met een droog, bits uiterlijk, een gezicht waarin alleen de onderlip beweegt en vaalblauwe ogen, die zich met de zekerheid van een krokodil op één punt fixeren, maakt een verbitterde indruk.

Hij heeft het grootste gedeelte van zijn leven gewerkt aan revolutionaire plannen, die, als ze uitgewerkt waren, voornamelijk belachelijk werden gemaakt, maar nu een enorme invloed uitoefenen. 'Mijn invloed is groter dan mijn oeuvre', zegt hij, 'en dat is teleurstellend. Ik heb in mijn leven niet meer dan tachtig gebouwen gemaakt en dat

is niet zo veel; veel epigonen hebben veel jonger dan ik al meer gebouwd.' Hij troost zich niet met het idee, dat navolging het grootste compliment is. 'Ik hoef niet bang te zijn. Het lukt ze toch niet iets in hun werk te leggen van wat ik erin leg.'

In 1887 in het Zwitserse La Chaux-de-Fonds geboren als Charles Edouard Jeanneret, werd hij op zijnertiende door zijn vader, die wijzerplaten ontwierp, aan het werk gezet als graveur van horloges. ('Ik moest er jachttafelen op graveren'). Hij had zo veel talent, dat hij door zijn vader op een academie werd geplaatst.

'Ik tekende driehoeken, vierkanten, cirkels en ik vond het helemaal niet prettig, maar toch zei een leraar me dat ik architect moest worden. Ik schrok erg, maar ik heb het toch maar gedaan.'

Op zijn achttiende maakt hij zijn eerste huis, door de bewoners de 'Turkse Villa' genoemd. De opdrachtgever is er niet erg over te spreken, het knalgele huis staat misplaatst in een groene bergwei. 'Het huis past niet bij de omgeving', klaagt de opdrachtgever. 'De omgeving past niet bij het huis', zegt Le Corbusier beledigd. Ook schokt hij de Zwitsers door chalets te bouwen die geen schuine daken hebben. 'Het is schandelijk dat de voetgangers onverwacht pakken sneeuw op het hoofd krijgen', moveert hij die kleine revolutie.

Hij houdt het niet lang uit met zijn landgenoten. 'De Zwitsers zijn schoon en ijverig, maar voor mijn part lopen ze naar de hel.'

Hij gaat naar Frankrijk, waar hij een der eersten was die beton niet als een materiaal dat verborgen moet blijven beschouwde. Hij maakt er zijn eerste huis mee, dat door het onverholven gebruik van het nieuwe materiaal dezelfde brute indruk maakt van veel van zijn gebouwen. Maar meer nog dan

met zijn gebouwen, verwekt hij opschudding met zijn artikelen en boeken, die hij met het pseudoniem Le Corbusier ondertekent. Zijn eerste boek heet *Naar een Architectuur* en in de titel alleen al ligt een veroordeling besloten van alles wat er op dat moment gebouwd wordt.

In zijn geschriften verheerlijkt hij de machine. 'Het huis moet een woonmachine zijn', zegt hij, maar als een bezetene pleit hij voor menselijkheid in de architectuur.

Utopia

'Ik heb de klassieke verhoudingen afgeschaft. Ik werk met de modulator, dat zijn de verhouding van het menselijke lichaam: de lengte tot het middel, de lengte tot het hoofd, en de lengte met omhoog geheven armen. Ook gebruik ik afstanden als: de afstand die een mens in een uur kan lopen.'

Zijn denkbeeld worden steeds meer toegepast, maar hij zelf krijgt daar niet vaak de gelegenheid voor. Plannen die hij heeft gemaakt voor Algiers, Parijs, Rio de Janeiro, Antwerpen en Barcelona worden zonder veel plichtplegingen afgewezen.

Als hij uitgenodigd wordt om mee te werken aan de bouw van het V.N.-hoofdkwartier, wordt hij opzijgezet en zijn idee wordt door anderen uitgewerkt.

Een paar keer krijgt hij de gelegenheid zijn plannen uit te voeren, een flat in Marseille, de kapel in Ronchamp, het klooster La Tourette en in India bouwt hij een hele stad, Chandigarh.

'Ik wil de mensen terugbrengen in de omstandigheden van de natuur: ruimte, licht en groen, maar mijn plannen zullen over twee generaties worden uitgevoerd. De tijd is mijn grootste vijand.' De tijd die hij nog heeft, zal hij verder denken over zijn allerminst wereldvreemde Utopia.

[Foto]

Bouwmeester Le Corbusier
... 'over 2 generaties' ...

Architectuur

EEN BESCHEIDEN REVIVAL
Plannenmaker Wijdeveld:
'Plan the impossible!'

De lange, pezige, met een kleine toets van fantasie geklede architect straalt een vitaliteit uit, die bij menige twen ver te zoeken valt. Deze 81-jarige is blijkbaar niet aan slijtage onderhevig. Zegt hij, naar buiten wijzend: 'Ja, op de toren kan ik de tijd zien. Hoewel, ook zonder Westertoren weet ik wel hoe laat het is!'

De grappenmaker, Hendrik Theodoor Wijdeveld, schatert en legt zijn handen op de schouders van HP's Koolhaas om hem in zijn vrolijkheid te laten meedelen. 'Ach, jullie komst is voor mij larie, dat begrip je toch zeker wel', voegt hij er opgewekt aan toe.

Om te bewijzen hoezeer hij 'swingt', reciteert de Dreestrekker een van zijn gedichten. 'Dat wordt een song; ze gaan er muziek op maken de tieners. Zo zie je, ik ben thuis in de laagste regionen, met de tieners, maar ook in de hoogste, met de geleerden!'

Ook van laatste kan hij in een handomdraai met bewijzen op tafel komen: hij toont een tekening, die hij al tientallen jaren geleden maakte: vaag herkenbare menselijke figuren, die uit draden en kogeltjes schijnen te bestaan. 'Ik snoof het zo op uit het niets; in die tekening wilde ik tot uitdrukking brengen dat wij mensen eigenlijk helemaal niet bestaan. Dat we alleen maar straling zijn, ja, tot zelfs onze kleinste deeltjes toe! Blijft dus over (bij deze onthulling knipt hij krachtig met de vingers) de Geest! Sommigen noemen het God, anderen het heelal, en je kan natuurlijk ook gewoon spirit zeggen.

Dat voelde ik zomaar aan, en laat nou die professor Koot met een theorie over de zwaartekracht komen die mijn tekening volkomen bevestigt!'

Wijdeveld behoort tot de selecte groep 'zieners', die zonder met de ogen te knippen de hele mensheid in zijn plannen betreft, of verbeteringen uitdenkt waar de hele aarde van kan profiteren; juist door hun omvang en veelomvattendheid zijn zijn plannen in Nederland voornamelijk over het hoofd gezien.

Toch zat hij nimmer bij de pakken neer: het in rook opgaan van het ene plan leidde alleen maar tot een nog fantastischer volgend project; het duurde dan ook niet lang of Wijdeveld vond een passend devies om zijn activiteiten te omschrijven: *Plan the Impossible*, of, in de Nederlandse versie: Het enig Mogelijke is het Onmogelijke. Op lezingen weet de bouwmeester zijn collega's steevast (onaangenaam) te verrassen met zijn stelling: de tragedie van de moderne architecten is dat ze moeten bouwen.

Maar als de kans zich voordoet iets van zijn ideeën in praktijk te brengen, grijpt hij die zonder te aarzelen aan. Hij is zelfs sinds kort het dankbare middelpunt van een bescheiden Wijdeveld-revival; hij werkt aan een sportpark in Leersum, er wordt een tentoonstelling van zijn werk gehouden in de Amsterdamse meubelafdeling van Metz, er is sprake van een cultuurcentrum in Zuid-Frankrijk ('ik zal misschien de komende 10-20 jaar de leiding op me nemen') en er zit wat schot in de plannen voor de pier in Zandvoort, door hem ontworpen.

Juicht hij welhaast: 'Het leuke is, het leuke is, dat ze niettegenstaande alle fantasie mijn grillen, mijn werk gaan bouwen! Als ze vroeger mijn spreuk hoorden, *Plan the Impossible*, dachten

ze: o, met die man valt dus niet te werken, maar nu zie je toch maar. Dat is nou het typische van mijn natuur: ik heb het gevoel dat ik nu pas ga beginnen. Ik ben 81 maar het lijkt wel of de cijfers verkeerd staan. Natuurlijk ga ik die pier maken! Dat is toch een levenswerk, dat laat ik heus niet meer los. Het wordt alleen niet mijn ronde ontwerp, dat vonden ze wel interessant maar te ver, te fantastisch; het gaat de tweede worden, die gaat zo tsjip, tsjip, tsjip, als een bliksemstraal de zee in.'

Dat Wijdeveld zijn leven lang en ook nu nog zoveel activiteiten heeft kunnen ontplooiën, heeft hij, behalve aan zichzelf, voor een groot deel te danken aan zijn 2 jaar geleden gestorven vrouw Ellen Kohn; te allen tijde staat hij dan ook klaar haar rol in zijn leven en werk te schilderen. Zegt hij, ernstig, maar weids gebarend: 'De grootste armoede, de grootste moeilijkheden, ongelofelijke tegenslagen, één mens heeft het me mogelijk gemaakt dat allemaal te verdragen, om al deze fantasieën te ontwikkelen,... één mens heeft 60 jaar naast me gestaan, één mens heeft alle fouten die ik gemaakt heb weer goed gemaakt, en dat is zij geweest. Prachtig, prachtig! Zij is heel mooi, rustig gestorven. Haar laatste woorden tot mij waren: "Ik ga heen, maar jouw taak is nog niet afgelopen. Sluit de cirkel." Vandaar dat ik ook door haar de kracht heb om al dit werk voort te zetten.'

De cirkel speelt natuurlijk in het leven van iedere architect een niet weg te cijferen rol, maar voor Wijdeveld heeft het symbool een speciale betekenis: zijn handelsmerk, terug te vinden op al zijn ontwerpen, in zijn handtekeningen, naast zijn bel, op zijn briefpapier en her en der over zijn modern ingerichte flat verspreid, is een cirkel, die een vierkant omsluit. Expliciteert hij: 'De eenheid van de architectuur

natuurlijk! Kijk, de cirkel is de projectie van de bol en het vierkant is de projectie van de kubus. En tussen bol en kubus liggen alle vormen van de architectuur. Dus zodoende.'

Over het lot van de tegenwoordige maatschappij kent Wijdeveld niet de minste twijfels. Die is ten dode opgeschreven. Losjes schudt hij het vonnis uit zijn mouw. 'Laat ik het zo zeggen: het moet allemaal nog veel erger worden, om goed te worden. Wat we hier beleven, wat de mensheid op het ogenblik beleeft, dat is de totale ondergang, om een totale vernieuwing te krijgen.

Ik moet binnenkort een lezing houden voor Engelse architecten en dan zeg ik gewoon: architecten van Engeland, hier ben ik weer, na 30 jaar, en dan begin ik gewoon te praten zonder dat ik zelf precies weet wat er komen gaat, niet over architectuur, maar over het nieuwe dat komen gaat, en voorbereid moet worden. Ik ben dus geen pessimist, o nee, dat uit de as van het oude het nieuwe zal verrijzen, dat is mijn optimisme!'

Wijdevelds optimisme moet hem al van jongsaf aan op de been gehouden hebben. Zijn eerste contact met de bouwkunst bij voorbeeld was niet erg bemoedigend. Hij was 12 jaar en had de lagere school maar half afgelopen toen zijn moeder hem naar een architectenbureau bracht, om hem het vak van zijn vader te laten leren.

'Is dat het jongetje?' vroeg een 2 dienstmeisjes, 'kom maar mee houtjes sprokkelen voor de kachel.' Herinnert het exhulpje zich: 'Mijn moeder voelde al: deze zoon zal net worden als mijn echtgenoot, alleen véél grootser, véél geweldiger. Mijn ouders hadden 9 kinderen, en mijn vader was niet zo'n zakenman. Toch kwam een grote kans: hij zou alle stations ontwerpen voor een spoorlijn tussen Johannesburg en

Kaapstad. Maar net toen hij er was, brak de Boerenoorlog uit, en hij werd gewond in de slag van de Paardeberg. Daarna werd hij 2½ jaar gevangengezet op Sint-Helena. Al die tijd heeft mijn moeder niets van hem gehoord. Toen kreeg ze ineens een telegram uit Vlissingen: "Ben vanavond thuis om halfnegen." We waren ondertussen natuurlijk wel straatarm geworden.'

Op zijn 18de dweeptte hij zo met de pre-Raphaëlieten, dat hij zich met 70 gulden zakgeld en een aanbevelingsbrief van Rijksmuseumbouw Cuyper naar Engeland begaf: 'Ik had een adres waar ik terecht kon: een hele dag heb ik zoekend door Londen gelopen, elludig was het. Eindelijk kwam ik bij de deur waar ik moest wezen en belde. Een jongedame deed open en vroeg: "Are you the Dutchman?" En wie was het, denk je? Mijn vrouw! Is het niet verwonderlijk. Mijn vrouw kreeg ik in Engeland als geschenk van God, zou je kunnen zeggen, als tegenprestatie voor wat die Engelsen mijn vader hadden aangedaan in Zuid-Afrika.'

Revolutie

Terug in Nederland bleek dat de architectuur nog volop inspiratie zocht en vond in middeleeuwse burchten. Nutteloze torentjes, zuilen, gotische en romaanse bogen waren schering en inslag, zelfs kantelen waren verre van taboe. In 1907 ontwierp Wijdeveld een doornroosjesachtig torentje voor het Vredespaleis, maar 10 jaar later al (hij woonde aan het Vondelpark) ontwierp hij het 'Grote Volkstheater' in het park voor zijn deur: een revolutie die begon bij het Leidsebosje en eindigde bij de Amstelveenseweg.

Een 'samenlevingsproject' van 2 km lang met een schouwburg, verenigingsgebouwen, openluchttheaters,

kinderbarden, sporthallen, pleinen, torenflats (!) en speelweiden. Uitgevoerd zou het Amsterdam heel wat recreatietroubles bespaard hebben. Een geplande 2 kilometer lange alleé moest uitmonden in de gigantische, vaginavormige ingang van het theater. Op de tekeningen werken de bezoekers zich als nielige spermatozoïden naar binnen.

Over de op te voeren werken had de ontwerper zijn eigen ideeën.

Schreef hij: 'Door de ingangen van het theater treden de spelers als afgezanten van de arbeidende mensen buiten, naar binnen; coulissen en decors zijn er niet meer, en toch is de achtergevel door de in kleur en gedempte tonen invallende verlichting in harmonie te brengen met de op te voeren spelen en dramatische werken. Handeling, beweging, plaats en tijd zullen opgesloten liggen in het nieuwe dichtwerk zelve.'

De torenflats in het park waren zijn grootste vondst. Hij ontwierp een uitbreidingsplan voor Amsterdam om de voorzienbare chaos van nu te voorkomen: een onafzienbaar aantal wolkenkrabbers straalsgewijs om de kern van de oude binenstad gebouwd. De scheten stuurde hij op naar Le Corbusier, die 4 jaar later met zijn 'ville radieuse' kwam.

Wijdeveld acht plagiaat niet uitgesloten. 'Ja, dat is toch wel toevallig, niet, dat hij nadat hij mijn tekeningen gekregen had, met hetzelfde aankwam? Maar toch zijn er verschillen. Ik heb mijn ontwerp de stedeloze stad genoemd. Wat dat is? Nou, kijk man, dat is een woord, het bestaat niet. Je neemt een hoeveelheid mensen die opgeborg en zit in 3 huizenblokken, dan pak ik dat hele troepje op en zeg: jongens, hou je vast, het gaat gebeuren en dan zet ik het blok op zijn kant. En dan wordt de hele wereld één brok natuur waar die wolkenkrabbers als een soort

menselijke bomen tussen staan, tussen het koren of tussen de wouden. En dat is het verschil met Le Corbusier, die was lyrisch over de stad zelf, maar de stad is een onding, daarom bedacht ik de stedeloze stad.’

Schreef hij in het gezaghebbend avant-gardetijdschrift *Wendingen*, door hem in 1915 opgericht en geleid: ‘... We weten dat het miljoenen-woningen-vraagstuk, de grote oplossing van de nieuwe stedebouw, een kwestie is die onze tijd niet meer op afdoende wijze zal oplossen. Deze taak is weggelegd voor de staatsvorm der toekomstige maatschappij...’

Hoe ver de ‘toekomstige maatschappij’ nog in het verschiet lag? Ook dat schetste Wijdeveld in *Wendingen*: ‘... eerst als de acteur zich bewust wordt van de daden der technici die een rivier-overbrugging construeren en de ingenieur de culturele waarde gevoelt van een polsbeweging op het toneel; eerst als de architect weer in de schoonheid van een ritmisch gesproken drama opgaat en de schilder siddert voor het lijnenspel en de ingenieuze vinding van de propeller ener vliegmaschine; eerst als de musicus de schoonheid aanvoelt van het asfalt der straten en de fabrieksarbeider ten volle beseft dat hij meewerkt aan de onnaspeurlijke wegen van kunst en rechtvaardigheid; eerst dan zullen wij de weg gevonden hebben naar een nieuwe samenleving.’

In Zuid-Frankrijk stichtte hij met buitenlandse prominenten een kolonie, waar de kunsten alvast wat beter met elkaar kennis konden maken, maar de gebouwen gingen in vlammen op. Op land van jonkheer Bosch van Drakensteyn, de Lage Vuursche, stichtte hij toen in 1935 de kolonie ‘Elckerlyc’, waar kunstenaars zich aan hun muzen konden wijden, maar om het contact met de natuur niet te verliezen ook op

het land moesten werken: koren maaien, zaaien, dorsen, enz. enz.

Wijdeveld fractur er de oorlog door, die hem vooral na afloop ellende bezorgde.

‘De moeder van mijn vrouw, een beroemde joodse musicienne, was gevlucht en haar hebben we gedurende de oorlog bij ons gehad, met de grootste moeite heb ik haar leven kunnen redden.’

‘De Engelsens lieten in hun nervositeit allemaal verkeerde bommen vlak bij ons huis vallen, zodat alle ruiten eraan gingen. Op een dag stopte de Duitse Hauptmann van de bezetting in het dorp op zijn ros voor onze deur en zegt: “*Es tut mir Leid*, maar ik moet dit gebouw in beslag nemen.” Maar toen hij alle tekenafels zag, bracht hij ineens zijn beide vuisten naar zijn kop en brulde: “*Dieser verdammte Krieg!* Ik ben landmeter en Beier, dus ik ben met de architectuur verbonden.” Toen hebben we in een vleugel neplegers neergelegd, zodat hij bij inspectie gedekt was. Zo is het gekomen dat die commandant innerlijk een vriend van me was, hij was trouwens contra Hitler op een manier die niet leuk meer was. Ik had later gesprekken met die man op het hoogste niveau. Als ik bij hem wegging, hielp hij me in mijn jas en dan dacht ik: wat is mijn jas toch zwaar! Dan zaten er in alle twee de zakken jampotten met boter. De volgende keer, als mijn jas weer zo zwaar was, wist ik het al: ik heb weer voorraad. Ach ja, er zijn geweldige mensen onder de mensen, ook onder de Duitsers.’

In de oorlog ontwierp de fantasierijke decor- en kostuumontwerper ook nog het plan: ‘*15 miles into the Earth*’: een gigantische, 15 mijl diepe, overkoepelde put met een kring van 11 flatgebouwen, om de studenten en professoren te huisvesten, die het gat

bestuderen. We weten iets van de maan, van de zon, van het heelal, maar van de aarde weten we haast niets!’

Na mei ’45 werd Wijdeveld zijn goede verstandhouding met de Duitser zwaar aangerekend: onder veel collega’s was hij de gebeten hond en opdrachten kwamen nauwelijks meer los.

Het is dan ook een uitkomst als zijn vriend Frank Lloyd Wright hem uitnodigt een lezingtournee in Amerika te houden: hij heeft er meer bewonderaars dan in zijn vaderland, en wordt zelfs gasthoogleraar in Californië.

In New York ontdekt hij tevens eindelijk een glimp van het nieuwe, waar hij immer met zoveel animo voor heeft gevochten. Beschrijft hij zijn schok der herkenning in ‘Creativity’, het verslag van zijn lezingen: ‘Plotse-ling, midden in New York, riep ik uit: zwoegende werkers tussen het tumult van automobielen en bussen, luistert! Ik voorspel dat een grootse verandering komen gaat, want de tegenwoordige tijd is geen begin, het is een eind! Ik roep u op in het stervensuur der steden! Er bestaat een gelukkiger wereld. U, jullie zelf, hebben, met jullie torenende handelspaleizen, zonder het te weten, een menselijk vergezicht geopend. Laat ze omhoogrijzen, hoger nog dan ze al zijn, maar dan als woonoorden voor miljoenen en miljoenen. Ontsluit de weg tot een zuiver leven; bouw huizen met uitzicht over rivieren, meren en velden, over wouden en heel het bloeiende landschap. O New York, gij grote stad tussen niet langer en nog niet!’

Terug in Amsterdam blijft hij, zonder kniezen, actief. Hij ontwerpt zijn pieren, maakt in ’64 in een weekend een ontwerp voor het nieuwe Amsterdamse stadhuis, maakt een voorpagina voor *Hitweek*, kuiert door de stad, maakt weer plannen voor de wederopbouw van zijn afgebrande cultuurcentrum in

Zuid-Frankrijk, en duikt niet te vergeten op zijn 81ste van een hoge springplank in Tenerife. Tenslotte is hij al zolang zijn tijd vooruit, dat hij nog bij zijn leven op bescheiden schaal herontdekt kan worden.

Zegt hij berustend, met een olijke twinkeling in de groenig-bruine ogen: ‘Ach ja, mij heeft dat voor-zijn altijd veel kommer en teleurstellingen bezorgd, maar als je voor bent, kan je niet anders.’

[Foto]

Hendrik Theodoor Wijdeveld
... ‘het stervensuur der steden’ ...

DE STAD VAN DE TOEKOMST

HP-gesprek met Constant over New Babylon

HAAGSE POST New Babylon, uw ontwerp voor een toekomststad en een toekomstamenleving, is de laatste tijd erg in de belangstelling gekomen. Uw project won een prijs op de Biënnale in Venetië en de provo's schermen met uw theorieën. Heeft u niet het gevoel dat uw plannen geannexeerd worden?

CONSTANT New Babylon kan helemaal niet geannexeerd worden, want het is van iedereen. Het is toch geen privé uiting van me? Het is een voorstel, dat ter beschikking staat van iedereen. Ik vind het erg leuk, dat die provo's hebben voorgesteld van Amsterdam de eerste sector van New Babylon te maken. Dat had ik niet durven dromen.

HP Vanwaar die plotselinge belangstelling?

C Ik heb eens een artikel geschreven, 'Opkomst en Ondergang van de Avant-Garde', dat eindigde met de stelling: 'Zolang de mens niet de gelegenheid heeft om creatief te zijn, zal die creativiteit zich als agressiviteit uiten.'

Neem al die verschijnselen zoals nozems, blousons noirs, Halbstarken, beatniks en de stilyagi in Rusland. De hele jeugd met zijn protestsongs en met zijn agressief gedrag binnen het kader van de bestaande sociale verhouding. Het is eigenlijk allemaal een soort opstand van de gefrustreerde creatieve mens. Die opstand zal net zolang doorgaan, tot de voorwaarden voor een

ontplooiing van de creativiteit tot stand zullen zijn gekomen.

HP Dus op dat punt hebben de provo's en u elkaar gevonden. Er mag dan heel wat gefrustreerde creativiteit zijn, en ook heel wat agressiviteit, maar legt de maatschappij de mens een strobreed in de weg om creatief te zijn?

C De creativiteit is altijd voor alle mensen gefrustreerd geweest, op enkele uitzonderingen na. Omdat de strijd om het bestaan de mensen altijd bond aan een nuttige levensbesteding, aan utilitaristische handelingen; strijden tegen de natuur, zorgen voor zijn eten, zijn drinken, zijn kleding.

HP Zijn natje en zijn droogje.

C Zoals u zegt, ja. Vroeger was het de jacht, daarna de landbouw, en nu heb je het industrieproletariaat. De mensen zijn de hele dag bezig hun brood te verdienen, ze leven met geen ander doel dan in leven te blijven.

HP Stel dat iedereen een zee van tijd had, zou dat dan een golf van creativiteit veroorzaken?

C Ieder mens is creatief, in meer of mindere mate. Dat is een van onze oude Cobra-stellingen. Kinderen op de kleuterschool spelen, spelen theater, tekenen. In ieder opzicht uiten ze zich op een geweldig inventieve wijze. Maar het hele opvoedingssysteem richt zich er juist op om van die kinderen nuttige burgers te maken. Mensen die later hun productieve taak, hun taak als productiedier kunnen vervullen. Dat betekent niet, dat ieder industrieproletariër, zodra hij werkloos is, zich als een kunstenaar ontpopt. Er is een heel speciaal omwentelingsproces voor nodig. Dat is

een kwestie van opvoeding, van mentaliteit. En ik geloof niet dat de mentaliteit van iemand boven de twintig nog ingrijpend veranderd kan worden.

HP Er zullen dus nog heel wat jaren overheen gaan?

C Ja, maar wanneer de mens massaal vrij wordt van de plichten en verplichtingen, geloof ik wel, dat er een maatschappijvorm zal ontstaan, waarin de mens met zijn leven speelt, in plaats van het in te delen naar de eisen van de strijd om het bestaan.

HP Dat is dus de essentie van New Babylon. Maar het is de vraag of elke bewoner van New Babylon wel zal willen of kunnen spelen.

C Er zal in ieder geval heel wat energie vrijkomen. Alle arbeid die de mens tot nog toe heeft verricht, blijkt nu in het tijdperk van de automatie door een dooie machine verricht te kunnen worden. Een tijdlang heeft men nog geloofd dat de mens onmisbaar was om de machine te bedienen, maar dat blijkt ook helemaal niet waar te zijn. De automatisering betekent juist: bediening van machines door andere machines. Dat is cybernetica. Dus de mens wordt onherroepelijk overbodig.

HP Binnen afzienbare tijd, dacht u?

C Ja, het kan in de industrielanden binnen enkele jaren tot op zeer grote hoogte worden doorgevoerd. Norbert Wiener schrijft in *The Human Use of Human Beings*, dat dat het geval zou zijn bij het uitbreken van een nieuwe wereldoorlog door de onttrekking van mannen aan het arbeidsproces. Een paar jaar geleden kreeg de automatisering in Nederland bij voorbeeld een

geweldige impuls door de enorme loonsverhoging. Wanneer de investering in het geautomatiseerde productieapparaat minder gaat kosten dan de arbeidslonen, de investering in het menselijke productieapparaat dus, geeft dat weer een nieuwe impuls. Iedere loonsverhoging is dus eigenlijk een goede stap in de richting van totale automatisering.

HP Maar er zal toch altijd een restgroep overblijven, die niet door automaten te vervangen is.

C Tot voor kort dacht men inderdaad dat er een tertiaire sector was, waarin alles wordt samengesteld wat niet agrarisch en niet industrieel is. Kunst, tot zelfs godsdienst, onderwijs en medische verzorging, de hele dienstverlenende sector. Het is een groep zonder enige samenhang. Het merkwaardige is, dat men daar helemaal van is teruggekomen. Juist bij het onderwijs en bij het wetenschappelijk onderzoek is automatisering heel goed mogelijk. Het enige dat niet automatiseerbaar is, is de 'eenmalige' unieke handeling, dat is de creatieve handeling.

Met automatisering komen juist de krachten vrij en worden juist die krachten gestimuleerd die niet nuttig zijn, maar gebruikt kunnen worden voor creatieve, veranderende ingrepen in het bestaan.

De hele moraal van de arbeid is volkomen op losse schroeven komen te staan. De mens als producent is helemaal niet meer nodig.

HP Toch worden er in Nederland Spanjaarden, Turken, Italianen, Grieken, Marokkanen en Portugezen geïmporteerd.

C Ja, voor het mindere werk, dat geen Nederlander meer doen wil. Maar

in Amerika worden er elke week zo'n 35.000 mensen werkloos als gevolg van de automatisering.

HP U ziet New Babylon dus steeds actiever opkomen. Heeft u in uw plan ook rekening gehouden met een nieuw soort creativiteit?

C Ja, ja. De schilderkunst, de poëzie, de roman, de muzikale compositie als uitingen van het uitzonderlijke individu zijn typisch ontstaan in een tijd dat de eenling in een uitzonderlijke situatie verkeerde. Onder bescherming van een niet werkende sociale bovenlaag, zoals de adel in de middeleeuwen of de rijke koopmansstand later in de renaissance, zijn enkele individuen in staat gesteld om zich te onttrekken aan de algemene tendens van nuttig zijn, zo van: de mens is op aarde om in het zweet zijns aanschijns zijn brood te verdienen. In New Babylon zal ruimte zijn voor collectieve creativiteit.

HP Kunt u niet een staaltje noemen van die collectieve creativiteit? Daar zijn we wel benieuwd naar.

C Ja, ik ook, haha. Als ik dat nu zou ontwerpen, zou het toch ook niet meer dan een voorstelling worden. Het moet een spontane wisselwerking tussen de verschillende individuen zijn, waarbij de handeling een reactie bij de ander uitlokt. In de eerste plaats impliceert dat een volledige uitingsvrijheid tegenover elkaar. En daar is op het ogenblik nog geen sprake van. Een eenvoudige happening bij het Lieverdje ontmoet al zo'n weerstand. De politie komt erop af en zegt: het verkeer wordt belemmerd. Alsof de mensen er voor het verkeer zijn, in plaats van andersom. In New Babylon zal het hele leven een

happening geworden zijn en de happening dus overbodig.

HP Zullen er, in uw maatschappij, niet altijd buitenbeentjes blijven bestaan?

C Nee, geen buitenbeentjes. Er zullen natuurlijk wel altijd alle mogelijke gradaties blijven bestaan, intelligente mensen en minder intelligente mensen, creatieve en minder creatieve mensen, maar er bestaan nauwelijks mensen die absoluut oncreatief zijn. Zelfs een mongooltje heeft nog enige intelligentie vergeleken bij een hond. Die kan praten bijvoorbeeld, en reageren. Je mag niet stellen dat de kunstenaar het genie is in creatief opzicht, en de poetsvrouw, de werkster, oncreatief. In de volkskunst merk je zelfs dat een zeer zwakbegaafd individu dikwijls een actieve rol speelt bij dansen, muziek en de flamenco.

Geen dagindeling

HP Het blijft voor ons moeilijk voorstelbaar. Kunt u misschien de dag van een gemiddelde Babyloniër schetsen?

C Daar heb ik natuurlijk veel over nagedacht, maar het is ontzettend moeilijk zoiets te beschrijven voor het bestaat. Je kunt er eigenlijk hoogstens in negatieve zin over spreken, over wat New Babylon niet is. U praat over een dag, maar in New Babylon zal onze dagindeling helemaal niet meer bestaan.

De dagindeling van het ogenblik: 's morgens opstaan, 's avonds slapengaan, op geregelde tijden eten, die hele indeling is gebaseerd op de utiliteit van het productiedier.

HP Dat zal in New Babylon anders zijn.

C Ja. De klimatologische omstandigheden spelen geen rol meer. In die enorme sectoren van New Babylon heb ik het daglicht al helemaal uitgeschakeld. Omdat de mensen zich toch al hoe langer hoe meer vrijmaken, juist van het ritme van de natuur. Hij wil zijn eigen ritme volgen. Omdat het nut minder greep heeft op het leven, zal het hele ritme van dag en nacht verdwijnen.

HP Wat voor nieuwigheden zal het menselijke ritme brengen?

C Ik kan een paar principiële punten noemen, die in tegenstelling met nu zijn. In de eerste plaats: we leven nu allemaal op een bepaalde plek, we wonen allemaal in Amsterdam, want we moeten bij ons werk blijven; u moet iedere dag naar de *Haagse Post*, ik ben afhankelijk van mijn opdrachten. Zo gauw de mensen niet meer bij hun werk hoeven te blijven, in het weekend, in de vakanties, stappen ze in hun autootje en rijden zo snel mogelijk uit hun woonwijk weg.

HP De New Babyloniër wordt dus een soort nomade?

C Ja, zijn actieradius wordt groter, hij blijft niet meer op één plek. Hij onttrekt zich aan het ritme van dag en nacht. Je krijgt dus al een soort avontuurlijke levenswijze, waarin je nooit van tevoren weet wat je ontmoet, nooit van tevoren weet wat er gaat gebeuren. Dat is dus eigenlijk het principe van de happening.

HP De nomaden hebben dus niet allemaal een eigen flatje nodig. Maar wij kunnen ons voorstellen, dat, als je overal naar toe kan en mag, het op den duur helemaal geen uitdaging meer is je te verplaatsen. Zeker als de verschillen in

de natuur hoe langer, hoe meer wegvalen. Wordt het trekken dan niet zo zinloos, dat niemand er meer fut voor kan opbrengen?

C De klimatologische regeling betekent niet, dat er overal een soort ideaalklimaat zal heersen. Er worden juist overal verschillende klimaten gecreëerd. Het is niet overal een lekker zonnetje, maar ook hier en daar een donderbui. Je hebt zelf een aandeel in het tot stand komen van het klimaat.

HP Kost dat niet te veel energie, al dat kiezen?

C Ja, dat zal veel energie kosten, maar creativiteit kost nu eenmaal veel energie. Die maak je nu aan allemaal flauwekul op: stofzuigen, aan een draai-bank staan, onderdeeljes voor een machine maken, loonstaten typen. Stomme arbeid, die allemaal door een automaat gedaan kan worden. De energie moet juist een nieuwe uitlaatklep vinden, anders kropt het zich maar allemaal op. New Babylon zal het decor worden voor die nieuwe creativiteit, die nieuwe cultuur.

HP Dit kan zich dus niet afspelen in de steden zoals we die nu kennen.

C Je komt onherroepelijk in conflict met de autoriteiten. Neem het verkeer. De politie op het Spui zegt: doorlopen, jullie brengen het verkeer in de war. De provo's zeggen: weer al het verkeer uit de binnenstad, de binnenstad is een leefruimte, en niet een parkeerplaats, en ze hebben volkomen gelijk. Het is toch volslagen waanzin dat de mens door moet lopen voor de opslagplaats van een paar stukken ijzer. Een type stad zoals dat van Le Corbusier, dat gebaseerd is op de vier functies: verkeer,

werken, wonen en recreatie, is volkomen verouderd in het tijdperk van de automatise. Want wonen wordt toch al zeer dubieus als je voor je werk niet op dezelfde plek hoeft te blijven, verkeer is alleen maar een middel om je te verplaatsen, werken bestaat sowieso niet met de automatise en recreatie ook niet, want dat is uitrusten na de arbeid, ontspanning. De hele functionele stad komt op losse schroeven te staan. Al die plannen die de architecten nu maken, tot en met het Pampus-plan van Van den Broek en Bakema toe, gaan allemaal uit van de situatie van werken.

HP Hoe stelt u zich het bestuur voor van New Babylon?

C Ik heb voor mijn boek over New Babylon als motto een uitspraak van een zigeuner genomen, die zich de voorzitter van de Wereldgemeenschap van Zigeuners noemt. Die man heeft gezegd:

‘Wij hebben een nuttige taak in de wereld, want wij zijn de symbolen van een vrije wereld, een wereld die geen grenzen kent, die je van de hoogvlakten van Zuid-Afrika tot de Finse wouden, en die je van de Atlantische kusten tot de Siberische steppen vrijelijk door kan trekken! Dus het begrip “staat” is helemaal weggefallen, want ook de staat is helemaal voortgekomen uit de strijd om het bestaan, van de concurrentie van de ene groep tegenover de andere groep, door het beschermen van eigendommen. Wanneer de wereldeconomie tot stand komt, en dat gebeurt onherroepelijk, wordt de staat vanzelf geëlimineerd.’

De oorlog in Vietnam, de Rusland-China en Amerika-China tegenstellingen: allemaal strijd om de wereldmarkten, strijd van de landen die meer geïndustrialiseerd zijn, die meer productief zijn, om de anderen eronder te houden, zodat ze klanten blijven. Wanneer de

klant ook gaat produceren, verliest de producent zijn bevoorrechte positie, maar die strijd zal onherroepelijk eindigen met de industrialisatie van de hele wereld en dat betekent, dat er een enorme overvloed gaat ontstaan.

HP En dan is de tijd rijp voor New Babylon... Zal het zich, als het zover is, over de hele wereld uitstrekken?

C Ja, inderdaad. Een netwerk sectoren dat zich over de hele wereld uitstrekt. Ik ben helemaal afgestapt van de stad als een soort knooppunt, die ronde vorm, de stad die als een soort rode vlek op de landkaart ligt. Ik denk aan een heel open structuur, helemaal samenhangend, zodat je er doorheen kunt trekken, maar met alle landschapsresten erin opgenomen.

HP Als een voetbal in een net.

C Ja, een net wat over de aardbol ligt. En in de mazen van het net speelt zich het leven af. Leven voor iedereen, juist voor de proletariërs, die krijgen nu eindelijk een kans. Ze hebben nooit enig aandeel en wat voor cultuur dan ook gehad en ze zullen dus ook heus niet aansluiten op de culturele tradities. Dat is heel logisch, zij zoeken dat nieuwe.

HP Wij danken u voor dit gesprek.

[Foto's]

Constant (links) in gesprek met
HP's Van Garrel en Koolhaas
... ‘de opstand van de gefrustreerde
creatieve mens’ ...

Toekomstproject van
Constant Nieuwenhuys
... ‘een kwestie van opvoeding,
van mentaliteit’ ...

Toekomstproject van
Constant Nieuwenhuys
... ‘er zal heel wat energie
vrijkomen’ ...

‘Wat is New Babylon nu eigenlijk? Is het een sociale utopie? Een stedenbouwkundig ontwerp? Een artistieke visie? Een cultuurrevolutie? Een technische verovering? Een oplossing van praktische problemen van het industriële tijdperk? Elk van deze vragen raakt een aspect van New Babylon’, schrijft verse Cardozzo-prijswinnaar Constant Nieuwenhuys, 46, in *Randstad 2*.

Deze prijs, groot f 3000, is de bekroning van jaren zwoegen aan dit ambitieuze toekomstproject, gedeeltelijk neergelegd in tekeningen en fascinerende maquettes (‘ik heb eigenlijk mijn hele oeuvre in de huiskamer gemaakt’), en het in het Duits geschreven manuscript New Babylon.

In het Duits, omdat vooral onze oosterburen grote belangstelling voor Constants met kleurrijke dia's verlevendigde lezingen aan de dag leggen.

Beschouwt Constant zijn New Babylon als zijn levenswerk, en hoopt hij er de komende jaren het leeuwendeel van zijn energie aan te wijden, in de jaren 50 was dat anders.

Als auctor intellectuelis van de Nederlandse Cobra-groep schreef hij tal van manifesten, daarnaast maakte hij schilderijen, die nog altijd tot de beste behoren uit het Cobra-genre en op de internationale kunstmarkt goede prijzen maken.

Met zijn collega's uit die tijd heeft hij geen contact meer. Constant: ‘We zijn uit elkaar gegroeid. We spreken dezelfde woorden, maar we bedoelen iets anders. Voor mij was het meest wezenlijke

van Cobra het experiment. Voor de anderen is het een stijl geworden, en dat zijn onverenigbare begrippen. Ik voel veel meer geestverwantschap bij de jongeren.'

Dat leidde er toe dat idealist Constant zich op een onverkiesbare plaats op de provo-lijst liet plaatsen. Zegt de, van zijn talrijke opdrachten levende kunstenaar: 'Uit sympathie, ik heb er natuurlijk helemaal geen tijd voor.'

Het grootste deel van de dag brengt de sinds kort een 'Eend' bezittende denker in zijn gigantische werkruimte op het Amsterdamse Wittenburg door, geassisteerd door de vakkundig lassende Nol Kneulman en vergezeld van potige herdershond Hertha.

Op het ogenblik ontstaat daar een reuzenmaquette (schaal 1:100), waarmee Constant een film wil maken, volgens hem de ideale manier om de werkelijkheid van New Babylon te benaderen.

De enthousiaste, donkere, bierdrinkende erudiet woont in de Amsterdamse Henri Polaklaan, in een benedenhuis dat hij deelt met vrouw Nel en dochter Eva. Andere in het oog springende huisgenoten: een 'helaas levensgevaarlijke geworden' knaap van een Wolaap, enkele papegaaien en drie katten.

In zijn vrije tijd speelt de welgemutste levensgenieter harp, viool, hakkebord, balalaika, maar vooral gitaar; televisie is in het huis dan ook niet te bekennen.

Zegt de soms Marx citerende zoon van een ambtenaar, die de HBS afliep op een Jezuïetencollege: 'We worden in deze maatschappij bedrogen en belazerd bij het leven. Net als in de oorlog, alleen lagen de leugens er toen zo dik bovenop dat niemand ze geloofde. Het is een werkelijkheid, die veel mensen benauwt, vandaar al die bewustzijnsverruimende middelen. In New Babylon zal dat niet nodig zijn, dat is een soort paradijs.'

IK BEN HEEL ZIELIG
W. F. Hermans en
zijn 'Nooit Meer Slapen'

Groningen wordt, als *HP* uit de trein stapt, ondanks een laaghangende bewolking, beschenen door een onbarmhartig schel licht, dat de hele stad iets onwenzelijks geeft; het lijkt een spoorwegmaquette.

In de vaart voor het station hangen schippersvrouwen lange onderbroeken te drogen. Ook hier is maandag wasdag.

Een groep boeren heeft hetzelfde soort wratten in het gezicht als hun vee.

Een paar brandweermannen halen voorzichtig een boom omver. Verder valt er, zo op het oog, weinig te melden.

Na een korte wandeling door de op volle toeren draaiende stad belandt *HP* aan een graalbruin water, waaraan een groot, hol huis staat, opgetrokken uit onnatuurlijk rode baksteen. Na een keer bellen wordt de deur opengetrokken door Emmy Hermans, echtgenote van schrijver en lector in de fysische geografie Willem Frederik Hermans, 44.

Even later verschijnt de auteur zelf op de overloop, een verzorgde, robuuste verschijning; zijn hoofd doet denken aan de magische koppen op Paaseiland.

Achter de goudomrande bril kijken de ogen van de door een groot gedeelte van de vaderlandse schrijversmeute gevreesde, gehate en verguisde scribent opvallend vriendelijk en oplettend.

Antwoordt hij op de vraag, hoe het komt dat uitgerekend hij in de literaire wereld zoveel stof deed opwaaien: 'Ik begrijp het zelf ook niet. Ik ben de meest onopvallende man van Groningen, zou je toch zeggen... Schrijf maar dat ik heel zielig ben en dat ik me erg verdrietig onder voel.'

Na deze ontboezeming klinkt even een hevige, maar snel onderdrukte, sardonische lach. Dan neemt hij plaats in een gemakkelijke stoel in zijn werkkamer, die comfortabel is ingericht, met enkele excentrieke accenten als de karwats die aan de deur bungelt, een ladekastje waarvan de schrijver iedere la met bizarre collages beplakt heeft en het affiche van een soldaat met bajonet.

Op de schouw tikt een pendule trouw de tijd weg.

'Ik verzamel klokken en Jugendstilverwerpen', vertelt Hermans, 'nu verzamelt iedereen Jugendstil, maar ik kocht het al toen iedereen het nog lelijk vond.'

Reden van *HP*'s bezoek is het uitkomen over twee weken van Hermans' nieuwste roman, *Nooit Meer Slapen*.

De jonge geoloog Alfred Issendorf, de hoofdpersoon, is op weg naar Finnmarken, een bar gebied in het hoge noorden van Noorwegen, om materiaal te verzamelen voor zijn proefschrift. Op zijn schouders rust een zware, tweevoudige taak: niet alleen moet hij in het gebied meteorieten en sporen van meteorietinslagen vinden, om daarmee de volgens Noorse insiders twijfelachtige stelling van zijn Nederlandse professor te bewijzen, maar ook moet hij, door een groot geleerde te worden, de dood van zijn vader wreken; zijn vader, die toen Alfred nog pas 7 jaar was, als veelbelovend bioloog in een spleet gleed en jammerlijk verongelukte.

Afgezien van de ontelbare muggen en horzels, die zonder ophouden om zijn hoofd zoemen, heeft Alfred nog drie Noorse reisgenoten; zijn vriend Arne, die hij eigenlijk maar oppervlakkig kent en de studenten Qvigstad en Mikkelsen, die al in het begin van de tocht een andere route inslaan.

Zodra Alfred het barre gebied, waar de zon nooit ondergaat, betreedt, zuchtend onder zijn loodzware rugzak,

wordt het duidelijk, dat hij eigenlijk te veel hooi op zijn vork heeft genomen; als Hollandse jongen kost het hem te veel moeite zijn Noorse metgezellen, die aan het veeleisende terrein gewend zijn, bij te benen en ook zijn wetenschappelijke naspeuringen lijken onbegonnen werk, vooral omdat de seniele of misschien wel gewoon doortrapte Noorse professor Nummedal hem de beloofde luchtfoto's van het gebied niet heeft gegeven. ('Betekent Nummedal soms niemandal in het Noors?', vraagt Alfred zich af).

Zijn toch al niet florissante perspectieven gaan helemaal in rook op als Alfred, vertrouwend op zijn piekfijne kompas (een cadeau van zijn jongere zusje Eva), met Arne ruzie krijgt over de te volgen richting. Ook Arne is koppig (later blijkt hij gelijk gehad te hebben), zodat de twee vrienden ieder alleen verder gaan.

Nu valt de ellende niet meer te overzien: Alfred kan bijna niet meer lopen door een beenkwetsuur, zijn kompas valt in een spleet en als hij erachter komt, dat hij een verkeerde richting is ingeslagen, weer terug strompelt naar de plek waar hij Arne achterliet, blijkt zijn vriend van een rots gegleden te zijn.

Meer dood dan levend weet Alfred ten slotte aan het eind van zijn krachten nog een minuscule Lappen-nederzetting te bereiken, vanwaar hij weer naar de bewoonde wereld wordt gebracht.

Thuis in Nederland, wordt hij opgewacht door zijn moeder, 'de belangrijkste essayiste van Nederland' en door zijn domme zusje Eva. In een klein doosje verpakt hebben ze een verrassing voor Alfred. Het is de meteoriet die Alfreds vader voor de zevende verjaardag van zijn zoon had gekocht, in tweeën gespleten en elke helft gevat in een manchetknop.

Het boek is voor de lezer een oase van literaire potentie, originaliteit en

leesgenot in een woestijn van slappe, ongeïnspireerde kost.

Het is vaak heel aangrijpend, maar tegelijkertijd is Hermans een van de weinige schrijvers bij wie de lezer hardop in de lach schiet. Een duidelijk schot in de roos.

Vertelt de schrijver, die eerst informeert of het boek wel 'spannend' genoeg was: 'Dit boek zou als ondertitel kunnen hebben "Grandeur en misère van de wetenschap"'. Ik las laatst, dat een professor uit Twente had gezegd: "Ik ben geen kunstenaar die door weinig te doen veel wil bereiken." Dat heeft erg getroffen, misschien wil die professor dat eigenlijk ook, maar dat gaat niet in de wetenschap, mijn boek gaat er voor een groot deel over dat in de wetenschap vaak heel weinig wordt bereikt met heel veel moeite.'

Hermans was zelf in '60 en '61 in het gebied waar de roman speelt. 'Maar ik was op zoek naar veel minder spectaculaire zaken en ik was toen ouder dan Alfred, daarom is het waarschijnlijk minder tragisch met me afgelopen.'

Onder het praten zoekt Hermans in een kast die tot de nok toe gevuld is met zelfgemaakte foto's, naar de prenten die hij in Finnmarken maakte. Hij vindt eerst alleen stierenvechters, die door de lucht zweven, stieren die met een speer worden doorstoken en een jongetje met een levensgrote teddybeer. Ten slotte krijgt hij de gezochte kiekjes te pakken: een kernachtige foto van de afgeleefde, maar toch constant zwangere Lappenvrouw waar Alfred redding vindt, haar door inteelt gekenmerkte kinderschaar, een volkomen verlaten vlakke en een restje sneeuw, dat ondanks de aanhoudende zonneshijn niet is gesmolten.

Zegt de fotograaf met spijt: 'In het boek laat ik water in Alfreds lens terecht komen, maar wat mij is gebeurd, is misschien nog wel erger: ik heb een

rolletje foto's thuis per ongeluk in de vuilnisbak gegooid.'

Weer in zijn stoel gezeten, vertelt de omstreden schrijver verder over zijn roman. Over de intrigerende bijfiguur van Eva, het domme zusje; zegt hij: 'Alfred en Eva zijn alle twee duidelijk op zoek, maar Alfred zoekt het hier op aarde, hij zoekt die meteoriet en Eva zoekt het in het hiernamaals. Dat vindt hij dom.'

Voor mijzelf zijn gelovige mensen altijd een soort probleem geweest. Laatst zag ik majoor Bosshardt van het Leger des Heils op de t.v. en die zei: "Iedereen gelooft, alleen sommige mensen weten het niet." Nou, daar kan je toch niets tegen beginnen...?"

'Ik geloof dat de hele wereld, veel sterker dan men beseft, uiteenvalt in individuen die elkaar niet kunnen begrijpen. Het misverstand heeft het hoogste woord. Zo kan bij voorbeeld Alfreds moeder ook nooit begrijpen waarom haar zoon het gevoel heeft, dat zijn missie is mislukt.'

'Dat gevoel kent iedereen wel, dat je omgeving dingen van je verwacht, of eist, waarvan je zelf denkt: daar heb ik helemaal geen pasgeld op. Ik geloof dat de wereld blijft draaien, doordat mensen hebben afgesproken om die onderwerpen dan ook maar te mijden.

Maar een schrijver heeft de taak om die dingen juist aan te roeren, of liever gezegd, hij kan er een heleboel stof uit halen.'

Een opvatting die de schrijver soms noopt op zere tenen te trappen. 'Ik doe erg mijn best, ik probeer vriendelijk te zijn. Net als een kat eigenlijk, die loopt voortdurend met ingetrokken klauwen. Dat in tegenstelling tot een hond, die hoor je voortdurend tikken, want hij loopt op zijn nagels: De nagels van een kat blijven scherp en die van een hond worden bot.'

[Foto]

Willem Frederik Hermans
... de nagels van een kat blijven
scherp ...

HONINGBIJEN
EN HORZELS
HP-gesprek met Harry Mulisch*

HAAGSE POST Waarom heeft u *Bericht aan de Rattenkoning* geschreven?

HARRY MULISCH We zijn in Amsterdam geconfronteerd met het seizoen '65-'66. We hebben ons een jaar lang verschrikkelijk opgewonden, en verschrikkelijk veel plezier gehad. Toen op een dag stond opeens in de *Haagse Post* dat interview met Koppejan. Het hele geval vond ik eigenlijk erg aardig en ik dacht: ik moet daar eigenlijk eens iets over schrijven. Toen begon ik te schrijven en zoals het altijd gaat met aanleidingen, is de hele Koppejan er later uitgevallen.

HP Voelde u zich op dat moment toeschouwer of deelnemer?

HM Ik ben niet iemand om 'image' te roepen. Ik zit überhaupt niet in die troep, daar ben ik te oud voor. Als ik 18 was geweest, had ik dat beslist gedaan. Maar ik kreeg wel de indruk, dat het een hele gezonde ontwikkeling was, wat daar in Amsterdam gebeurde. Omdat daar voor het eerst de restauratie van 1945 werd aangetast.

HP Geloof u dat dat een gevolg was van wat de provo's deden of het doel?

HM Dat is heel moeilijk uit te maken. Dat lijkt me van Roel van Duyn zeker. Die doet alles heel bewust. Maar de grote groep wist, als je het mij vraagt, überhaupt niet dat er een restauratie had plaatsgevonden. In ieder geval

speelt zich nu in alle politieke partijen af, wat de provo's een halfjaar geleden deden. Dat provo bestaat misschien niet eens meer. Dat is ook niet nodig. Het is een katalysator geweest, die het aan de gang heeft gebracht.

HP Het is merkwaardig, dat de spreektrant van sommige vooraanstaande provo's juist even oudbakken en paternalistisch aandoet, als die van het establishment.

HM Dat kan best zijn. Het is absoluut niet zo, dat provo's een totaal nieuw soort mensen zijn, die als ze aan de macht kwamen, het heel anders zouden doen. Misschien zouden ze net zulke paternalisten zijn als de oude jongens. Maar de hele beweging als zodanig, die is volkomen nieuw. De echte provo's zijn ook niet de bekende provo's; het zijn de onbekende provo's. Het is gewoon de jongen die ertussen loopt. De meeloper. In plaats van de provo's komen er nu ook mensen in de Partij van de Arbeid. In de KVP. Op elk gebied.

HP Is dat niet een normaal *Sturm und Drang*-verschijnsel?

HM Nee, bij *Sturm und Drang* kom je alleen voor jezelf op, en deze idiote verbinding tussen de happening en de politiek is juist een nieuwe combinatie in de wereld. Je had politieke jongeren en je had happenings. Het Oranjehuis is een ideale *stepping-stone* geweest. Inderdaad, het was een accumulatie van factoren, zoals in 1953 de Watersnoodramp in Zeeland. Toen was er hoge waterstand, westerstorm en vloed.

HP Het koningshuis zat in '65-'66 op het ogenblik inderdaad velen tot hier (hoge waterstand), de politie wakkerde de ergernis aan (westerstorm), terwijl

de enorme vloed van jongeren de dijken deed doorslaan.

HM Ja, en daardoor is de regentenmentaliteit ondermijnd. Die is in de 17de eeuw ontstaan, omdat we een vooruitstrevende staatsinrichting hadden. Andere landen hadden monarchen en wij hadden een stel heren uit de betere kringen, die onder elkaar de baantjes verdeelden. De rest van het volk was als het ware gekoloniseerd. Het was niet democratisch, maar het was een goeie, een typisch Nederlandse instelling. Dat was de oorzaak dat de Nederlanders ook zo goed waren in hun koloniale beleid. Tegenover de inlanders was dat precies het goede systeem. Deze hele mentaliteit is nu nog steeds in Nederland aan de orde. Het is niet meer zo dat er een kaste is van een paar families, die onder elkaar de baantjes verdelen, maar wel dat iedereen die in Nederland een leidende positie bereikt, de regentenmentaliteit gaat vertonen. Of het nou de hoofdredacteur, de hoofdredactrice of de voorzitter van de klaverjasclub is, ze hebben het allemaal. En vermoedelijk kan je het zelfs omkeren, ze bereiken leidende posities, omdat ze de regentenmentaliteit hebben. Het is niet fascistisch, maar het lijkt er soms wel op: de heren zullen het allemaal wel voor je regelen.

HP Wat betekent voor u de regentenmentaliteit, in concreto?

HM Regenten hebben het idee dat zij, afgezien van het gezag dat zij uitoefenen, de instrumenten zijn van een hoger idee van gezag. Zij alleen. Dat komt voort uit de gereformeerde gezagsopvatting, dat het gezag is gegeven door God. Dus als iemand als de calvinistische Smallenbroek een regent is, dan is dat nog begrijpelijk. Maar Van Hall en Cals zijn ook

regenten. En dat is het probleem waaraan wij in Nederland laboreren. In Rusland was Stalin een tsaar, en daar heb je dus de tsarenmentaliteit. Je kan natuurlijk beter de regentenmentaliteit hebben dan de tsarenmentaliteit.

HP Gaat het niet meer om de gezagsmentaliteit in het algemeen? Welke mentaliteit zou beter zijn dan de regentenmentaliteit?

HM Je moet gewoon een nuchter bestuursapparaat hebben, zoals in Amerika.

HP als de mensen ergens niet nuchter te werk gaan, dan is het wel in Amerika.

HM President Johnson mag misschien dingen doen waar je het niet mee eens bent, maar hij is geen regent. Hij opereert niet, gehoorzamed aan iets anders. Hij probeert gewoon een bepaalde politiek door te zetten. Chroesjtsjov was geen regent, maar een dictator. Je kan niet zeggen, Pius XII was een regent, en Joannes XXIII niet.

De ene was een absolutist, de ander niet. Je moet ervan uitgaan, dat een regent iets typisch Nederlands is.

HP Die mentaliteit is natuurlijk niet in korte tijd uit te bannen. Veel leidende provo's bezitten natuurlijk ook de regentenmentaliteit.

HM De provo's bannen niks uit. Ze deden, wat ze deden. Maar ze scheppen het klimaat waarin andere jongeren, ook in de politieke partijen, die verstening van bovenaf niet langer pikken.

HP Valt daar op dit moment eigenlijk wet iets steekhoudends over te zeggen? Straks blijkt na 30 jaar dat er in wezen niets veranderd is.

HM God, dat is best mogelijk. Ik denk alleen aan een jongen als Nagel en een man als Gruyters. Dat was vijf jaar geleden ondenkbaar. Ze zeggen nu rustig: Je kunt doodvallen. Ik zeg niet dat Gruyters de man van morgen is, maar wel dat allerlei krankzinnige dingen die 300 jaar lang konden, nu plaats gaan maken voor nuchterheden. Dat de burgemeester gekozen wordt en dat er demonstratievrijheid moet zijn. Ik denk ook aan bepaalde hoge, zuivere opvattingen van het recht. Ik denk aan het eerzame betoog van Samkalden op de televisie bij de vrijlating van Lages, en aan de zaak Tres. Die hoge opvattingen van het recht worden niet in een geval als dat van Hans Tuynman gedemonstreerd. Het komt er dus op neer, dat als je een graaf per ongeluk vermoordt door hem 'n roetkap op te zetten, je duizend gulden boete krijgt, terwijl als je een roetkap op het hoofd van het Lieverdje zette je 3 maanden de gevangenis inging.

HP In Rotterdam functioneert sinds jaar en dag de politierechter Heinsius, die Surinaamse rijksgenoten pleegt aan te spreken met 'overbelichte foto'. Wanneer men dit soort verschijnselen in aanmerking neemt, wordt het wat merkwaardig dat de gigantische advertentie, die ook u destijds ondertekende, gewaagde van 'herstel van rede en billijkheid'. Men zou beter kunnen praten over het invoeren van rede en billijkheid.

HM Nou goed, nou goed, nou goed. Maar het is toch wel zo dat dat eigenaardige provocatiesysteem van de provo's het bewustzijn van veel mensen met een schok heeft gescherpt. Die mensen van de advertentie zijn ook geprovoceerd. De provo's zijn zelf geprovoceerd.

HP U bent dus zelf ook geprovoceerd.

HM Ja, mijn boek is niet alleen een beschrijving over, maar ook een deel van de gebeurtenissen. Dat Lucebert er een groot gedicht over heeft geschreven, en dat Wolkers er een verhaal over heeft geschreven, dat hoort er ook allemaal bij.

HP Maar waarom hadden u, Lucebert en Wolkers provo's nodig om in de pen te klimmen? Waarom heeft u het niet 10 of 15 jaar eerder gedaan?

HM Nou, 15 jaar eerder hebben die jongens zoals Wolkers en Lucebert dat stuk vrijheid, dat de provo's nu collectief proberen te verwerven, voor zichzelf verworven. Wie dat toen met zijn allen wou doen, kreeg geen poot aan de grond. Want nu werd het standbeeld van Van Heutsz beklad. Maar destijds met de politieke acties in Indonesië werd het standbeeld niet beklad. Nu zijn het geen schrijvers meer of beeldhouwers die iets doen. Het is een echte sociale actie. En het is echt Nederlands bovendien, het is anarchistisch, het is religieus.

HP Van het Reve, die men bezwaarlijk a-religieus kan noemen, zegt de provo's te haten omdat ze onverdraagzaam en terreurlievend zouden zijn.

HM Ja, maar Van het Reve is een aarts-reactionair. Zelf is-ie lid geworden van een vereniging, de katholieke kerk, die nog wel iets meer voor terreur is. Omdat-ie nou toevallig homoseksueel is... Hij is heus niet de eerste homoseksueel in de katholieke kerk.

HP Heef u ook kritiek op de provo's?

HM Ja, ik ben er tegen, dat ze in de raad gekomen zijn. Toen zijn ze zich echt weer tot een partij gaan formeren. En

verder die hele hasjiesj-kant van de zaak. Dat is een erfenis uit die pleinerstijd, die beatniktijd. En ze kregen nou juist de kick van die knuppel. En die Mobil Oil en die luchtverontreiniging, dat is nou niet wat ik er het aardige in vind. Kijk, je kunt politiek bedrijven uit de geest van de horzel en uit de geest van de honingbij. De doorsnee-politicus is een honingbij. Maar de provo, dat is de horzel. Die steekt de anderen zodat hij iets doet.

HP Dan is de horzel snel klaar.

HM Ja, dat ogenblik is misschien nu aangebroken. Wat moeten ze verder doen? Het is over het hoogtepunt heen. Het is opgevoerd.

HP Mijnheer Mulisch, wij danken u voor dit gesprek.

[Foto]

Schrijver Harry Mulisch
... 'de regentenmentaliteit wordt
ondermijnd' ...

* Met HP-redacteuren Trino Flothuis en Rem Koolhaas.

GERARD KORNELIS
VAN HET REVE
in gesprek met Rem Koolhaas

‘Ik heb respect voor mijn lezers’

Een kleine stip komt snel naderbij over de smalle, zonnige landweg; bij nader inzien blijkt het een rode bromfietst met berijder te zijn, die, eenmaal binnen de bebouwde kom van het Friese dorp Greonterp aangeland, zijn hand telkens groetend omhoog heft naar de dorpsbewoners, jong en oud. Zij groeten terug.

Dan maakt de bromfietser een scherpe bocht naar rechts en brengt zijn stalen ros knarsend tot stilstand voor een laag, uit gele baksteen opgetrokken huisje. Het heet, blijkens een kortelings aangebrachte plaquette in de gevel, ‘Huize Het Gras’, en ligt tegenover een klein, groen kerkhofje met een eeuwenoud kapelletje.

Met veel zorg rijdt de dorpsbewoner zijn voertuig door de kleine tuin de vestibule binnen, waar zijn vaste plaats door olievlekken op de vloer gemarkeerd wordt. Dan stapt hij de huiskamer binnen: het is de gebruijnde schrijver en veelomstreden buitenman Gerard Cornelis van het Reve, die, voor zover zijn aanwezigheid in Amsterdam niet hoognodig is, in dit lage, eenvoudig maar smaakvol ingerichte huisje woont met zijn jonge vriend Willem, die medicijnen studeert en in Van het Reves jongste boek *Nader Tot U* als Teigetje voorkomt. (De naam van één der dieren uit het beroemde Engelse kinderboek van A.A. Milne, in het Nederlands verschenen onder de titel: *Het Huis in Het Poeh-hoekje*.) Dat deze veertiger, die er zo patent uitziet, door een gedeelte van

het Nederlandse volk bijna als de personificatie van ‘Het Kwaad’ wordt beschouwd, is onbegrijpelijk, want er heerst in dit pandje een haast idyllische sfeer: Van het Reve kijkt dromerig naar buiten, waar stevige Friese jongens hooibalen van een kar naar een hooizolder tillen, opdat de koeien de winter zullen doorkomen, en Willem zit op een bank met langzame bewegingen een vrij grote speelgoed pandabeer te aaien – een van de vele luche speelgoedbeesten die op een rij in de vensterbank staan opgesteld.

‘Ik zal eerst maar eens het huis laten zien’, zegt de schrijver, die gekleed is in een spijkerbroek en een overhemd. ‘Een heleboel dingen hebben we zelf getimmerd.’

De keuken blijkt zachtroze geschilderd. De schrijver gaat zonder aarzelen op de zelfgemaakte eettafel staan en danst erop uit alle macht, zonder dat het centimeters dikke blad zichtbaar doorbuigt.

‘Degelijk werk, jongen. Wat ik maak, kan nooit meer stuk. Soms is dat wel eens lastig, als iets, wat ik heb vastgemaakt, niet meer uit elkaar te krijgen is, later.’

‘Leven is vooruitzien’

Aan het aanrecht bereidt hij mij een ‘overheerlijke’ frisdrank: limonadesiroop met karnemelk. ‘De dochtertjes van de buurvrouw, die hier de boel schoon komt houden, komen wel eens mee, en waarden dit bocht hooglijk.’

Een stevige trap leidt, via een luik, naar de zolder. ‘Die heb ik net van nok tot vloer met kopernaftanaat bespoten. Er zat al een begin van houtworm in. Als je het elk jaar uitstelt, vreten ze het huis op boven je eigen kop, dat tuig.’ De schrijver trekt een lage deur open: we betreden een slaapkamertje. De

wanden zijn met ontelbare plaatjes beplakt. Een foto van Jacky Kennedy aan de geopende groeve van haar man neemt een ereplaats in tussen honderden afbeeldingen van jongemannen. ‘Die foto van Jacky windt mij altijd enorm op... die stralende blik, omfloerst als het ware...’

Als we door de slaapkamer heen op het andere deel van de zolder zijn gekomen, aarzelt hij even. Hij wijst plechtig op een deur. Daarachter is zijn werkvertrek, waarin onder andere zijn recente bestseller *Nader Tot U* geschreven werd. ‘Het Heilige der Heiligen. Het is eigenlijk een ontwijding, als ik het laat zien. Misschien brengt het wel ongeluk.’

Toch ontsluit hij een piepklein vertrekje, even sober als de cel van een monnik: kale, witgekalkte muren en een heel klein dakraampje, waardoorheen slechts de hemel te zien is. Er staan een ruwhouten tafel en een harde rode keukenstoel als enige meubilering. Op de tafel liggen een paar vellen onbeschreven papier, een inktlap, een kristallen inktpotje en een penhouder met kroontjespen. Deze laatste twee ouderwetse schrijfbenodigdheden vormen voor onze eigentijdse schrijver een nimmer aflatende bron van bezorgdheid. ‘De kroontjespen gaat verdwijnen, maar ik heb er nu 1300 in voorraad, van het allerbeste merk ter wereld. Als er oorlog komt, zit ik dus niet zo gauw zonder, want ik doe wel een week met een pen, zelfs op elke dag schrijf. Er bestaat nog steeds een inkt, die zwart opdroogt, nooit verbleekt en niet in water oplost. Die verdwijnt ook; het is nu bijna allemaal van die lichtblauwe limonade; laatst kreeg ik een proeve van vertaling van één van mijn gedichten, in het Duits, toegestuurd. Ik las het in de keuken, morste er een paar druppels water op, en in die tekst zat meteen een gat

van tien, twaalf ontbrekende woorden – ik heb de tekst nog niet kunnen reconstrueren. Veel kan mij niet meer gebeuren, want in elke kamer heb ik één fles inkt en één gros pennen staan. Al worden twee, drie kamers door een granaat weggeslagen, dan heb ik in de andere nog pen en inkt, dus ik zit altijd goed. Leven is vooruitzien.’

Als we weer beneden in de huiskamer zijn, toont de schrijver mij trots de verbouwde bedsteden, die nu als kleren- en bergkasten fungeren. ‘Een bedstee is heel gerieflijk, maar ze zijn bijna altijd te kort voor hedendaagse mensen. Deze ook, dus hebben we ze maar uitgebroken.’

Tussen de beide voormalige bedsteden bevindt zich een geheimzinnig, zachtroze geschilderd, minuscuul alkoof. De grotendeels uit spiegels bestaande wanden weerkaatsen allerlei alcoholisch glaswerk, dat pronkziek op vele planken staat opgesteld. Beneden, achterin, zie ik twee kleine, vuurrode deurtjes met een slot. ‘Daarachter staat voor een kleine achthonderd gulden aan jenever, cognac, whisky, enfin aan alles wat God verboden heeft. Olie voor China’s lampen. Allemaal ingeslagen voor de rooie honden er weer een rijksdaalder accijns op hebben gegooid. Maar Teigetje heeft de sleutel, God zij geloofd.’

Dankzij die strenge en verstandige maatregel consumeert de auteur, die vroeger gemiddeld anderhalve liter gedistilleerd per dag verslond en drie deliriums verwerkte (‘alleen maar één echte, hoor, die twee andere waren meer het kleinere werk’), veel en veel minder. ‘De strijd met Koning Alcohol is, voorlopig althans, met redelijk succes beëindigd. Maar van vrede is nog geen sprake.’

Niet veel later valt in ‘Huize Het Gras’ de volgende bizarre dialoog te beluisteren:

‘Zeg Willem?’

‘Ja?’

‘Voortreffelijk jongmens, mag ik al een kleine consumptie nuttigen?’

‘Hoe laat is het, Gerard?’

‘Drie uur pas.’

‘Zou je dan nog niet even wachten?’

‘Een waar woord, een waar woord.’

Laat ik maar koffie nemen.’

Eenmaal neergezeten in een krakemikige fauteuil, waarvan de restauratieplannen in een vergevorderd stadium verkeren, vertelt Van het Reve met de nauwkeurigheid van een boekhouder over de verkoop van zijn jongste boek, ‘Vóór die debatten in de Kamer, waarin ik weer werd aangevallen, bedroeg de verkoop ongeveer honderd stuks per dag. Daarna ging het weer omhoog, een hele tijd lang, soms wel tot 500 per dag. Er is zelfs een dag geweest van 3.220 bestellingen, meteen bij het begin. In al die vier maanden na het verschijnen, is de verkoop van *Nader Tot U* nog niet tot beneden de honderd per dag gedaald. Overigens begrijp ik de zin van die aanvallen niet goed. Eigenlijk is het toch een puriteins, echt calvinistisch boek? Het geeft je iets mee, je kikkert ervan op, vind ik. Wie mijn lezers zijn? Natuurlijk wordt het ook veel gelezen in academische en intellectuele kringen, maar de overweldigende meerderheid van mijn lezers zijn doodgewone, eenvoudige mensen: middenstanders met geen andere dan een vakopleiding, arbeiders, scholieren. Zo gek is dat nu ook weer niet, want mijn werk is niet moeilijk. Iedereen die kan lezen, kan het begrijpen. Ik geef de lezer geen raadseltjes op, en ik citeer niet op iedere pagina een Catalaans spreekwoord in de oorspronkelijke taal. Ik heb een zeker respect voor mijn lezers. Hij of zij brengt zijn zuurverdiende f 5,90 naar de boekwinkel – dan rust op mij de plicht, geen

onleesbare, inferieure onzin af te leveren, maar het allerbeste wat ik maken kan. Van wat ik je nu ga vertellen, zul je wel ophoren: naar mijn, nog voorzichtige schatting, maken de huisvrouwen, de getrouwde vrouwen met een gezin dus, op zijn minst zestig procent van mijn lezers uit. Want ruim zestig procent van mijn post komt van huisvrouwen – en dat terwijl je moet bedenken, dat een vrouw veel beschroomder is met schrijven dan een man, en zelden tijd heeft.’

Na enig zwijgen gaat Van het Reve voort: ‘Er schijnt iets van mijn werk uit te gaan, dat veel mensen adem en lucht geeft: uit de brieven spreekt vaker dankbaarheid dan zuiver artistieke bewondering.’

‘Ik verdien nu goed, maar vergeet niet, dat ik jaren op een boek moet werken; die forse bedragen lijken heel wat, maar ik moet ze over een aantal jaren verdelen. Al met al is het wel fijn, voorlopig uit de zorgen te zijn. Verder is er niets veranderd: ik drink nog steeds dezelfde goedkope wijn, en elegante kleren heb ik al evenmin. Als je arm geweest bent, blijf je altijd arm: zorgeloos genieten van je bezit, dat bereik je nooit. Tientallen keren, als ik doodmoe van een lezing huiswaarts reisde, dacht ik: kom, ik ga eerste klas, maar als ik eenmaal voor het loket stond, lukte het me niet. En zo is het nog met heel veel dingen: goedkope whisky, goedkope dit, goedkope dat.’

‘Maar gehaat maak je je wel, als je met schrijven eindelijk, na zeg 15, 16 jaar armoede, wat weet te verdienen. Dat vergeven ze je nooit – je kunstbroeders wel het laatste.’

‘Ik betwijfel of het misverstand ooit zal worden opgeheven’

Een bepaalde passage in Van het Reves werk heeft hem een vervolging wegens

‘smalende godslastering’ bezorgd, omdat hij God voorstelde als een ezel met wie hij zich verenigt. Nu de zaak ‘onder de rechter’ is, wil hij daar zelf zo min mogelijk over zeggen, behalve, dat hij zelf zowel de minister als de officier van justitie uitdrukkelijk heeft verzocht, het gerechtelijk onderzoek tot elke prijs te doen resulteren in een rechtszitting. ‘Die beschuldigingen zijn al jaren geleden begonnen, en ik kon mij er nooit doeltreffend tegen verweren. Alleen een gerechtelijk vonnis – als het te mijnen gunste uitvalt, en dat hoop ik natuurlijk – kan mij volledig rehabiliteren. Ik neem risico’s, maar het kan niet anders.’*

‘Dat het Van het Reve ernst is met het geloof, bewees zijn intrede in de rooms-katholieke Kerk. ‘Nu denken veel mensen, dat ik heel anders ga schrijven. Vooral van orthodox-reformatorische zijde heeft men de verwachting geuit, dat ik nu met mijn ‘literaire verleden’ zal breken, zoals ze het vol afschuw noemen – het klinkt alsof ik een soort misdadiger was. Nee, de verwachting, dat ik na mijn intrede in de rooms-katholieke Kerk met mijn literaire verleden zou breken, is te enen male ongegrond. Al die jaren, dat ik in katholieke milieus heb verkeerdt, heb ik altijd de grootst mogelijke waardering ondervonden voor mijn godsvoorstellingen en de verwoording daarvan in mijn werk. Ook mijn verbinding van homoseksuele begeerten met religieuze mystiek vond men daar eigenlijk doodgewoon. En die gedeelten uit *Nader Tot U*, waarover men zo raast en tiert, heb ik in kloosters, katholieke vormingscentra, en seminaries voorgelezen, maar een klacht of verwijt heb ik nooit gehoord. Overigens is er nog iets anders, dat mijn ruwere vijanden zich voor gezegd kunnen houden: in al die zes, zeven jaar heb ik nog nooit van enig

katholiek priester of leek ook maar één onhebbelijke of laatdunkende opmerking gehoord over mijn zedelijke opvattingen of over mijn leven met mijn levenspartner; en mijn vriend en ik zijn door hen nooit anders bejegend dan met al het respect waarop wij recht hebben. De rooms-katholieke Kerk heeft mij opgenomen als de schrijver die ik ben, en als homoseksueel; en dat heeft zij gedaan niet uit zogeheten ‘tolerantie’ of ‘begrip’ of ‘mededogen’ of ‘christelijke barmhartigheid’, of hoe al die onzinnelijke overwegingen mogen heten, maar van ganser harte: met achting en liefde.’

Van het Reve verzinkt even in gepeins. ‘Ik betwijfel, of het misverstand ooit zal worden opgeheven,’ zegt hij zacht, en op treurige toon. ‘Er zijn mensen die nooit iets zullen begrijpen. Die over een woord vallen; die over een kwaadwillig uit zijn verband gerukte passage moord en brand schreeuwen. Wie goed leest, merkt dat het een ongehooflijk kuis, ingetogen boek is. Dat de homoseksuele liefde erin beschreven wordt, schijnt veel mensen niet aan te staan, maar de homoseksualiteit is een realiteit als elke andere, zoals de zon, de maan, en de regen. Tenminste 5% van de mensen – maar vermoedelijk meer dan dat percentage – is homoseksueel: een kwart tot een half miljoen mensen dus in ons land. Hebben die minder recht op geluk en levensvervulling dan de rest, en mag, wat hen beweegt en hun leven is, niet beschreven worden? Nou ja, waar maak ik me kwaad over? Men rust toch niet, voordat men een groep gevonden heeft, die men kan vervolgen?’

Homoseksualiteit is noch iets goeds, noch iets kwaads, zoals ook de natuur noch kwaad noch goed is. Zoals ik zeg: ik moet me niet kwaad maken, maar rustig doorwerken.’ Over zijn toekomstig werk wil hij weinig zeggen. ‘Ach, het moet natuurlijk het boek

worden dat alle andere boeken overbodig maakt. Behalve vanzelfsprekend de Schrift,' voegt hij er met een milde grijns aan toe. Voordat 'Eva' Greonterp verlaat, schrijft Van het Reve nog twee van zijn gedichten in eigen handschrift uit, om de lezers een beeld te geven van zijn zuivere bedoelingen. Het is een handschrift van vallen en opstaan. Dan loopt hij nog even mee door het dorp, om de benen wat te strekken. Hij wijst vol trots naar de prachtige rozen die Willem tegen het kapelletje op het kerkhof geplant heeft. 'Er is vannacht een fikse windstoot geweest, maar ze hebben het gehouden.' Ook wijst hij in de richting van het meer, niet zo ver van het dorp. Een platboomd, smal roeiboortje is zijn droom. Dan kan hij van zijn huis af naar het meer roeien, het anker uitwerpen, en liggen dobberen. 'Flesje wijn, pen en inkt, papier. De stilte die bezielt.' Ver in het weiland loopt een jonge Fries tussen de koeien. Van het Reves geoffende blik weet hem te identificeren. 'Dat is Sjoerdje. Hij gaat een keteltje thee brengen aan zijn oudere broer, die aan het hooien is.'

* Zoals bekend is de schrijver inmiddels ontslagen van rechtsvervolging.

EEN DAG FELLINI
'Hij doet altijd dingen, die men niet verwacht'

Om fiscale voordelen te genieten, ligt het splinternieuwe, door frêle slagbomen beveiligde rijk van filmpaus Dino de Laurentiis 25 kilometer buiten Rome in een vlakte waar het altijd waait.

Het zijn twee gigantische loodsen, ieder van 40 bij 63 meter en 25 meter hoog, twee kleinere studio's, een decorfabriek en een vierkant, smakelijk uitgevoerd kantoorgebouw met op de binnenplaats een geometrische tuin en een perk van grote, schoongeboende, witte kiezels.

Op kamer 31 (hijzelf blijkt dat nummer niet precies te weten) zetelt Federico Fellini, misschien wel wereldcineast no. 1. Bij binnenkomst van *HP's* Lili Veenman en Rem Koolhaas dicteert hij, in zijn volslagen onpersoonlijk gemeubileerde kantoorkamer, brieven aan zijn hulp Liliana (een robuust propje van 25), dat zich in de loop van het bezoek met hart en ziel aan haar meester blijkt gewijd te hebben.

De cineast Fellini ziet er zittend, maar vooral staand, imponerend uit.

Hij heeft een grote, krachtige kop, waarop zwart, bijna niet grijs, paardachtig stug haar een fikse, kale plek omkranst. Donkerbruine ogen kijken onder gekronkelde wenkbrauwen vorend, geamuseerd, geïrriteerd en een enkele keer wanhopig.

Het lijf is, met kleding bedekt, raadselachtig onoverzichtelijk: het is niet dik en niet dun, niet breed en niet smal en getooid met een eigenaardig vooruitstekende borst. Zijn handen en voeten scharnieren geolied. Hij is voor een Italiaan ongewoon lang, maar als hij zit, zakt hij, als onder een loodzware

last, in elkaar. Zijn stem is opvallend welluidend.

De gevierde filmer draagt een eenvoudig Prince de Galles-pak, een effen zwarte stropdas, smaakvolle, veterloze schoenen en op straat een sierlijke, zwarte overjas. Een hoed draagt hij alleen bij filmopnamen.

Op het bureau van de maestro liggen 3 primitieve pasteltekeningen van hemzelf. Zegt hij, semi-gekweld erop wijzend: 'Mijn volgende film... dezelfde als de vorige, ik maak altijd weer dezelfde film.'

Op de tekening links van hem: een trein met 4 verdiepingen, schimmige reizigers achter de verlichte ruiten. Op de middelste een gigantische pendule (de wijzers staan op 5 over 2), waarvoor een kleine, gebogen gestalte. Rechts ligt een enorm, geel propellervliegtuig, veilig geland op het vliegveld.

Verder ligt het bureau bezaaid met kiekjes, van vooral kandidaten voor een filmrol(letje). Sommige foto's zijn zo omgebogen, dat alleen de ogen, een mond, het haar of de neus nog te zien zijn.

Een onbekend jong meisje heeft een stapeltje foto's van zichzelf gestuurd: met een rood cocktailjurkje poseert ze in een veel te klein interieur, zodat de eventuele goede indruk bij voorbaat wordt tenietgedaan door een smakeloos kleedje, een stoelpoot of een afschuwelijke vaas. Buiten heeft ze zich laten vereeuwigen op een kermis, zodat kleine, rode raketten, lampionnen en ijscomanen de aandacht van haar toch al niet verleidelijke verschijning afleiden.

Federico Fellini heeft niet veel om handen. Zijn laatste film *Giulietta degli Spiriti* is pas sinds oktober af en de machinerie, die als eindproduct zijn volgende film zal afleveren, draait nog lang niet op volle toeren. Van zijn nieuwe film weet hij de naam nog niet,

het onderwerp pas gedeeltelijk en vaag; zeker is alleen, dat Marcello Mastroianni er de hoofdrol in zal spelen. Geruchten, dat het een sciencefictionfilm zal worden, *Het Absurde Heelal*, spreekt Fellini tegen: 'In '58, toen niemand nog aan sciencefiction dacht, heb ik tegen de Laurentiis gezegd, dat hij de rechten van dat boek van Frederic Brown moest kopen, maar toen heb ik La Dolce Vita gemaakt en nu iedereen sf-films maakt, heb ik er natuurlijk geen zin meer in.'

Een licht gebrek aan reële bezigheden weet Fellini uitstekend te maskeren. Zo vraagt hij met veel ophef het telefoonnummer aan van Michèle Morgan, die hem naar aanleiding van 'Giulietta' een fanbrief stuurde. Schreef ze: '... ik ben zuinig op mijn woorden, maar deze film zou ik toch graag het predicaat "geniaal" toekennen.'

Het wachten op de aansluiting kort de filmer door blanco vellen briefpapier en foto's van zichzelf met verkennerhoed van zijn handtekening te voorzien.

Als de stapel tot enige tientallen is gegroeid ('veel meer dan nodig is' zegt Liliana), verliest hij het geduld en lucht zijn gemoed op de telefonist, die zijn verwijten slechts met een hoog snerpen weet te beantwoorden. Zulke bezigheden geven de cineast kennelijk veel bevrediging, zo niet genot.

Geheimzinnigheid, misschien wel Fellini's meest geliefkoosde attribuut, komt om de hoek kijken als een van zijn vaste scenarioschrijvers, Brunello Rondi, met een paar velletjes in de hand binnenkomt. Fellini wijst *HP* de deur en sluit zich met Rondi in zijn kamer op, nadat hij als troost een excursie door de studio's heeft georganiseerd.

Trots

Het is er niet druk. In gangen wordt met een witgekopte rode bal gevoetbald. In

de eerste studio is een sciencefictiondecor in de maak, voor *Operatie Paradijs*. Raf Vallone zal in deze futuristische omgeving de rol van een waanzinnige erotomaan spelen, die van pure nijd al zijn mannenbroeders van de aardbol wil vagen. 'Het zijn hier de modernste studio's van de hele wereld', vertelt bijna iedere timmerman. Een bron van trots is ook het nieuwe de Laurentiis decorbouwsysteem; alles wat hier blinkt is van plastic, tot het hout, het glas en het staal toe.

In het rekvisietenatelier liggen keurige rijen de zondvloedlijken van John Huston's bijbelverfilming uitgestald. Het realisme is hier zover gedreven, dat een op de tien lijken een kale kruin vertoont. Afzichtelijke trollen, offerstieren en oud-Romeinse beelden staan dwars door elkaar. Op een tafeltje ligt in drievoud de appel die de oorzaak van de zondvloed werd, van sneeuwwit gips, met drie keer dezelfde hap eruit. In een stoffige hoek staat een statige Amerikaanse met een krentenbaard op een sinaasappelkist; ze torst een enorme luifelhoed, een bontjas en naaldhakken. Een beeldhouwer legt de laatste hand aan het naaktbeeld dat hij van haar maakte: hij werkt nu alleen nog de wipneus even bij.

Terug in de openlucht vertelt rondleidster Liliana, terwijl ze een steentje heindever schopt, over haar baas. 'Hij is heel aardig, hij doet altijd dingen die ik niet verwacht, zodat ik me nooit vervel. Ik vind het heerlijk om voor hem te mogen werken.'

Toch spreekt ze even later met spijt over de dagen van vroeger (la Dolce Vita), die veel heviger geweest moeten zijn. 'Nu ging het allemaal tam toe. Ik denk ook, omdat "La Masina" erbij was.'

Terug bij Fellini blijkt, dat die er weinig voor voelt om over zijn verleden,

zijn heden of zijn toekomst te praten. 'Het is geen tegenzin van me, dat is niet het goede woord, het is meer een biologische onmogelijkheid, veroorzaakt door mijn falende geheugen.'

Om aan verder aandringen te ontkomen, stelt hij voor een hapje te gaan eten. Op de trap naar de uitgang wordt hij tegengehouden door de portier, die hem waarschuwt 'dat de dame met de boeken weer in aantocht is.' Als door een adder gebeten maakt het hele gezelschap rechtsomkeert, om via een lange omweg toch in de klauwen van 'de dame met de boeken' (een bejaarde handelsreizigerster) terecht te komen. Een oude vrouw, met een fantastisch dunne mond en een onderlip, die om de zoveel seconden omhoogschiet, om de onderhelft van haar gezicht aan het oog te onttrekken. Ze maakt een ontstellend brekelijke indruk op haar lucifer-dunne benen, maar schrikt er toch niet voor terug Fellini aan te klampen. Die slaat zijn ogen ten hemel, daarna weer naar het vrouwtje beneden hem, schudt haar voorzichtig van zich af en roept: 'Nee!'

Zij hippelt achter hem aan en krast aanprijzingen. Liliana legt uit, dat deze toverkol al 3 jaar tracht Fellini een paar kunstboeken te verkopen. De cineast loopt nu over de slechts door een verkeersbord verlevendigde asfaltvlakte voor het kantoorgebouw en is beurtelings kwaad en lacherig. Hij pakt de oude bes beet en geeft haar een dwetje, zodat ze even wankelt, alvorens haar verkoop pogingen weer te kunnen voortzetten.

Fellini heeft zich intussen naar haar minuscule autootje begeven, dat blijkt volgepropt met twee aantrekkelijke teenagers, die de grote man met neergeslagen ogen te woord staan.

Nu is het besje weer in de buurt, ze kijkt naar hem omhoog, alsof ze de

hoogte van een te beklimmen boom schat. Fellini scheldt, rukt zich los, maar belooft haar, over zijn schouder, een rolletje in zijn volgende film. Die troost is blijkbaar groter dan de teleurstelling. Ze vouwt zich voldaan achter het stuur, de aantrekkelijke meisjes klappen in de handen.

Ook Fellini neemt nu, met moeite, plaats achter het stuur van de Fiat 500 van Liliana en rijdt *HP*, vrij slordig manoeuvrerend, naar een landelijke eetgelegenheid, die op dat moment door geen enkele klant bezocht wordt. Hij loopt dwars door de keuken, betast het vlees, wordt door een bij de pakken aan het haardvuur neerzittende familie als een teruggekeerde held verwelkomd en zoekt een stoffig bloekje uit. De waardin, op stoffen en bloemenschort voor, probeert hem alle wenken van het gelaat af te lezen en haast zich ieder bevel voorbeeldig uit te voeren. Ze kan haar tranen dan ook bijna niet bedwingen, als Fellini, wanneer ze binnenkomt met een schotel geroosterde koteletten, ostentatief door zijn volumineuze neus snuift en uitroept: 'Dat vlees is niet goed! Het ruikt niet fris, of misschien wel te fris! Terug ermee!' Dan troost hij haar lachend: 'Ik mag van de dokter geen vlees eten.'

Even later komt ze met twee weke spiegeleieren, die haar te beroemde klant met smaak opslurpt.

Ondertussen spreekt hij met wel lust over koetjes en kalfjes, acteurs, het verleden, en maakt vrolijke, soms flauwe kwinkslagen. Als hij *HP*, na een uitgebreid dessert van noten en peren, weer naar Rome heeft gereden, neemt hij afscheid tot de volgende dag. 'Ik moet nog naar een advocaat, de tandarts en mijn notaris.' In het achteruitkijkspiegeltje staat hij nog lang daarna in gepeins verzonken stil, uittorend boven alle Romeinen om hem heen.

Wanneer *HP*, buiten de filmer om, zijn licht opsteekt over de rol die Fellini in Italië speelt, blijkt ook het pad van een erkend en ogenschijnlijk slechts door toewijding, bewondering en zelfs liefde omgeven unicum als Fellini, niet over rozen te gaan.

Allereerst is 'Giulietta' in Italië amper een succes; de film trekt alleen in Milaan volle zalen en het is niet meer zoals vroeger, dat een in een gesprek vallend gat met 'de laatste Fellini' moeiteloos wordt gevuld.

Ook blijkt het tussen Fellini en persmagnaat – en wat niet al – Rizzoli, een onvoorspelbare 75-jarige, die nog nooit uit een veld geslagen is, niet meer zo te boteren als voorheen. Zong hij een paar maanden geleden diens lof, verklaarend 'dat hij het geluk had gehad iemand gevonden te hebben, die zonder morren zijn stoutste dromen financierde', hun broederlijke versmelting in de productie maatschappij Fede-Riz is niet langer een feit; vandaar dat de volgende film weer op rekening van de Laurentiis komt.

(Het was juist de Laurentiis die vlak voor de geldverslindende opnamen van *La Dolce Vita* vreesde, dat die film een catastrofe-in-de-maak was en die zijn aandeel overdeed aan Rizzoli, in die dagen Fellini's redder in de nood. Kort na dat edele gebaar zette Rizzoli echter al zijn eerste – gespannen – voetstap: omdat hij zo'n 'gigantisch risico' gelopen had, beloonde hij Fellini niet, zoals gebruikelijk, met een percentage van de adembenemende winst, maar slechts met een Gouden Horloge. Fellini draagt tegenwoordig dan ook een platina klokje.)

Beetje vreemd

Als *HP* in de modieuze tearoom Rosati meester-decorateur Piero Gherardi een

glasje ijsthee aanbiedt, blijkt deze, met zijn appelwangen en blauwe kijkers op een fris boerinnetje lijkende, 50-er tot de rand toe met venijnige roddel gevuld (bovendien viert hij wittebroodsweken met zijn kunstgebit, zodat zijn lispelende tongval hem iets extra kwaadaardigs geeft).

'Ik ben heel trots op wat ik heb volbracht, heel trots', zucht hij koket, om daarna dieper in te gaan op de kuren van 'La Masina', die hem, volgens zijn zeggen, 90 jurken liet ontwerpen, om er daarvan maar 8 te dragen op het witte doek. 'Ik was allang blij, als ze iets goed vond, daarom zijn haar jurken misschien een beetje vreemd geworden, een beetje vreemder dan de bedoeling was. Ze zijn allemaal van bry-nylon.'

Lang wijdt hij uit over de moeite die het hem gekost heeft al het Jugendstilachtige glaswerk door moderne glasblazers te laten maken, al vond hij Tiffany-lampen, die hij voor *f* 60.000 in New York wilde, maar niet mocht kopen, onder een dikke laag spinrag in een verlaten kelder in een Italiaans gehucht liggen. 'Bij de vorige films van Federico wist ik altijd precies wat ik moest doen, maar bij deze hing er zoveel van af, dat ik de 6 maanden die de opnamen duurden en daarvoor ook al trouwens, op was van de zenuwen. Iedere keer schoot ik het plateau op, om nog iets te veranderen, een doek anders te plooiën, een vaas een beetje te verplaatsen of de kleren nog iets bij te spelden, daar ben ik namelijk erg handig in.'

Zijn zenuwachtigheid heeft zelfs zulke vormen aangenomen, dat hij drifstig met werkmannen op de vuist ging, actrices de huid vol schold en hevige scènes maakte als er iets niet naar zijn zin ging. Fellini laat dan ook doorschemeren, dat hij er enigszins genoeg van heeft met hem te werken; voor zijn

volgende film wil hij met een andere decorateur in zee.

Voorlopig hoeft Gherardi daarom niet te treuren, want hij leeft nu al zijn fantasie uit bij het aankleden van *L'Armata Brancaleone*: 'Dat is een soort dieven-hebben-het-ook-moeilijk in het jaar 1000: een leger dat door heel Italië trekt, weer met Victorio Gassman en onder regie van Monicelli. Ze weten op geen stukken na hoe het er toen allemaal uitgezien heeft, dus ik mag mijn gang gaan. Dat is heerlijk.'

Waardigheid

Het buitenhuis van de Fellini's, een riante 2-verdiepingenbungalow, staat in Fregene (25 km buiten Rome), niet ver van de plaats waar Giulietta in de film woont. Het ruikt er naar de talrijke dennen in de omgeving en de zee in de nabijheid.

In hun tuin staan 2 schommelbanken en krullerige witte tuinmeubelen. De woonkamer is van bovenmenselijke afmetingen, evenals de aardewerken schouw en telt 3–5-persoonsbanken.

Aan de muren hangen weinig opvallende, figuratieve schilderijen (o.a. 2 huisjes zonder raam of deur). De grammofoonplaten zijn hier het eigentijdst: Sonny en Cher, de Beatles, enz.

Na even geduld komt Giulietta Masina het vertrek binnen. Ze is zeer klein, haar grote, zwarte ogen trekken alle aandacht en geven daardoor het gezicht iets monotoons. Een van de moeilijkste rollen die er op de wereld bestaan, de echtgenote te zijn van Federico Fellini, speelt ze met waardigheid.

Als ze haar benen onder zich heeft gevouwen, zegt ze, met iets van trots: 'Ik ben een bourgeoisie, maar ook een actrice.' Hoewel tot in de puntjes verzorgd, is ze duidelijk wat ouder dan haar echtgenoot. Tot voor kort rookte

ze 60 sigaretten daags, de oorzaak van haar grogstem, nu zijn het er nog maar 6, de oorzaak van haar nervositeit. Een van haar 9 katten, Gelsomina, strelend, spreekt ze fel: 'Ik heb direct tegen Federico gezegd, dat deze film zou aanslaan bij vrouwen over de hele wereld, want er zijn er overal te vinden als Giulietta. Ze is een van de nederige, eenvoudige en bescheiden personages waar Federico zoveel van houdt. Door haar (katholiek-Italiaanse) opvoeding maakt ze de fout de huwelijksdag als de bekroning van haar leven te zien en niet het huwelijk dat daarna komt en komt ze, zodra ze weet dat haar man haar ontrouw is, in een crisis terecht. Ik zelf ben ook door de nonnen opgevoed en gelovig, zeker, maar om u de waarheid te zeggen: ik had een gelukkige jeugd. Ik was de lieveling van mijn vader en moeder, werd in de watten gelegd en maakte iedereen aan het lachen.'

Mijn nonnen waren modern, ze hebben me zelfs aangemoedigd om toneel te gaan spelen. Maar verder heeft in Italië 80 pct. van de vrouwen een dergelijke, voor het huwelijksleven funeste opvoeding gehad. Pas de laatste tijd komt er wat verbetering in, hoop ik. Vooral de vrouwen die een beroep hebben staan sterk, ze zijn niet helemaal afhankelijk van hun man, maar hebben iets van zichzelf, iets eigens.'

'Over mijn plannen durf ik nooit te praten, want dan gaan ze nooit door. Federico heeft me beloofd, dat we na de film waar hij nu mee bezig is, weer samen gaan filmen, maar daar weet ik verder nog niets van, want als hij thuis komt, praat hij over alles, behalve over film. Ik krijg misschien ook een rol in een film, die in Afrika zal worden opgenomen.'

Zelden sprekend over die films van haar man, waarin ze zelf geen rol speelde, besluit ze: 'Ook deze film

eindigt met een boodschap, die in alle films van Federico doorklinkt, een boodschap van geloof en vertrouwen in het leven.'

Verdriet

Als ze haar gasten tot aan het hek uitgeleide doet en huivert voor de kilte, vergelijkt ze nog haar eigen nietigheid met *HP's* noordelijke proporties: 'Ik ben zo klein en u bent zo groot.'

De volgende ochtend heeft Fellini de barbier op zijn kantoor ontboden. Terwijl deze zijn vlezige kin afschraapt met zijn scheermes, neemt de cineast zijn post door; vooral de drukproeven van een Playboy-interview, met begeleidende brief: 'We hebben geprobeerd de waardigheid en de menselijkheid die in u zijn, recht te doen wedervaren. U bent een groot en waarlijk schepper.'

Hij is er nauwelijks mee ingenomen. 'Ik lijk wel iemand die zichzelf te serieus neemt en dat wil ik juist nooit.' Kwaad wordt hij, als hij een 'showman' wordt genoemd. 'Ik ben geen showman, Joe Levine, dat is een showman.'

Het rode potlood komt tevoorschijn, als hem even later over zijn echtgenote in de mond gelegd blijkt: 'Haar seksloze gezicht, dat alle emoties, van opperste vreugde tot het dufte verdriet, kan uitdrukken, blijft me eeuwig boeien.' Het laatste laat hij staan, maar 'seksloze' streept hij haastig en driftig door.

De vale verschijning die dan binnekomt, blijkt een belastingconsulent, die hem zijn diensten aanbiedt: 'Ik heb ook, en ik mag wel zeggen met veel succes, gewerkt voor Monica Vitti en Antonioni, dus misschien kan ik voor u ook iets doen.' Geamuseerd smooit Fellini even met hem, dan stuurt hij hem met een kluitje in het riet. 'Ik heb genoeg van al die advocaten!'

Nu de tijd gekomen is, om afscheid te nemen, gaat Fellini rechtop zitten in zijn stoel en vertelt op de valreep ernstig waar het eigenlijk allemaal, in het kort, op neerkomt: 'Ik ben gewoon een verhalende verteller en toevallig is film mijn medium. Ik houd van film, omdat het als creatief proces een soort herhaling van het leven is, het leven veel directer gebruikt dan welk ander medium ook. En ik houd van het leven, dus...'

[Foto's]

V.l.n.r.: Lilli Veenman, Liliana, Federico Fellini, Rem Koolhaas ... 'ik lijk wel iemand, die zichzelf te serieus neemt' ...

Federico Fellini met Sandra Milo ... geloof en vertrouwen ...

Fellini aan het strand ... koetjes en kalfjes ...

Giulietta Masina ... 'Ik ben een bourgeoisie' ...

Federico Fellini

Waterman Federico Fellini werd op 10 februari in de badplaats Rimini geboren als zoon van een winkelier. In veel van zijn films komen herinneringen aan zijn o.a. door een katholieke kloosterschool getekende jeugd voor. (*I Viteloni*, 8%). Vertelt hij: 'Als kind gaf ik al hele voorstellingen met marionetten, die ik zelf had gemaakt van karton en papiermaché. Bij werkmannen bedelde ik om stukjes ijzerdraad, blokjes hout en plaatjes koper, waarmee ik mijn poppen kon vervolmaken. Ik geloof dat mijn fantasie altijd verbonden is geweest, en misschien nog is, met het handwerk, het kunstnijvere.'

Voor hij de hand aan de camera sloeg, was hij clown in een circus, tekenstriptekenaar, journalist en scenarioschrijver. Zijn liefde voor het circus belijdt hij in bijna elke film. De definitieve stoot om te worden wat hij nu is, kreeg hij van Roberto Rossellini, die hij in 1944 assisteerde bij het maken van *Rome, open stad*. (Hij is in die film, nog mager als een lat, te zien terwijl hij voorbijgangers instrueert in het ongedwongen voorbijgaan.)

Zegt hij: 'Rossellini was de stadsbewoner, die mij een veel te drukke weg hielp oversteken.'

Zich amper bekommerend om stromingen en lang niet vlekkeloos op de hoogte met het werk van collega's, regisseert hij in 1950 met Alberto Lattuada zijn eerste film, *Luci del Varieta*. Als scenarioschrijvers helpen hem dan al Ennio Flaiano en Tullio Pinelli, later komt Brunello Rondi daar nog bij. Hun rol is wisselvallig: soms verdwijnen hele scènes meedogenloos in de

prullenmand, soms kunnen zij zich naar hartenlust uitleven.

De eerste film die hij alleen regisseert, *De Witte Sheik*, draagt al helemaal zijn stempel. De sjeik is volslagen ridicuul, maar toch aandoenlijk of, zoals echtgenote Giulietta Masina het zegt, 'een van de eenvoudigen van geest waar Federico zo van houdt'. De muziek van de film is van Nino Rota, die sindsdien maar één Fellini-film heeft overgeslagen.

In '54 maakt de cineast *La Strada* met Masina en Anthony Quinn en daarmee komt zijn carrière definitief van de grond.

In '56 volgt *Nachten van Cabiria*, gedeeltelijk de verfilming van een van zijn eigen tekenstrips. In '59 maakt hij het destijds schokkende, nu nog overrompelende wereldsucces *La Dolce Vita* met Marcello Mastroianni en Anita Ekberg. In '63 voltooit hij 8½, een geniale schatgraverij in eigen onderbewustzijn, en als laatste, in '65, *Giulietta en de Geesten*, voor het eerst in 9 jaar weer een film rondom 'La Masina' opgetrokken. Boze tongen beweren dan ook, dat ze heel wat moeite heeft moeten doen om haar echtgenoot zover te krijgen; zijzelf zegt 'dat het een cadeau van Federico was om onze 21ste trouwdag te vieren.'

De film kostte, afgezien van publiciteitskosten, 2 miljoen dollar. De opnamen duurden van 17 juli '64 tot 7 februari '65, onderbroken door 2 weken vrijaf. De spanning in de équipe was al die tijd te snijden, want de grootst opgezette Fellini tot nog toe stelde aan eenieder maximale eisen. Het verhaal: Giulietta, een enigszins dom en onbeholpen burgervrouwje, vermoedt, en weet

halverwege de film zeker, dat ze door haar man bedrogen wordt. Dat feit is de druppel, die de emmer van haar remmingen, complexen en frustraties doet overlopen: ze krijgt visioenen van tot nu toe op het witte doek ongekende wulpsheid, heeft contact met geesten en hoort geheimzinnige stemmen. Op het laatst kan ze waan en werkelijkheid niet meer goed uit-enrafelen.

Critici hebben de film een te grote discrepantie tussen de gewone Giulietta en haar extravagante dromen verweten. Verdedigt Giulietta

Masina de film tegenover *HP*: 'Giulietta bevindt zich niet in een normale situatie, dus heeft ze ook geen gewone dromen.' Fellini zelf haalt over de kritiek zijn schouders op; misschien is de kloof tussen Giulietta-gewoon en haar visioenen niet groter dan de kloof tussen de Fellini's.

Federico en Giulietta zijn een paar keer in Nederland geweest; bij een van die gelegenheden dronk mevrouw Fellini 8 glaasjes jenever achter elkaar, met het gevolg dat zij 'teut' werd.

Sociologie/Politiek

VERVELING EN
VRIJETIJDSEBESTEDING
HP-gesprek met de Provo
Aktiegroep

HAAGSE POST Er valt de laatste tijd een opmerkelijke tweeslachtigheid in de provo-beweging te bespeuren. Voor het grote publiek zijn de Provo's nog steeds de mensen die de IJ-tunnel willen opblazen, en andere sabotage-plannen beramen, terwijl de provo-leiding zich tijdens de bouwvakrellen van 14 juni, kennelijk geschrokken, van geweld heeft gedistantieerd. Is dat niet tegenstrijdig?

PROVO HANS TUYNMAN De Provo-beweging is over het algemeen genomen, beslist niet principieel gewelddoos, maar het is wel zo, dat geweld in het kader van de Nederlandse democratie voor ons geen waarde heeft. We zien op het ogenblik niet voldoende aanleiding voor een gewelddadige revolutie en hebben het gevoel dat we met een psychologische oorlogvoering genoeg kunnen bereiken.

HP Daarmee distantieert u zich dus van de in het blad *Provo* verschenen teksten, die juist wel op geweld aandrongen?

HT Die teksten gaven een beeld van het oude anarchisme, meer niet.

HP Wij herinneren ons provo-teksten die wel degelijk op deze tijd betrekking hadden.

HT Dat waren ingezonden brieven en satirische stukjes.

HP Maar is het voor minder subtiel redenerende provo-aanhangers niet moeilijk vast te stellen waar de satire ophoudt?

HT Het is eigenlijk afhankelijk van regime en plaats. In Spanje, Portugal en Rusland zou ik zeggen: deze situatie geeft mij moreel het recht om geweld te plegen. Ik geloof dat dat individueel uitgemaakt moet worden. Net zomin als we principieel gewelddoos zijn, zijn we principieel gewelddadig. Er is altijd een wisselwerking tussen de situatie, en de houding van provo daartegenover.

VAN NIMWEGEN Wij hebben ons bij die rellen gedistantieerd van ongericht relschopperij, van het uit de grond rukken van parkeermeters, en ingooien van ruiten. Van het slopen om het slopen, zonder gericht doel.

HP Hoe ver zou u bij voorbeeld in Spanje of Rusland gaan met geweldpleging?

HT Als je een revolutie maakt, dan moet je ervan uitgaan dat je hem gaat winnen. Ik zou dus beginnen met een ondergrondse en een terreurbeweging. Als ik nou maar niet morgen in de krant lees dat ik voor een terreurbeweging ben.

VN Mag ik jou een vraag stellen, Hans? Als jij nou niet voor geweld bent, maar er bestaan plannen om hier in Amsterdam Van Heutsz op te blazen, wat zou je daar dan van zeggen?

HT Nou, een klein hoekje mag wel. Om te laten zien dat we het kunnen.

PROVO PETER BRONKHORST Ik ben het toch niet helemaal met je eens, Hans,

er wordt steeds meer over geweld gepraat. Die uitspraken in *Provo* des tijds hadden betrekking op de situatie van een paar maanden geleden. Om tactische redenen hebben we al die tijd geen geweld gebruikt, maar langzamerhand ga ik er steeds meer voor voelen.

HT Ik geef toe dat de radicalisering onder de druk van de gebeurtenissen, sterk heeft doorgezet. Op het ogenblik zie ik als uiteindelijk resultaat van ieder gewapend conflict alleen maar een versterking van de politie. Dus zijn conflicten niet wenselijk.

HP Wie maakt uit wat precies een provo is? Spreekt u alleen namens uzelf, of namens het hele provotariaat?

HT Ik praat vanuit mezelf in de correlatie die er tussen provo bestaat. Daardoor kunnen misverstanden ontstaan, maar die kunnen natuurlijk ook weer bijgelegd worden. Als ik in de krant een uitspraak zie van een vooraanstaaende provo, en ik ben het daar niet mee eens, dan bel ik hem op en zeg: hé joh, wat is dat eigenlijk? En als we het dan niet eens kunnen worden, kunnen we via een vergadering het gemeenschappelijke standpunt bepalen.

HP Hoe staat het met de uitzaaiing van de provo-boodschap?

HT Nou 'boodschap' is wel wat pathetisch gezegd. Op het ogenblik zijn er bewegingen in Parijs, Londen, Stockholm, Keulen, Rotterdam, Arnhem, Groningen, Maastricht en Blaricum.

VN Haha. In Blaricum staat de villa van tennisleraar Cochius waar we wel eens logeren. Laatst liep ik om drie uur 's nachts in een deken gewikkeld een luchtje te scheppen, en toen werd ik

door de veldwachter opgepakt wegens landloperij. Haha.

HT Ja, Blaricum is een min of meer pop-art-achtige beweging.

HP Pop-art. Dus om te lachen.

HT Nee, pop-art kan enorm goed gebruikt worden als provotarisches wapen. Met pop-art kan je enorm veel zeggen wat verdraaid duidelijk is zonder dat je opgepakt wordt.

HP Maar met pop-art richt u zich toch alleen maar tot de intellectuelen.

HT Nee, hoor. Op Prinsjesdag in Den Haag is het voorgekomen dat een schilder probeerde door te breken met een pop-art-schilderij van koningsblauw met allemaal gouden kronen erop die doorgestreept waren. Dat was voor iedereen duidelijk.

HP Ja. Maar is het ook aangeslagen.

HT Nou, bij de provo's wel.

HP Hoeveel provo's zijn er op het ogenblik precies?

PB Haha. Dat is altijd een mooie vraag.

HT We zijn niet te sterk georganiseerd anders zou de politie ons in haar greep kunnen krijgen.

HP Dat is geen antwoord op de vraag.

HT Het aantal provo's wisselt steeds, we weten het juiste aantal niet. Het blad heeft 1000 abonnees en er komen er elke dag 25 bij. De oplage van *Provo* is 15.000, maar de lezers zijn natuurlijk niet allemaal provo's.

VN En dat allemaal in negen maanden. Ik heb mijn handen vol aan de distributie, het is een fulltime job. Ik verdien er niks mee. Als ik honger heb, kan ik wat eten gaan halen, maar ik krijg geen loon uitbetaald.

HP Hoe gaat het als u ziek wordt, of hij voorbeeld naar de tandarts moet?

VN Nou, dan laat ik gelijk alles trekken. Nou nee hoor, da's onzin. Ik ben in september hier gekomen. Ik kom uit Sommelsdijk, dat is gemeente Middelharnis, daar heb ik min of meer de hbs doorlopen. En daar ben ik na gaan denken over een studie. Mijn vader die in het onderwijs zit, wou me ook graag in het onderwijs hebben, maar er bestond voor mij maar één doel, het magisch centrum Amsterdam. Daar moest en zou ik naartoe. Ik las over de anarchisten die pamfletten in rondvaartboten gooiden. Dat had een geweldige image. Ik ben dus in Amsterdam gaan studeren, maar daar ben ik nu mee opgehouden. Sindsdien leef ik van wat provo me toestopt.

HT Ik zou het zo willen samenvatten, je hebt provo's die studeren en studenten die provoceren.

Happening

HP Het is niet lastig om provo's op opportunisme in betrappen. Om een voorbeeld te noemen: veel provo's ageren heftig tegen de staat maar profiteren van de voordelen, zoals studiebeurzen.

HT Ja, natuurlijk. Hoe sterker je kritiek is hoe meer je moet profiteren. Als je zegt: dit is een rotmaatschappij, en ik zal haar schade toebrengen, dan is dat juist een rede te meer om zo'n beurs te accepteren. Zo profiteer ik ook van

de gerechtelijke macht. De justitie heeft me in staat gesteld een marthe-laars-image te kweken. Dat doet het verdraaid goed bij de publicity. Het is de beste daad die ik gepleegd heb voor het cybernetisch tijdperk van morgen.

PB Mijn beste daad is communicatie. Gewoon communicatie.

VN Ik vond mijn beste daad dat ik me een keer liet oppakken bij de Nato-taptoe.

HT Wij vormen dus min of meer de aktiegroep van provo. Wij hebben frequent meegeholpen aan het werpen van rookbommen. Dat zien we niet als sabotage, maar als een visueel protest. Wij zijn er natuurlijk niet op uit de mensen letsel toe te brengen, maar om dingen anders te laten verlopen dan ze moeten verlopen. In die zin hebben we dus ook het huwelijk gesaboteerd, niet door geweld, maar door het image van het jubelende paar te verstoren.

HP Heeft u nog meer pijlen op uw boog, wat de monarchie betreft?

HT Het Witte Paleizen-plan, ja. Het paleis op de Dam staat leeg, en wij willen er een jeugdhuis van maken. Ik vind dat de Amsterdamse jeugd de meest creatieve en instructieve van Nederland is maar ze dagelijks wordt gefrustreerd door ruimtegebrek.

HP Waarom zou de Amsterdamse jeugd zo bijzonder creatief zijn?

HT Nou ja, de happenings natuurlijk. Bij een happening komt een heleboel positieve emotionaliteit vrij. Zodra daar het agressieve beeld van de slaande agent bijkomt, wordt het hele beeld van de happening agressief. En de beatmuziek die in Amsterdam is ontstaan.

HP Pardon. Den Haag.

HT Ik zie ook in de beatmuziek een enorme creatieve tijdspassing. Dat zijn allemaal vormen van collectieve creativiteit.

HP Vanwaar toch altijd die voorkeur voor het collectieve?

HT Nou, daar zijn verschillende oorzaken voor. Ten eerste leven wij in één van de dichtstbevolkte landen ter wereld, waardoor het hele complexe probleem van creativiteit meer op de voorgrond treedt, alleen al uit het oogpunt van ruimtegebrek voor het individu. Als iemand in zijn flat de radio hard aanzet, dan zit zijn buurman al met de narigheid. Een tweede factor vormt de toeneming van de communicatiemiddelen. Ik zie in collectieve creativiteit een mogelijkheid tot collectieve communicatie. En in een dichtbevolkt land zijn juist de communicatieproblemen van essentieel belang.

HP Toch moet het nog waargemaakt worden, dat communicatie in Nederland zo'n moeilijk probleem vormt, en dat collectieve vrijetijdsbesteding zoveel meer zin heeft dan de individuele.

HT Twintig eeuwen geleden begon een zekere Christus een leer te prediken, die ik nu nog niet heb waargemaakt gezien. Geen enkel redelijk denkend mens zal toch zeggen dat het christendom daarom waardeloos is.

HP Daar gaat het hier niet om.

HT Wij stuiten tegen een muur van vooroordelen.

HP Nederland, een merkwaardig land waar zeker een hoop op valt aan te merken, heeft van oudsher wel de 'image'

gehad verdraagzaam te zijn. Descartes vond hier onderdak toen men zijn ideeën in Frankrijk niet accepteerde.

HT Of het image is veranderd of het is altijd een verkeerd image geweest. Kijk naar de moeilijkheden die wij op het punt van de vrije meningsuiting gehad hebben. Kijk naar alle blaadjes, naar het studentenblad *Bikkelacht*.

HP Akkoord, maar het gaat wat te ver om te stellen, dat er in Nederland bij voorbeeld geen persvrijheid zou zijn.

HT Ik weet het niet... Is niet de hele Nederlandse pers zo gekanaliseerd, dat iedere eindredactie censuur toepast?

HP Nee.

HT Is het zo dat iedere Nederlandse journalist precies kan schrijven wat hij wil?

HP Over het algemeen wel. De moeilijkheid is echter, dat velen niets te zeggen hebben.

PB Ik bedoel dat *Provo* onmiddellijk in beslag wordt genomen, terwijl een dagblad, dat al jaren achter elkaar opruit, helemaal niet in beslag wordt genomen. En alle andere kranten mogen wel rustig uit *Provo* citeren.

HT Wij als *provo's* stellen ons op het subjectieve standpunt, dat we gediscrimineerd worden.

Origineel

HP Het is opvallend, dat de *provo's* een zeer zwaar accent op de 'jeugd' leggen.

HT Ja, dat komt omdat de ouderen nog steeds met hun gedachten bij de Tweede

Wereldoorlog zijn. De jeugd is de Tweede Wereldoorlog al vergeten. Daardoor kunnen bij de jeugd oorspronkelijker ideeën ontstaan. De jeugd wil altijd iets nieuws toevoegen.

HP De sociologen Buikhuisen en Van Hessen noemen de *provo's* juist reactie-actief.

HT Voor een paskwil als Buikhuisen heb ik weinig respect omdat hij de *provo's* met nozems verwacht. En als de Koningin zich onvoldoende laat voorlichten, dan vrees ik dat haar populariteit bij de jeugd er ook niet groter op zal worden.

HP Men zou de *provo's* kunnen verwijzen dan hun ideeën weinig oorspronkelijk zijn. Wie is er eigenlijk niet tegen luchtvervuiling, tegen de autodrukke in de binnenstad?

HT Dat is niet juist. Kijk alleen maar naar het idee van de psychologische oorlogvoering, de idee van de verslaafde consument van morgen, de schadelijkheid van de sigaret.

HP De schadelijkheid van de sigaret is een stokpaardje van de magiër Robert Jasper Grootveld.

HT De *provo's* zijn toch wel zo met Grootveld geassocieerd, dat ze een deel van zijn ideeën geïntegreerd hebben. Wat heet origineel? Zolang de mens leeft, is hij op zoek geweest naar het paradijs en in elke nieuwe tijd krijg je dat zoeken in een nieuwe verschijningsvorm. Stel als uiterste consequentie: de *provo's* proberen gelukkig te zijn. Dat is altijd aan de orde geweest.

HP Er is niet altijd een probleem van gemaakt.

HT Nou ja, goed, dat bewijst dus in wat voor tijd we leven.

HP Het bewijst misschien meer een te ver doorgevoerde ernst en weinig gevoel voor betrekkelijkheid.

HT O nee, ik geloof juist dat in het provotariaat zelf het gevoel van humor een bijzonder belangrijke rol speelt. Onze benaderingswijze is doorgaans zeer satirisch. En over betrekkelijkheid gesproken, ik vind dat je jezelf vrij absoluut moet stellen. Dat gaat hand in hand met het wegvallen van religie. Het individu raakt steeds meer op zichzelf aangewezen, het existentialisme.

Creativiteit

HP Beschouwt u het ontslag van hoofdcommissaris Van der Molen als een geslaagd onderdeel van uw psychologische oorlogvoering?

HT Ah, hier is nou mijn punt. In het proces, waarin het ontslag van Van der Molen zich heeft afgespeeld, zie ik een sluwe strek van Smallegen om het onderzoek te bagatelliseren. Als er een serieus onderzoek was gekomen, dan zou Van Hall waarschijnlijk ook gevallen zijn. Er is maar één manier om uit de impasse te raken, er moeten revolutionaire maatregelen genomen worden: verantwoording van de politie aan de gemeenteraad, reorganisatie van het politieapparaat, gekozen burgemeester.

HP Dit zou best het streven van een politieke partij in de conventionele zin kunnen zijn. Kunt u zich de *provo's* als zodanig voorstellen?

HT Ja, wel degelijk. In een anarchistische samenleving bij voorbeeld. Het hele beatnik-element in onze beweging

zie ik als een zoeken naar creativiteit. Het arbeidsproces in onze samenleving neemt immers steeds minder tijd in beslag. Er is een vrijetijdsprobleem ontstaan. Toen wij van school afkwamen, toen zaten wij met die vrije tijd, waar het onderwijssysteem ons niet op voorbereid bad.

HP Hoezo zat u met die vrije tijd?

HT Nou gewoon, we verveelden ons.

HP Maar kan je dat de maatschappij wel kwalijk nemen?

HT Ik geloof dat de verveling veroorzaakt wordt door de mechanisatie. De machine neemt de mens steeds meer werk uit handen, waardoor de mens steeds meer tijd voor zichzelf moet besteden. Ik verveelde me in mijn werk en in mijn vrije tijd dood. Ik woonde in een hoogst saai stad, Den Haag. Ik ben toen maar een beetje rond gaan liften en rond gaan reizen.

HP Maar u heeft zelf nooit achter een machine gestaan. Wat heeft uw verveling te maken met de vrijetijdsbesteding van een bankwerker?

HT Ook oudere mensen krijgen steeds meer belangstelling voor onze magische kreten als 'de verslaafde consument', 'het cybernetisch tijdperk van morgen', 'de heilige koe van de beschaving: de auto'.

HP Geen wonder dat sociologen u reactionair noemen; u lijkt op de mensen die ach en wee riepen toen in 1825 de eerste spoorlijn reed tussen Stockton en Darling in Engeland.

HT Nee, de individuele mens wordt op het ogenblik wel degelijk door de civilisatie bedreigd. Sorry, ik gooi sigarettenas

in de microfoon van de tape-recorder. De mens wordt in zijn individualiteit bedreigd door de ontwikkeling van de communicatie en van de wetenschappen. En op deze bedreiging van de individualiteit berust ons collectiviteitsgevoel. Ik geef toe, het klinkt als een paradox.

HP Wij danken u voor dit gesprek.

[Foto's]

Provo in conflict met maatschappij
... 'je moet jezelf vrij absoluut stellen' ...

HP redacteurs Flothuis,
Van Wansbeek and Koolhaas (v.l.n.r.)
in gesprek met Provo actie comité
... 'je moet jezelf vrij absoluut stellen' ...

Wanneer een HP-verslaggever op 'zwarte dinsdag' 14 juni tijdens de hevige schietpartijen op vertoon van perskaart toevlucht vindt bij de dameshoedenwinkelier Gieskes aan het Damrak, ontstaat in de hoedenwinkel een gesprek tussen Gieskes en zijn winkelbedienden. Wijzend op de bloedende mensen en de steigerende paarden voor zijn etalages, roept Gieskes uit: 'Allemaal de schuld van de pers, die heeft de provo's groot gemaakt. De provo's zelf, die moesten ze neerschieten, al zouden er 5000 of 1000 man voor de bijl moeten.' Als HP, na nog een aantal beschuldigingen tegen de pers van winkelier en *Telegraaf*-lezer Gieskes poogt te repliceren, werpt de hoedenman de journalist de deur uit, het Damrak op, waar net een nieuwe golf bloedige charges voortspoelt. Het is een typerend moment.

Al zijn er nog geen executiepalen opgericht aan de oevers van de Amstel, de pers blijft zich roeren. Grote bladen als *Paris Match*, *Time* en *Life* hebben reportages gewijd aan het Nederlandse fenomeen. Volgens *Die Welt* vormen de provo's een toeristenattractie naast de Nachtwacht. De Amsterdamse pers is de provo's minder welgezind. Overtuigde tegenstanders zijn *Het Vrije Volk*, *De Volkskrant* en het *Algemeen Handelsblad*, dat bijvoorbeeld medio maart een objectief verslag over provo-activiteiten doorspekte met subjectiviteiten als: 'Het lijkt wel of de provo's hun toch al geringe aanhang snel aan het verliezen zijn.' De buiten-Amsterdamse pers is vooral aangewezen op het ANP, dat inzake het provotariaat een afwerende houding poogt in te nemen. Radionieuwsdienst en NTS-journaal houden de Amsterdamse provo's bij

voorkeur buiten de ether, zoals weer bleek op 2, 3 en 4 juli, toen de hoofdstedelijke politie ruim 200 mensen arresteerde wegens deelname aan anti-oorlogsdemonstraties, samenscholingen en aanverwante wetschendingen.

Het is niet de pers die de provo's zoekt, het is de politie, die, naar raadslid B.V. ('Bernhard') de Vries meldt, een beloning van f 150 heeft uitgelooft aan wie kan bewijzen dat de na 21/2 maand Huis van Bewaring vrijgelaten Haagse provo Hans Tuynman (24), veroordeeld wegens verspreiding van een 'opruident geschrift', hasjiesj op zak heeft. Sterk vermagerd voert Tuynman deze week besprekingen met Bezige Bij-directeur Geert Lubberhuizen over publicatie van zijn boek *Full-time provo*, geschreven in de gevangenis en daar aanvankelijk ook in beslag genomen. Tuynman doorliep in 7 jaar de ULO; thans is hij leerling-programmeur. Provo Hans had 3 vaders: 'De eerste stierf in een Jappenkamp, de 2de was een officier van Justitie die met mijn moeder een reparatiehuwelijk sloot, de 3de is een sympathieke kantoorluis.'

Mijn moeder is ontroerend in haar naïviteit. Ik heb nu een goede verstandhouding met haar.' De beide andere provo's met wie HP heeft gesproken (gedrieën vormen zij de 'provo aktiegroep'), de aan scheurbuik lijdende ex-politicologie-student Leendert Gijsebrecht van Nimwegen (20): 'Ik heb in 2 maanden 2 warme maaltijden gegeten' en het buikloopslachtoffer Peter Bronkhorst (21) kunnen het thuis goed vinden. Gedrieën beoordelen zij hun collega's scherp: 'Bernhard de Vries is slim; Irene van Westering is de

vrouw van Jan Hein Donner; Roel van Duyn is de beste in het studentengere. Van Nimwegen gaat 2 keer per week naar de ouders in Goudswaard (Hoeksewaard). Bronkhorst, de werper van de grootste rookbom van 10 maart, stamt uit een nest van oude Amsterdamse socialistische, die thuis spandoeken hebben hangen als: 'Stem PSP, maar wie jong is stemt Provo'. Van Nimwegen is de secretaris van de beweging, hij besteedt

al zijn uren aan de samenstelling van het maandblad *Provo 10* (oplaag 15.000; binnenkort verkrijgbaar in de boekhandel). De 3 provo's, vergezeld van Amerikaanse zwerfster Christine (24), hebben een pacifistische verleden. Zegt Hans Tuyman: 'Na de stadionrel van juli '63 kreeg ik in de gaten dat het pacifisme erg aardig is, maar dat het met zijn werkmethode van passief verzet onttaardt in masochisme.'

AMSTERDAMSE HIPPIES: LIEFDE VOOR IEDEREEN

De mensen zijn zo dom,
wat kan je anders doen dan ze
een bloem aanbieden.

Lekker high.
Lekker swingen

Dat de *Time*-organisatie niet moeiteloos beviel van het nummer van 7 juli '67, (Coverstory 'The Hippies', *Philosophy of a Subculture*) blijkt uit het memo van uitgever James R. Shepley. Hij schrijft: 'De meeste *Time*-stafleden beschouwen zichzelf als redelijk hip, maar schrijven over het hippiedom gaf toch problemen. Eén daarvan was het kleding-probleem. Om haar informanten tijdens gesprekken op hun gemak te stellen vermomde Katie Kelly zich als hippie met een verschoten Nebraska Levi's, een rode minijurk en een ongewassen London Fog regenjas. Fotografe Andrea Svedberg liet haar armen beschilderen. Judson Gooding was zo onhandig tijdens een viering in San Francisco's Golden Gate Park een kostuum en een das te dragen en werd er prompt van verdacht een "narco" (narcotica-verklikker) te zijn...'

Ondanks alle moeite besloot het zelden progressieve weekblad het 5 pagina's lange verslag opvallend positief: 'Inderdaad kan men redeneren dat de hippies in hun onafhankelijkheid van stoffelijke bezittingen en hun voorliefde voor vreedzaamheid en eerlijkheid een veel deugdelijker leven leiden dan de meerderheid van hun medeburgers.' De aartsbisschop van Californië vergeleek hen zelfs met de vroege christenen.

Ongeveer 18 maanden lang manifesteren de hippies zich nu al in de USA.

Zelf schatten zij hun aantal op 300.000, waarvan een gedeelte parttime meedoet na kantoor tijd en in de weekends. Het valt niet mee hen adequaat te beschrijven, omdat er bijna evenveel soorten zijn als hippies: strand- en berghippies, Indianen-, Indiase, en neo-Polynesische hippies, woestijn- en rivierhippies, muzikale, poëtische en lichteffecthippies. Allemaal roken ze marihuana, de meesten gebruiken nu en dan LSD, voor 8 tot 12 uur durende 'trips'. (De voorzichtige weekend hippies slikken veelal DMT, dat niet langer dan 45 minuten werkt.) Nog niet ingeburgerd is 'de kaviaar van de drugs', STP, dat pas na 72 uur is uitgewerkt.

Een van de belangrijkste trend-setters van de beweging is de welbekende Harvard-drop out, dr Timothy Leary, die de hippie-gedachte het bondigst, (en tevens onvertaalbaar) formuleerde in zijn vermaarde slogan (in Amerika op de plaat verkrijgbaar) 'Tune in, Turn on, Drop out'.

Leary valt de laatste tijd steeds meer in ongenade, zijn drop out-idee wint met de dag meer veld: De drop-out keert de gevestigde maatschappij de rug toe, wenst zijn handen niet vuil te maken aan het kapitalistische systeem, heeft maling aan de verziekte waarden van de westerse maatschappij. Die innerlijke afwijzing gaat gepaard met een onafzienbaar arsenaal van uiterlijke onderscheidingstekenen. Indiase koebellen, excentrieke uniformen, felgekleurde gewaden, bloemen in het haar, kettingen van schelpen of Indiaanse kralen, alle capillaire variaties, veren, rinkelende munten, vloeiende patronen, ongewone hoofddekfels, het is maar een greep.

Centrum van het Amerikaanse hippiedom is een kleine wijk in San Francisco, Haight-Ashbury, doorgaans Hashbury genoemd. Daar ontrolt zich onder de verbaasde ogen van bevreemd

de zoetige hasjiesjlucht snuivende toeristen het psychedelische leven.

Binnen of op straat dansen de hippies op de maat van Oosters snarenpel, in parken demonstreren ze jubelend voor vrede, ze breien op een stoel in de zon, ze roken en slikken (zelden stiekem), praten, schilderen en maken zelf muziek.

De winkels in het district verkopen de veelgevraagde sicedellic-affiches, macrobiotisch voedsel, tweedehandskleding en schilderswaren. Er is een gratis kliniek ingericht waar de in het verkeerde keelgat geschoten drugs weer worden geneutraliseerd, de gevallen van ondervoeding zorgvuldig worden bijgespijkerd, tyfus bezworen en de talrijke geslachtsziekten behandeld. 25 narcotica-agenten zijn dag in dag uit actief (vorige week arresteerden ze Dame Margot Fonteyn en Rudolf Nurejef), maar zij zijn er tot nu toe nog nooit in geslaagd een werkelijk belangrijke slag te slaan. Weggelopen tiens worden gastvrij onthaald, het merendeel van de bewoners heeft geen vast adres. Het hippie-sexleven vervult menig burger met slecht verborgen afgunst. De hippies proberen op geen enkele manier greep te krijgen op de Amerikaanse maatschappij, wel hopen ze dat die maatschappij vroeg of laat, ondermijnd door hun flower-power, door de knieën gaat. Dat niet alle hippies met Boedha, Christus en Gandhi dwepende mystici zijn, bewijzen twee nieuwe stromingen: De Diggers, een groep die in Hashbury opereert en een winkel heeft geopend waar niets iets kost, en de kolonisten die her en der in de USA (30) kleine landbouwkolonies stichtten, tussen yoga-oefeningen door de kropjes sla besproeien, kunststemp weren, niet zelden naakt in de zon mediteren.

Engeland is het enige land in Europa dat zich ten opzichte van Amerika voor zijn hippies niet hoeft te schamen, omdat het op de toonaangevende

Beatles kan bogen. In de rest van Europa is het met de flower-power minder florissant gesteld. Italiaanse hippies zijn misplaatste clowns, Franse hippies hebben met een ononderdrukbaar cerebraleiteit te kampen, Duitse hippies zijn te degelijk en de Zweedse te vreugdeloos.

In Nederland schiep provo een ontvankelijk klimaat: de hip-dichtheid in Amsterdam neemt hand over hand toe. Toch blijkt bij nader onderzoek dat de Nederlandse hippie in originaliteit, inventiviteit en vrijwel ieder ander opzicht, onderdoet voor zijn Amerikaanse geestverwant.

Sinds ruim een maand speelt zich iedere zondagmiddag om 2 uur in 't minst attractieve gedeelte van Amsterdams Vondelpark, tegenover de stedelijke gevangenis bij het Leidse Bosje een love-in af. Het aantal deelnemers is beperkt: zelfs bij mooie weer signaleert de bezoeker zelden meer dan 40 hippies. Hun kleding alleen al kan 'n vergelijking met de Amerikanen niet doorstaan: kleine plastic banaantjes die voor het kruis van een spijkerbroek bungelen, halskettingen van pitten, en Chiquita plakplaatjes vormen de armetierige facelift die de provo-outfit van weleer onderging. Ongelukkelig gevormde meisjes kunnen nog zo veel bloemen in het haar steken, het blijven muurbloempjes.

Als het warm is, wordt er wat pootjegebaad in de Vondelparkvijver of de Leidsekade.

Nieuwgerigeren ouderen laten een welwillend oog rusten op het al even welwillende jonge goed. Op de treden van het spreekgestoelte van de speaker-cornet neuriet een Amerikaanse krulbol wat volksliedjes. Een vriend begeleidt hem met twee aluminium zakkammen. Enkele jeugdige *taste-makers* halen hun kleurigste plunje uit de klerenkast tevoorschijn, dossen hun

kleine kinderen zo psychedelisch mogelijk uit en schijnen daarna urenlang te genieten van het ouderschappuur. Maar als een Lou-adept in deze ontspannen atmosfeer probeert zijn slag te slaan, steeks de vaderlandse debatteerlust weer de kop op: beatniks trachten de gelovige de loef af te steken met religieuze spitsvondigheden. Drs P., die nerveus een sigarettenpijpje hanteert, zet de volgeling onder bijval van de Liefde-generatie messcherp voor schut.

Verzucht een aanwezige chic: 'Is het niet heerlijk hier? Ik zit de hele week bij Schoevers, dus dan krijg je wel eens zin om te doen waar je zin in hebt... ik heb vroeger nooit van iemand gehouden, zelfs niet van mijn vader, moeder en zusjes. En ineens houd ik van iedereen.'

Om een nauwkeuriger beeld te krijgen van het zieleleven van 2 representatieve Nederlandse hippies, sprak *HP* met Carlos Pisaar (18) en Peter Bronkhorst (21), vroeger provo's, nu lokale vertegenwoordigers van de Internationale Flower Power-beweging, waarvan Bronkhorst zelfs beweert een van de aanstichters te zijn. De veranderingen in hun innerlijk zijn spectaculairder dan die van hun uiterlijk: geldgebrek noopt de Amsterdammers, in tegenstelling tot hun barok geklede Amerikaanse en Engelse geestverwanten, nog in sjofele en kleurloze tweedehands plunje door het leven te gaan. Allen de wijdmazige lila trui van Peter Bronkhorst is een voorproefje van betere dagen.

Konden provo-ouders soms de door dominees, ministers en andere intellectuelen bewierookte idealen van hun kinderen nog navoelen, hippie-ouders hebben het wat dat betreft moeilijker. Zegt Carlos: 'Toen ik provo was respecteerden mijn ouders mijn idealen. Ze accepteerden het dat ik niet werkte

en zo. Dat was erg fijn. Maar nu zijn ze afgeknapt.'

Een jaar geleden woonde de magere, bleke Pisaar nog bij zijn vader en moeder, 'maar toen zijn we naar Osdorp verhuisd. Nou, ik werd helemaal gek, weet-je-wel, 8-hoog in zo'n flat.' Sinds een jaar woont hij in Amsterdam-Centrum.

Schetst Peter Bronkhorst zijn oude heer: 'Mijn vader is een spontane man, een goede vader en een grote steun.'

Over de kopstukken van wijlen-provo melden zij: 'Hans Tuynman is met een meisje naar Parijs en Rob Stolk werkt in de bouw.' Voor het gesprek ontvangen zij 100 gulden. Een klein gedeelte daarvan hoopt de langharige Pisaar binnenkort aan een kapper uit te geven. 'Ik ga mijn haar laten afknippen, niet omdat lang haar nu ouderwets is, dat kan me niets schelen, maar het is warm en het gaat in slierten hangen. De kapper laat ik zo'n small faces-kapsel knippen: kort, maar dat het toch goed zit.'

De toekomst ziet het tweekal, dat nu en dan een duikje in de Leidsekade neemt, met vertrouwen tegemoet. Binnen afzienbare tijd zullen zij in Beiroet 6 maanden bij een Nederlandse professor gaan logeren. Daarover, en over de lifttocht erheen, zal Peter Bronkhorst tevoren betaalde artikelen schrijven voor *Avenue* en het *Vrije Volk*.

Daarna? Zegt Bronkhorst: 'Ik word ontzettend rijk gewoon. Door een wonder. Een wonder kan je zelf creëren.'

Pisaars toekomstdroom is minder vaag. 'Een huis van hasjiesj in Nepal, aan de voet van de Mount Everest.'

HP Simon Vinkenoog beschouwt jullie als echte hippies. Klopt dat?

PISAAR Nee, ik ben het daar niet mee eens. Ik voel mezelf geen hippie. Dat woord heeft iets kokets... Ik vind hippie

wet een leuke naam voor een meisje of zo. Ik geloof dat wij Joyboys zijn.

HP Joyboys?

P Ja, mensen die dus voortdurend op straat intensief aan het gebeuren deelnemen, optimaal in het gebeuren opgaan. Ik zal een voorbeeld geven: hiernaast is een gebouw (Candida) met een prachtige lift, zo'n draailift, weet je wel. Daar stappen we in, dan laten we ons helemaal naar boven gaan, dan stappen we uit in de machinekamer, dan moet je een deur door en dan kom je op het dak. En dan gaan we heerlijk op het dak een pijpje zitten roken.

BRONSHORST Ach, ik voel me best een hippie, hoor, als Simon je aanbeveelt als een hippie, dan ben je het gewoon.

HP Hoe zijn jullie van provo geëvolueerd tot wat jullie nu zijn?

B We hebben een ontzettende ontwikkeling doorgemaakt, hoor. Bij provo was ik veel meer op andere mensen gericht, ik nam initiatieven voor massale manifestaties: sindsdien hebben er individualiserende krachten op me gewerkt, ik ben nu veel meer op mezelf gericht. Toen we merkten hoe weinig initiatief en creativiteit onze aanhangers hadden, was de lol er echt af. We voelden ons ineens enorm vermoeid.

HP Reageert het publiek anders op jullie nu veranderd zijn?

B Nou, ik vind de mensen nog steeds bijzonder agressief, hoor. Het paranoïa-gevoel viert nog hoogtij, ze voelen zich bedreigd. Hun houding is precies hetzelfde gebleven. Ook de agenten, die zijn nog niets veranderd. Ik omarm de agenten tegenwoordig, ik roep 'Hi,

man', en dan volgt een Russische omhelzing. Dan staan ze even vreemd te kijken. Maar toch jagen ze me weg op de hoek bij het KLM-gebouw (op het Leidseplein).

P Ja, ze zijn toch wel een beetje van slag af. Ze hadden voor deze zomer 16 nieuwe honden met het oog op de zomer, en nu is gebleken dat er zonder provo niets gebeurt.

B Kijk, we hebben de afgelopen 2 jaar erg intens geleefd, met veel dingen te maken gehad en dan ga je de dingen een beetje zien, en dan lach je alleen nog maar. Je lacht alleen maar. De mensen zijn zo dom, wat kan je anders doen dan ze een bloem aanbieden?

HP Waarvan betalen jullie die bloemen?

P Nou, het is zo: als we geld nodig hebben dan gaan we achter de telefoon zitten en dan bellen we een aantal bekende Nederlanders op om 'image' belasting te heffen. We werken op hun solidariteit, het rechtsgevoel...

HP Wie bellen jullie dan?

B Nou, Mulisch niet, hoor, die vragen we niet eens meer, die maakt er zo'n ontzettend probleem van. Maar Boudevijn de Groot wel, die denkt net zoals wij, die voelt ons aan, en hij heeft de nodige financiële middelen. Verder ook Jef Last, Mies Bouhuys en Ed Hoornik, Nicolaas Kroese, ontzettend veel kennissen uit de oude provotijd kortom.

HP Stuiten jullie daarbij niet vaak op het nodige snobisme?

P Ja soms wel, er zijn mensen bij die het uit snobisme doen, maar die noemen

we hier natuurlijk niet, dan zijn we onze bron van inkomsten kwijt. Verder wordt er nog wel wat drukwerk gemaakt, *de Papieren Tijger*, de witte krant, die steeds beter wordt. Ook *God, Nederland en Oranje* gaat steeds beter.

HP Hoe is de bloemen-gedachte ontstaan?

B Kijk, bloemen, hè, die beheersen de wereld en de liefde. Simon Vinkenoog is een deel van de totale Liefde hier. Verder heeft de provogeschiedenis er een gunstig klimaat voor geschapen. Concreet begonnen is de Liefde-beweging geloof ik in aug. '65, in het weekblad *Image*. Daarin stond een artikel over bloemen. 'Werpt iemand een bloem toe!' Dat artikel hebben Nico van Apeldoorn en ik geschreven. Toen heeft waarschijnlijk een of andere hippe Amerikaan het gelezen en naar Amerika overgebracht, en zo omstreeks januari van dit jaar is het in Amerika zo'n beetje begonnen. Ik geloof wel, dat het allemaal op dat ene stuk geïnspireerd is.

HP Hoe groot is de invloed van marihuana en LSD op het uitbotten van de beweging geweest?

P Oh, nou komen we op een punt dat, eh...

B Nou, niet doorslaggevend, ik kan het echt niet procentsgewijs uitdrukken, maar het heeft er natuurlijk wel degelijk invloed op gehad.

P Het is duidelijk te merken, hè. Er worden mensen gepakt met 11 kg hasjiesj in hun auto, 3 ons marihuana en een hoeveelheid opium, en dan wordt er weer eens een textielhandelaar uit Diemen gepakt, en als je daar en daar (in de Pop pub) komt, wordt het

openlijk verhandeld; de toeneming van het gebruik van middelen in Amsterdam onder de jeugd is enorm. Wij gebruiken dus zelf ook, hasjiesj en marihuana, de softdrugs, waarvan het bewezen is dat ze niet schadelijk zijn voor de gezondheid. In Amerika zijn ze zelfs aan onderhandelingen bezig over de legalisering van de softdrugs. Kijk, als dat gebeurt, is het hier ook o.k.

HP Jullie kleding staat nog lang niet op hippie-peil.

P Ja, kijk, ik vind het erg leuk al die hippie-kleding, maar ik heb er gewoon niet de financiën voor.

B Ik zou ook graag in een ontzettend mooi gewaad willen rondlopen, mooie kleuren, fraaie effecten, en zo.'

P Ja, ik heb dus een groen pak, maar ja, dat is helemaal kapot. Het jact, dat ik nu draag, is me te ruim, dat heb ik pas gekregen van Peter Schat, die is me dus veel te groot.'

B Hij stelt ons alles ter beschikking, een grote steun. Zijn schrijfmachine, zijn huis, zijn auto eventueel, zijn piano. Ik vind het een erg sympathieke jongen, en Marian, zijn vrouw, ook. Ze is wel lekker kattig, maar goed.

HP Zijn jullie geregelde bezoekers van de love-in?

P Ik ben er twee keer geweest, ja. Ik vind het erg leuk, maar er is nog geen niveau, hè. Het is nog niet zoals het zou moeten zijn. Het is nog veel te gedwongen, het zou vrijer moeten zijn. We moeten er zeker mee doorgaan, maar dan massaler. Niet alleen in het Vondelpark, maar wat me ook een ontzettend fijne plaats lijkt om een love-in te houden is

bij voorbeeld het Leidseplein. Of bij de Westerkerk, allemaal leuke plaatsjes...

B En op de Dam! Ik heb één love-in gemist, toen heb me verslapen, maar verder heb ik ze allemaal meegemaakt...

HP Zal de flower-power de hele maatschappij veranderen?

B Nou, ik houd me met een visie op de toekomst niet zo bezig. Ik leef gewoon helemaal in het heden.

HP Hoe verloopt een dag in het leven van een hedendaagse hippie?

P Nou om een uur of 1 's middags word ik wakker, altijd bij verschillende mensen, net waar ik 's avonds terechtgekomen ben. Soms word ik in een stoel wakker, soms in een bed of op een balkon en een keer zelfs op een tafel. Als ik wakker ben, ga ik niet meteen mijn bed uit, ik blijf tot een uur of 2 lekker liggen. Dam sta ik op. Ga ik me wassen, mijn haar kammen. Ik was me natuurlijk niet iedere dag even goed. Soms neem ik alleen maar 2 handen koud water en die plens ik dan in mijn gezicht zodat ik een beetje opgekikkerd ben. Daarna kam ik dus mijn haar. Ik ga ook wel eens onder de douche ik ben deze week zelfs in de badkuip geweest bij Irene Donner. Dat was erg lekker. Als ik eens tegen een scheerapparaat aanloop, scheer ik me. Als ik dus tegen een uur of halfdrie zo helemaal wakker ben, dan ga ik een boterhammetje eten een kopje koffie drinken, het liefst met melk. Vannacht logeerde ik bij Peter.

B En ik heb vanochtend 2 zachtgekookte eitjes gemaakt.

P Broodjes warme worst vind ik ook heerlijk, en hamburgers. Als ik mijn

ontbijt verorberd heb, ga ik eerst een pijp roken, en dan ga ik lekker high, lekker swingend de stad in, na eerst gecontroleerd te hebben of ik alles bij me heb: mijn zonnebril, kam, zakdoek, lucifers, sleutels...

HP Sleutels waarvan?

P Nou, een looper of zo, waarmee ik overal binnenkom. Dan natuurlijk je pijpje en je stuff. Je moet alles dus meenemen wat je nodig hebt om meteen je behoeftes te bevredigen. In de stad gaan we dus huizen en gebouwen binnen. Ik vind het dus erg leuk om op straat gewoon lekker te spelen. We komen ook vaak langs een speeltuin en die gaan we dan plotseling binnen, dan gaan we op de glijbaan, op de wip, in de draaimolen, gewoon lekker spelen, weet-je-wel. Op zo'm moment vind je dat werkelijk tof en dan doe je het. Dan lopen we weer verder en plotseling gebeurt er dan iets anders, iets leuks. Daar word je dan in betrokken en dan ga je er weer mee spelen. Je moet dus constant bezig zijn. Of je gaat op een heel hoog punt zitten uitkijken over Amsterdam, dan kan je het hele gebeuren in een keer overzien. Zo kom je nader tot de mensen.

B Dan kijk je neer op het spitsuur van Amsterdam, dan zie je het gekriool van wagens, fietsen, bussen, vrachtwagens, een enkele voetganger die dan haastig moet oversteken, en dan schud je je hoofd en dan ga je weer lekker in het zonnetje zitten en je rookt een pijpje.

P Ik eet bij mensen, of ik heb zelf wat geld, ik krijg wat geld, ik verkoop wat krantjes, en dan vind ik het een ontzettende kick om Turks te gaan eten. In de Jordaan is een erg goed Turks restaurant, dat vind ik het einde om daar te gaan eten.

B Of je kan gaan afwassen bij Bali, dan krijg je meteen een lekker hapje Chinees.

P De rest van de avond praat ik met mensen. Ik ga bij mensen op bezoek. Of klim 's nachts over het hek bij Artis en dan ga ik daar door die dieren tuin lopen. Die dieren worden overdag gek van de mensen, en 's nachts zie je ze onbespied. De ijsberen worden even wakker, kijken je even heel gek aan...

B Verleden week wou ik een ijsbeer een hand geven. Ik denk: nou die doet nu niets, ik riep 'hey, boy' en 'how is it', en hij hoorde het, hief zijn hoofd een beetje op, keek me even aan en legt zijn hoofd weer neer. Dat was prachtig.

Ik ben gewoon een en al liefde ten aanzien van iedereen. Liefde, dat is de optimale gediensstigheid aan elkaar. Beslommeringen bestaan over een tijdje niet meer. En als ze voorkomen, dan worden ze gewoon op een hele toffe manier opgelost. En dan wandelen we hand in hand huppelend over een hele lange weg.

[Foto's]

Amsterdam hippies.
Foto's Steye Raviez

Peter Bronkhorst en Carlos Pisaar

‘Reclame, sexier en agressiever’
(Psycholoog de Vries)

‘Ieder meisje van 15...’
(Modeontwerper Max Heymans)

‘Alleen ‘n handje en toch sexy’
(Fotograaf Paul Huf)

‘Choqueren en tegelijk niet
choqueren’
(*De Lach*-redactie)

Nederland biedt de geïnteresseerde een rijkgeschakeerd sekspatroon. Terwijl aan de ene kant de voorstanders van de vrije seks hun opvattingen niet onder bedden of banken steken, klagen aan de andere kant de conservatieve gelovigen over de toenemende zedenverwildering.

Tussen deze twee uitersten verbaast de burger zich dagelijks over tal van verschuivingen op het gebied van de seksuele moraal; hij wordt geconfronteerd met de veranderende houding van de kerken, met de ernstige voorlichting van de NVSH, met de vrijere opvattingen bij film en tv en met de seksuele nonchalance van de ex-provo's, de hippies.

Een aantal *HP*-redacteuren verdiepte zich in deze vaak toch nog gevoelige materie.

In dit eerste deel van ‘Seks in Nederland’ is de publiciteitswereld aan het woord: hoofdredacteuren, een modefotograaf, een nachtclubeigenaar die bij tijd en wijle een blad uitgeeft, en reclamespecialisten.

In het tweede deel komt de NVSH aan bod. Het derde deel verdiept zich in de vele aberraties, terwijl in het laatste

deel het oordeel van een seksuoloog wordt gevraagd. In dit deel zullen ook de reacties van de *HP*-lezers op de voorgaande afleveringen worden verwerkt.

Op welke wijze wordt de Nederlandse dagelijks met seks geconfronteerd?

Onder andere d.m.v. de reclame. De dosis seks per advertentie wordt door de Nederlandse Code voor het Reclamewezen (waarbij aangesloten o.a. Bond van Adverteerders, Consumentenbond, Nederlandse Dagbladers) streng in het oog gehouden, maar er wordt zelden ingegrepen.

En de reclameman haast zich te vertellen dat seks in de reclame nauwelijks wordt toegepast. ‘The Hidden Persuaders’ heeft hij voorgoed achter slot en grendel gesloten.

Psycholoog Dr. L. de Vries van het marktonderzoekbureau Makrotest, door collega's een deskundige op dit gebied genoemd, fulmineert:

‘Tenzij je op het terrein van de seksymboliek terecht komt, dan is elke sigaar of lantaarnpaal een fallisch symbool. Een sigaar is weliswaar een fallisch symbool, maar zij geeft met seks verder geen enkel aanknopingspunt. Dat hangt af van de cultuursituatie waarin de sigaar terecht is gekomen. In Denemarken ligt dat heel anders. Maar in plaats van op seks wordt er in de reclame meer op snobisme, status en gezellige sfeer gemikt. Daarmee is meer te bereiken dan met sex, die vaak ten onrechte wordt gebruikt.’

En NVSH's voorzitter Mary Zeldenrust-Noordanus, over wie door *Zo is Het* de kinderachtigste woordspeling ter wereld werd gemaakt, valt marktonderzoeker De Vries bij: ‘Seks in de reclame, die is niet zo belangrijk. De wijze waarop seks in de reclame wordt gebruikt is op een gegeven moment symptomatisch voor de houding

tegenover seks. Het is overigens de vraag of er niet op een gegeven moment uit andere overwegingen teveel seks in de reclame wordt gebruikt. Een fijne uitdrukking van een reclameman vond ik: seks heeft ons al van zoveel dingen afgehouden, dan zal het ons via de reclame ook nog eens van het kopen van een artikel of het lezen van een advertentie kunnen afhouden. Het is helemaal niet gezegd dat je met een enigszins blote juffrouw beter margarine kunt verkopen. In zoverre het gaat om artikelen die met seks te associëren zijn, zie ik niet in waarom dat niet gedaan zou worden.’

Daarop aansluitend geldt psycholoog De Vries' credo: ‘Als je een vrouw iets charmans in een advertentie wil meegeven, dan geef je seks mee.’

Volgens hem is de reclame de laatste jaren naast meer sexy ook agressiever geworden:

‘Seks heeft nu een element van gedistantieerdheid, niet van warmte. De vrouw tooit zich met manlijke symbolen, ze draagt laarzen, zilveren kleding, brede riemen. Zij is door de muur van emancipatie heen geslagen, zij heeft een volmaakt nutteloze gulp in haar broek. Aan de andere kant is de mooie man acceptabel geworden. Hij past geurtjes toe, verfraait zich. Het scherpe viriele en feminie slijt af. Het is tegenwoordig moeilijk uit te maken wie er bobbelt en wie niet. Vroeger was het onmanlijk om het eigen lichaam mooi te vinden. Narcisme was vroeger taboe. Dit houdt verband met de lange vredesperiode. Men is bang om dood te gaan. Men besteedt maar aandacht aan zichzelf.’

Sex in de reclame in gewoonlijk schuiven met centimeters. De lengte van de rok wordt aangepast aan de krant waarin de advertentie verschijnt.

De Vries: ‘*Trouw* heeft bij voorbeeld een langere rok dan *Het Vrije Volk*.’

Met de Nederlandse damesbladen blijkt het al niet beter te zijn. Voor het ene damesblad (*Eva*) mag de advertentie: ‘Een man heeft recht op een goed figuur’ wel, voor het andere (*Margriet*) wordt de tekst veranderd in ‘Uw man heeft recht op een goed figuur.’

Zegt een andere reclamedeskundige, account-supervisor Paul Mertz (PRAD): ‘Bij de damesbladen wordt het bloot zeer stringent gehanteerd.’

Margriet en *Libelle* zijn kinderachtiger wat het bloot betreft dan *Eva* en *Avenue*.

Mary Zeldenrust: ‘Ja, die damesbladen moeten met hun lezerskring wat voorzichtig omspringen. Ik vind het nogal vrij slapjes de manier waarop seks in die bladen wordt gepresenteerd.’

Alsof er iemand zou zijn die eraan twijfelde, stelt de hoofdredacteur van *Margriet* en *Avenue* voorop: ‘De Geïllustreerde Pers gebruikt seks niet als commerciële stimulans zoals bij voorbeeld de West-Duitse weekbladen dit doen. De restyling van de G.P.-bladen uiterlijk zowel als innerlijk heeft gelijke tred gehouden met het Grote Denken in Europa. Dit heeft de Europese mens niet onberoerd gelaten.’

Ondanks het Grote Denken durft *Margriet* de beantwoording van vragen op het terrein van de lichamelijke kant van de seksualiteit nog niet aan en zij raadt haar lezeressen meestal aan de huisarts te raadplegen.

Swart: ‘we moeten eraan denken dat *Margriet* ook door kinderen wordt gelezen’.

Navel al dan niet bedekt

In het nummer van mei '67 van *Revue der Reclame*, orgaan van de reclamevakman, wordt gewezen op de onkuise (*Elégance*) en kuise (*Avenue*) versie van een advertentie voor een cosmeticaproduct.

Verduidelijkt G.P. Swart, die zelf de hand had in het optrekken van de metalen wikkel in de advertentie, zodat de navel van een ontblote dame bedekt werd: 'Dat is een privézaak geweest. Ik vond het te ordinair. Daar schaad je het image van *Avenue* mee.'

Ondanks de progressieve toon die het luxueuze maandblad, dat met zijn populair filosofische en literaire bijdragen hoger lijkt te willen grijpen dan het doorsnee damesblad, aanslaat, bekent vaste *Avenue*-fotograaf Paul Huf: 'Als ik bij *Avenue* foto's inlever, krijg ik vaak te horen: die meisjes zien er wel erg sexy uit.' De enige toepassing van seks in Nederland vindt Huf de bekende afbeelding van een rolschaatsend grietje, veel aangetroffen op neuzen van vrachtwagens.

Huf: 'De ingehouden manier van nu is afschuwelijk; half van achteren, maar niet de borsten. Wel de rug. Het is allemaal afschuwelijk verwrongen. Seks draait natuurlijk niet alleen om die borsten. Er zijn Amerikaanse parfumadvertenties waarin alleen maar een handje wordt getoond, maar toch ontzettend sexy. Je kunt in Nederland niet de toer maken van dat hele blote, al ben ik er zelf wel voor. Ik ken nauwelijks Nederlandse fotomodellen die ervoor geschikt zijn. Sacha Beels (julinummer van *Playboy*) die heeft "bossm". Het ligt allemaal aan de man achter de camera, die een bepaald contact heeft met zijn model, waardoor iemand op een bepaalde manier naar hem kijkt. Door de assistenten, de lampen, de toestellen, de camera's schijnt zo'n meisje te gaan denken: tja, ik schijn het wel te zijn. Als het afgelopen is, valt het uit elkaar, seks wordt door de fotograaf voor een heel groot deel bepaald. Het is iets wat ik altijd aan denk, als ik werk, geloof ik. Het is niet iets van even die rokken omhoog, maar het moet

hidden zijn, geraffineerd. Seks: het is reuze gein hoor, maar het wordt allemaal een beetje te erg. Je kan van eten een kunst maken, kijk naar de *Chaîne de Rôtisseurs*. Het wordt wel crazy dan. Ik geloof dat je het als fotograaf in de hand hebt om iets meer sexy te laten schijnen dan het is. Als zo'n meisje hier binnenkomt, geen brok van een meid, dan vraag je je toch wel even af, hoe je dat moet aanpakken. Maar dan komt alle fake, nodig voor de seks, erop te liggen, voor de spiegel. Zelf trap je er niet in.

Er is een hoop gêne bij de modellen, waardoor je vaak de kans niet krijgt. Je moet casual zijn. In Nederland wordt weinig seks in de reclame gebruikt omdat er niet veel producten zijn die iets met seks te maken hebben.'

Reageert Huf, op een Franse advertentie waarop een vrouw en een zeerover zijn afgebeeld: 'Zo'n advertentie kun je in Holland vergeten. Hier heet dat gewoon: die zeerover pakt die meid, dat ligt er zo dik op.

Er moet er eens een mee beginnen. Daarna kan het allemaal. In de tienerbladen zie je wel eens wat. Er is in Nederland alleen een afschuwelijk iets: men heeft nooit kwaliteitsbesef. Het mooie van een foto verdwijnt in een dubbeldruk en de huid krijgt een worteltjeskleur. Vergelijk dat eens met *Vogue*, *Harper's Bazaar*, *Look*. Dat is top, top, top. Maar ik blijf ervoor stoeien. Die adverteerders, dat is werkelijk niet te geloven. De algemene reclame bureaumentaliteit is al zo doorsneeachtig en seks en doorsnee zijn niet te vermengen. Ik word er koud van als ik zie wat ze hier seks noemen.'

Facelifting van *De Lach*

Zeker geen uitzondering op de door Paul Huf gesignaleerde koude aan het Nederlandse seks front vormt het

bij de gratie van de seks al 42 jaar bestaande weekblad *De Lach*, het blad voor de man van nu. Wie *De Lach* van nu bekijkt, komt tot de ontdekking dat het gezicht van deze eertijdse moppentrommel een ingrijpende facelifting heeft ondergaan.

De omslag vertoont nu een in 4 kleuren gedrukte Nederlandse schone (Ster van de week) met de voorgeschreven worteltjes kleur. Het blad kost dan ook maar 75 cent.

Verontschuldigt de kalende, nerveus sprekende hoofdredacteur At van den Ouden zich desondanks: 'ik ben nogal tegen die prijsverhoging tekeergegaan.'

De schoonmoeder- en onbewoond eilandmoppen, die het blad vroeger tot liefkoosde kapperslectuur maakten, zijn teruggedrongen op 1 pagina. De buitenlandse filmsterren zijn vrijwel geheel vervangen door slechte foto's van kostenvrije Nederlandse meisjes die ook wel eens willen poseren.

Van den Ouden: 'Foto's van die juffrouwen maak ik meestal zelf. Het aantal meisjes dat zich opgeeft is overstelpend, maar er valt verschrikkelijk veel af. Je hebt bij voorbeeld een leuke meid, lollig uiterlijk enzo. Nou joh, dan gaat ze zich omkleden in een bikini en dan merk je 't wel. De meeste meisjes boven de 22 zijn niet veel hoor. Alles is lelijk. Er loopt er wel eens eentje door dat je zegt oi, die heeft er iets aan gedaan, maar vooral de meisjes uit het zuiden des lands, die zijn bar, bar slecht. Van de 10 buitenlandse foto's die je krijgt aangeboden zijn er hoogstens 2 waarvan, je zegt: ja dat gaat. Van de rest denk je ajakkes wat vies, pervers, bij het schofterige af. We betalen ze niet, want dat zou zo'n 10 uur poseren kosten. We zeggen wel eens: koop een leuke bikini of laat de kapper je haar eens leuk doen.'

Wat hardnekkig stand heeft gehouden in het weekblad, zijn de dubieuze advertenties voor busteverbetering, bodybuildingscursussen, versterkingspillen en sexy lingerie.

De redactiestaf bestaat uit 3 leden. Het grootste deel van de redactievergaderingen gaat op aan of iets wel of niet door de (*Lach*) beugel kan.

Van den Ouden (3 jaar bij *De Lach*): 'We pretenderen gewoon wat entertainment te bieden. Het aantal lezers is sinds de vernieuwing gestegen van 29.000 tot 70.000, vlak na de oorlog hadden we 100.000 lezers, maar vergeet niet dat we toen Nederlands-Indië nog hadden.

Naar België gaat ook altijd nogal wat heen. We krijgen een stuk over masochisme en flagellatie. Dat vind ik niet pervers. Het ligt aan de teneur van het stuk. Het zijn toch verschijnselen die zich voordoen. Het zit in de lucht joh. Ik streef zekerlijk niet de richting van *Playboy* na, eerder die van het Franse *Lui*. We hebben contact met *Lui*. Mijn vrouw is er gek op. Ik geloof niet in de vrije seks zoals Hefner van *Playboy* die propageert. Dat vind ik vies. Ik geloof niet dat je zomaar voor God en vaderland kan weglopen, want dan ben je net een beest. Dat zou toch een beerput worden zeg. Die moet je niet gaan openen. Ik wil in de nieuwe formule van *De Lach* ook moralistischer zijn. Dominee Okke Jager heb ik gevraagd. Hij heeft wel resoluut geweigerd, maar ik geloof dat ik hem over een jaar wel krijg. Ook Mgr. Bluysen zou ik willen laten schrijven in *De Lach*. Ik ben nogal economisch ingesteld.'

Het voortschrijden van het bloot in de media is ook niet de deuren van *De Lach* voorbijgegaan.

Van den Ouden, die in de eerste plaats eigen maatstaven hanteert, zegt: 'Een paar maanden geleden had ik nog

kunnen zeggen: tot daar gaan we met bloot en verder niet, maar dat is nu al onmogelijk geworden. Ik geloof dat die deur die nu openstaat op een gegeven moment met een enorme knal weer dichtslaat. Je moet het publiek choqueren en tegelijk niet choqueren, zodat de mannen die het lezen zeggen: godsamme, da's nou echt weer iets van die jongens van *De Lach*. We mikken op de man die net even boven Jan met de pet zit. De leeftijden van de lezers variëren van 18–35, dan krijg je een hele tijd niets en dan begint het weer na de 50. Ik geloof dat een huwelijk voor 80 procent gebouwd is op de seksuele belevenis met je eigen vrouw.'

Een Nederlandse concurrent van *De Lach* is nog een onvervulde wens van Van den Ouden.

HP: 'En *Gandalf*!'

Van den Ouden: '*Gandalf* vind ik vies, uitgesproken vies. Laatst die blote vent, dat gaat toch te ver en ik vind dat ze bovendien een bijzonder negatieve houding aannemen, hou dan liever je bek dicht. Het wordt op de *Gandalf*-manier zoets van bedompte binnenkamers, een stiekeme sfeer.'

Op het verlanglijstje van deze *Lach*-redacteur staat verder nog: 'Ik zou willen dat de lezer in de trein ging zitten met een uitgevouwen *Lach*, maar dat durven de meesten nog lang niet. Een vent met een beetje positie denkt: dat kan ik niet doen, da's niet goed voor mijn image.'

Gedecolleteerd

Een onontkoombaar facet in de portie dagelijkse seks die de Nederlander op zijn weg tegenkomt, is de seks in de mode. Qua uiterlijk een rebellerend couturier (blauw spijkershirt, tinneroy spijkerbroek, zonnebril en een in de nek uitdijende haargroei) Max Heymans

poneert de stelling: 'Ieder meisje van 15 heeft seks tegenwoordig.'

Hij ontkent dat de meeste couturiers vrouwenhaters zijn.

Heymans: 'Denk maar eens aan de zwarte robes van Dior, het meest sexy en het geraffineerdste dat ooit getoond is, met schitterende rugdecolletés en *poitrines*. Maar hij was geen seksman. Er zijn maar een paar couturiers die van vrouwen houden. Jacques Fath was het vrouwelijkst van allen. Als iets met opzet sexy is gemaakt, is het niet sexy meer. Als de vrouw zelf sexy is, dan werkt dat veel meer dan met rokken zo naakt als het maar kan. Ik begrijp niet waarom er tegenwoordig overall gaten in de jurkjes moeten zitten. Als ze er nu eens een paar denderende kettingen tegenaan gooiden! Ik hou wel van gedecolleteerd maar het moet wel stijl hebben. Wat de mensen nu meer bezielt met die safaristijl, met die grote hoeden en die lage zwarte schoenen, zwarte-pietenschoenen noem ik het. Er zou eigenlijk nog een zweepte en een hollend paard bij moeten. En dan die verklede jongens en meisjes tegenwoordig. Seks is belangrijk, want het beheerst je hele leven. Aseksueel is zonde.'

Terwijl de couturier met een hardnekkig vasthouden aan vrouwelijke lijnen het hoofd boven water probeert te houden in de aanhoudende golfslag van de vervagende seksen, richt de Amsterdamse eigenaar van een boetiek voor heren ('ik spreek liever van jongens en van mannenmode') Ton Verheugen, hippe leverancier voor alle hoofdstedelijke *taste makers*, de blik naar de toekomst: 'In de verre toekomst zie ik een soort uniform, een zuiver functioneel werkpak. En in tegenstelling tot dat werkpak krijg je een vrijetijdspak waarin de modeontwerpers hun ideeën kunnen verwezenlijken, waarbij ik me kan voorstellen dat een

jongetje een rok aantrekt. Ik geloof dat de categorie die seksueel gesproken van twee kanten snoept het grootst wordt. De herenmode is de vrouwelijke kant op gegaan. Daar zijn wij ook mee begonnen. Om het probleem te stellen, hebben we rokjes geshowd en we verkopen er zelfs wel eens eentje. Waarom ga je een gedeelte van de jongetjes in rokjes stoppen? Omdat we constateren dat die trend er is en dan ga je uitwerken in extremen. Waarom is het nodig? Een rok voor heren is helemaal niet functioneel. Het is zelfs erg onpraktisch om er in een rokje bij te gaan lopen. Dat de meisjes de kant van de herenmode op gaan, weten we al lang. Daar is het acceptabel. Het gaat steeds verder. Het wordt steeds sterker. Het is een gevolg van het feit dat er een vervaging van de vrouwelijke en van de manlijke beroepen aan de gang is. Vrouwen en mannen worden gewoon op hun persoonlijke kwaliteiten gewaardeerd, dat is een evolutie die je niet meer kan tegenhouden.

Ik geloof dat iedereen kleding gebruikt als middel voor seks. De categorie die zich uit sexy oogpunt bewust nonchalant kleedt, is haast even groot als de groep van de smalle broekjes. Sommige mensen kleden zich louche, of ais een havenarbeider, dat zijn typische voorbeelden van kleding ten behoeve van seks.'

Nog omzichtiger dan in de gedrukte reclame wordt seks in de televisiereclame gehanteerd. Zoals vlak na de oorlog moeders in badpak in advertenties verboden waren, zo geldt dit verbod nu nog in de STER-tijd van het Indringende Televisie Medium.

Maar in (andere) amusementsprogramma's gaat televisieregisseurs geen zee te hoog. In een kunstprogramma van de VARA behoorden poserende naakten al tot de mogelijkheden.

De interesse

Zelfs Nederland netste en voorzichtigste radio- en televisieomroep, de TROS, schoot pasgeleden uit zijn slof door zomaar een interview met een prostituee uit te zenden.

In een noodzakelijk geacht rondschrijven aan de radio- en tv-redacties van de Nederlandse pers lichtte de TROS deze gewaagde stap toe: 'Wij menen er (echter) goed aan te doen deze uitzending onder uw aandacht te brengen, omdat het onzes inziens zeer verheugend is, dat de behandeling van een dergelijk onderwerp in onze tijd mogelijk is. Het toont tevens aan, dat de interesses van de moderne Nederlandse vrouw verder gaan dan haar huisgezin, de breipatronen en de keuken.'

Een tv-regisseur die zijn sporen op het gebied van het seksgebruik zeker heeft verdiend is de maker van het AVRO-tienerprogramma *Moef Ga Ga*, Bob Rooyens.

De ongecompliceerde levenshouding van deze regisseur wordt duidelijk geïllustreerd wanneer hij voor de *HP*-redacteurs speciaal een fles sherry laat aanreiken, die hij vervolgens inzet voor een weddenschap.

De regisseur die zoveel visuele grapjes in zijn programma's doet, beweert dat hij 5 seconden op een vinger kan staan. Als de weddenschap is aangegaan, zet hij daarop zijn voet op zijn wijsvinger. Dit acrobatenummer is een eclatant succes en doet nauwelijks onder voor een van zijn beeldjokes. Als *HP* is uitgeschaterd en de tranen uit de ogen heeft geveegd, gaat Rooyens in op de vraag wat er komt kijken bij een sexy tv-programma.

Rooyens: 'Er zijn in mijn uitzendingen dingen die bewust op seks gemikt zijn. Die Beatgirls zijn gewoon jonge meiden die er lekker uitzien, een

lekker sekselement. Seks is net zo'n wezenlijk element als muziek, dans, decor, licht. Ik maak veel gebruik van dans. En een van de belangrijkste facetten van de dans is seks. De manier van dansen is bijna een permanent appeal op: kijk eens wat ik met dat lichaam van mij allemaal kan.'

Gaat verder

'Ze gaan gewoon steeds een stapje verder. Een close-up van een boezem is een heel normaal shot geworden. Vier jaar geleden moest het eruit. Seks moet smaakvol zijn en als iets heel plezierigs gepresenteerd worden, zonder dat het afstotend gaat werken, want dan krijg je al die fatsoensrakers aan je broek, je merkt het aan brieven. *Moef Ga Ga* is het meest geschreven programma na *Voor De Vuist Weg*. Die malloten schrijven: "Die walgelijke meiden die maar een beetje zitten te draaien, m'n man wordt er opgewonden van. Sommige ouders verbieden hun kinderen ernaar te kijken, waardoor die jongens de straat opgaan en meisjes gaan aanranden".'

Toch wil deze Go-Go-regisseur (over de popgroepen die in zijn shows optreden zegt hij: 'Die beatgroepen lijken als druppels water op mekaar en het zijn slechte performers') wel grenzen stellen aan het seksvertoon op de tv: 'Ik heb laatst een ballet op de Duitse tv gezien en ik dacht, dit gaat gewoon te ver. Het was daar een soort paring die je te zien kreeg, gewoon niet fris meer joh. Dat is bij een massamedium beslist gevaarlijk, je krijgt dan allerlei wonderlijke aberraties. Ik verwacht niet dat TELEAC in de toekomst een serie gaat geven: variaties bij de geslachts-gemeenschap, maar het zou voor een heleboel mensen wel een zegen zijn. Het wordt de laatste tijd wet wat gezonder, maar wie weet slaan we door en

wordt het een groot stuk losbandigheid.' Als het aan de korte, schrandere kijkende directeur van de oudste Nederlandse en nationaal vermaarde Amsterdamse seksbioscoop Pari sien, de heer Klein, zou liggen, dan werd de versksualisering van Nederland op dit moment een halt toegeroepen. 'Wat de seksfilms betreft, heb ik weinig meer te wensen over. Ik wil nog altijd dat mijn kinderen naar de Parisien kunnen, zonder dat ik me hoeft te schamen', vertrouwt hij *HP* toe.

Voor hem is directeur zijn van een seksbioscoop en honorabele ingezetene van een miljonairsgemeente al zorg genoeg, waarbij hij op het eventueel in opspraak geraken van zijn beroep ('Ben ik slecht omdat ik seksfilms programmeer? Seks kan heel mooi zijn. Sommige klasse films bij voorbeeld zijn ook heel goede seksfilms.') niet zit de wachten.

Klein, die tevens directeur is van de naast de Parisien in de bocht van de Amsterdamse Nieuwendijk gevestigde, tweede seksbioscoop Centraal, zegt: 'Het is niet mijn ideaal, een seksbioscoop. Je moet een keuze maken tussen je ideaal en commercieel denken. Maar als ik een week op verzoek van de erven een z.g. betere film draai, dan kun je er donder op zeggen dat we er een paar duizend gulden bij inschieten, die we anders hadden kunnen verdienen.'

90 procent van zijn bezoekers zijn mannen. De Parisien heeft 210 zitplaatsen en 41 voorstellingen per week. Er wippen veel forensen uit het Gooi en Zandvoort bij de 2 sekstheaters aan. Ze liggen 3 minuten gaans van het Centraal Station. Het publiek bestaat verder uit filmgekken, studenten en kunstenaars.

Klein: 'We hebben een rustig publiek. Een film die in een grote bioscoop op de Nieuwendijk, ik zal de naam niet noemen, bij een bepaalde passage, geloei en geschreeuw in de zaal

veroorzaakte, werd in de Parisien doodstil uitgekeken. De sexfilm vereist een zekere intimiteit.'

De echte bloeitijd van Parisien begon ruim 2 jaar geleden toen dir. Klein de historisch geworden sexfilm *Striptease van Parijs* voor zijn zwijgzame publiek op het witte doek bracht.

Klein: 'Het was de eerste film in Nederland, waarin "blanke" boezems mochten worden getoond. Tot dan waren alleen bruine boezems toegestaan.'

Negen weken lang was vrijwel elke voorstelling uitverkocht. Daarna nam buurman Centraal de film 13 weken met succes over. 100 van de 500 Nederlandse bioscopen hebben nu de vrij saae stripteasfilm gedraaid.

Klein: 'Nederland was tot voor 5 jaar geleden een hypocritisch eiland van kuisheid. De houding van de filmkeuringscommissie is veel soepeler geworden. Het aantal gecoupeerde meters film is nihil. Is deze hele seksgeschiedenis misschien een kwestie van eb en vloed? Kijk maar naar het oude Griekenland, in die tijd wisten ze ook wel waar Abraham de mosterd haalde.'

Hoe oordeelt de bioscoopexploitant die zijn koopwaar voornamelijk in Scandinavië en Frankrijk moet halen, over de Nederlandse filmseks?

Klein: 'Het is niet om aan te zien. Dat van die Kwik en Kwak, ik vind het heel aardige jongens hoor, maar het is of er een toneelstukje in de provincie wordt opgevoerd.'

Provincie aan het thorbeckeplein

Niet minder provinciaal lijken de aan seks verwante activiteiten van de Amsterdamse nachtclub mogul Kees Manders, echtgenoot van Rika Jansen (die zich voorgoed uit de showbizz heeft teruggetrokken), broer van etherschlemiel Dorus.

Vanuit zijn namaak-duur ingerichte kantoor annex woonhuis op het Thorbeckeplein, uitgaanscentrum voor Amsterdam, overziet Manders in een oogopslag de situatie op het rosse plein, waar runners, prostituées en nachtclubs goede zakendoen. Aan de overkant van zijn Moulin Rouge heeft de gedrongen, vierkant gebouwde Manders een nieuwe club van 400 m² gepland.

Manders, met indrukwekkende managerssgaar, zegt: 'Als je 's nachts op het Thorbeckeplein gaat staan en je hebt nog ergens zin in, dan kun je voor veel geld naar een van die trekbars worden gebracht.'

Als nachtlubeigenaar presenteert hij waar het publiek om vraagt: 'Ik heb de meest onschuldige nachtclub van Amsterdam.'

De doorgaans 10 stripteasemeisjes, die bij hem optreden, engageert hij op een foto ('Die foto is meestal 10 jaar geleden gemaakt') en hij laat ze niet, zoals in het buitenland, voorstrippen om zeker te zijn van een goede show, want zegt Manders: 'Ik zou liever een normaal cabaret hebben. Goede stripteasemeisjes zijn moeilijk te krijgen. Het mag nooit vies worden. Ik heb in Parijs eens een naaktrevue gezien, waarbij geen greintje seks te pas kwam.

Een aantal meisjes vormde de voorgevel van een huis. Dan zie je geen blote maar naakte vrouwen. Je moet het artistiek doen. Je mag in Nederland strippen tot een bepaald punt en verder niet. Maar op de televisie zijn wel die blote wilden toegestaan omdat het z.g. cultuur is.'

Manders wil ook wel zijn licht laten schijnen over de vrije seks, die hij vooral onder de jeugd hand over hand ziet toenemen: 'De generatie van nu verveelt zich, weet je. En dan gebruiken ze pepmiddelen en verdovende middelen. Tegenwoordig is de situatie omgekeerd.

Vroeger leerde je 't van een Duitse dienstbode, nu leert een meisje het van een gastarbeider. Het romantische van het samenzijn is er nu vanaf. Men schaamt zich niet om het op straat of op het strand te doen. Desnoods in de sneeuw. Dat deed je vroeger ook wel natuurlijk, als je temperament had. Ze doen het vlak voor je neus. Maar ik vind het nog altijd geen kijkspel.'

HP herinnert Manders aan zijn gedrukte eendagsvlieg, het boulevardblad 'to end all boulevardbladen', *Het Nieuws van de Nacht*, dat het slechts tot één nummer heeft gebracht. Een krantje, dat vol stond met foto's van naakte vrouwen (waarin men enkele stripteasemeisjes uit zijn club herkende) en typische Manders-humor: prijs van het blad f 1,69. Dit blad verschijnt alleen als wij behoefte hebben; we leven in de tijd van het pocketbroekje; de PLEEMEID van de MAAND; Westfriese Lesbiese zoekt huis in Amsterdam. Liefst Pothuis.

Schatert Manders als hij zijn 'vondsten' weer onder ogen krijgt: 'Daar kan ik me nou rot om lachen hè, om dat soort humor.'

[Foto's]

Revue der reclame: kwestie van centimeters

[links] Krant van Manders: provinciaal

[rechts] PAM-meisje: Sacha Beels, geschikt

[onder] Huf verwrongen

Worteltjeskleur

SEKS IN NEDERLAND DEEL 2 DE ADVISEURS

Straks voorlichting via tv

De nederlander die zijn seksleven in eerzame en integere banen wil leiden, vindt daarbij weinig obstakels op zijn weg.

Tallose organisaties en een klein leger adviseurs staan klaar met raad en (medische) daad om de dolende in de veilige haven van een verantwoord en uitgebalanceerde seksbelevens binnen te loodsen.

Deel II van *HP's* onderzoek 'Seks in Nederland' laat o.a. de NVSH aan het woord: een organisatie die op seksgebied een begrip is geworden en die niet aarzelt hand in hand met de werkelijkheid op de wet vooruit te lopen.

Bijna alle seksvoormannen zijn het over het te bereiken doel eens: een verantwoord en gezond seksleven voor iedereen. Maar over de middelen bestaat niet dezelfde overeenstemming. Het ziet er overigens naar uit dat dat niet zolang meer zat duren; de legendarische pastoor die duisterdreigend bij katholieke echtparen op bezoek kwam als de gewenste voortplanting al te lang op zich liet wachten, behoort praktisch overal tot het verleden en de protestantse geestelijkheid legt steeds minder nadruk op het zondige karakter van de menselijke lichamelijkeheid. Het grootste gedeelte van de katholieke past, soms zelfs met de sanctie van de biechtvader, methodes toe die de Kerk in Rome (nog) niet aanvaardt.

Van de organisaties die de Nederlander op seksueel gebied ter zijde staan,

treedt de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, opgericht in 1946, het meest op de voorgrond. De plusminus 203.000 leden (lidmaatschap f 10,- per jaar) die sinds '62 onder hoede van voorzitter Mary Zeldenrust Noordanus in het kader van de vereniging hun seksuele problematiek te lijf gaan, zijn uit alle lagen van de bevolking gerekruteerd, al zijn de 'betere kringen' en hun slecht bedeelde tegenvoetters naar verhouding slecht vertegenwoordigd. De eersten omdat een grotere wereldwijsheid hen binnenskamers de meeste seksvraagstukken al deed oplossen, de tweede groep 'omdat', zegt marktonderzoekster mevrouw Noordanus, 'voorlichting zoeken een bepaalde intellectuele instelling vereist en omdat de economische onderlaag ten opzichte van de geboorteregeling wat minder planmatig is ingesteld. Trouwens, in dat opzicht kun je ons niet van enige schuld vrijpleiten, wij zijn kennelijk nooit uit het probleem gekomen, hoe alle lagen gelijktijdig aan te spreken.'

Dat de NVSH haar taak toch niet kinderachtig opvat, blijkt uit de drie 'beginselen' van de organisatie:

- Aanvaarding van de seksualiteit en inzicht in haar betekenis voor mens en gemeenschap bevoorwaarden – een gezond geslachtsleven.
- Een gezond geslachtsleven vormt een belangrijke bijdrage tot de harmonische ontplooiing van mens en gemeenschap.
- Ieder mens heeft, met inachtname van zijn verantwoordelijkheid tegenover medemens en gemeenschap, het recht zijn leven te leiden volgens de beginselen die hij aanhangt, ook op het gebied van het geslachtsleven.

De organisatie wordt gerund door de idealistische 'kernleden', die plaatselijke afdelingen leiden, ouderavonden

organiseren, gespreksgroepen en huwelijkscholen op polen zetten.

De gewone, leden kunnen consultatiebureaus bezoeken, betrouwbare voorbehoedsmiddelen goedkoop betrekken en met psychiaters huwelijks-moeilijkheden bespreken. Bovendien ontvangen ze allemaal, tenzij ze hun lidmaatschap voor naasten verborgen willen houden, het verenigingsmaandblad *Verstandig Ouderschap*, een eigenaardige mengeling van koddige nieuwtjes van het internationale seksfront, gedegen beschouwingen over abortus, nieuwe voorbehoedsmiddelen en andere actuele onderwerpen, lichtvoetige gedichtjes, een enkel verhaal waarin stevast de een of andere seksuele trekking ter sprake komt, een optimistische jeugdtribune met huis-, tuin- en keukennaaktfoto's en de vaak uiterst curieuze W(wij) W(illen) W(eten) rubriek, waarin door gefingeerde initialen onherkenbare briefschrijvers hun hart uitstorten over de vaak onbegrijpelijke grillen van het onderlijf. De arts die de brieven beantwoordt, moet talloze bakerpraatjes de wereld uit helpen, vooroordelen en onnodige ongerustheid wegnemen en verwijst ernstige gevallen naar een dokter of psychiater. Intellectuele lezers behandelen het blad niet zelden wat ironisch, of ergeren zich aan de z.g. preektoon, waarvoor ze zo overgevoelig zijn.

Daar kan de voorzitter best inkomen. 'Kijk, een vereniging die bedoeld is om te hervormen, die heeft altijd iets prekerigs over zich, dat hebben bijna alle mensen die iets duidelijk willen maken. Het is ten slotte een organisatie van vrijwilligers, die al hun vrije tijd erin stoppen... ze zijn op een of andere wijze nogal sterk gemotiveerd, daarom krijgt alles wat ze doen nogal snel een gedragen toon. Maar ik vind die gedragen toon de laatste tijd wel aanmerkelijk

minder geworden. Kijk, elke maand een blad volschrijven over deze dingen, heeft op zichzelf al iets opzettelijks. Wie het al een aantal jaren leest, gaat het vervelen. Die zegt: dat weet ik zo langzamerhand wel al.'

Soms met lichte spot

Veel gevraagd forumlid Mary Zeldenrust behandelt de ontwikkelingen waarin ze zelf een niet onbelangrijk aandeel had en heeft, in gesprek met *HP* in haar cleane kantoor in Schiedam, toegewijd maar laconiek en soms met lichte spot.

'Ik vind persoonlijk dat de ontwikkeling de laatste 5 jaar bijzonder snel is gegaan, sneller bij voorbeeld dan de 5 jaar daarvoor. Daar zit gewoon een tempoversnelling in.

Het is opvallend dat als je je op een gegeven moment realiseert: vandaag heb ik dit of dat voor de TV gezegd en je vraagt je af of je dat twee jaar geleden ook had kunnen zeggen, dat je dan merkt: nee, twee jaar geleden had ik dit niet gekund en nu kan 't. Maar het is niet allemaal rozengeur en maneschijn.' Ze stipt de keerzijde van de progressieve medaille aan. Het lijkt me onmogelijk om welke verandering ook tot stand te brengen zonder dat er mensen, vanwege het feit alleen al dat er verandering is, problemen krijgen. Om een voorbeeld te noemen: nadat er een tijd lang gepraat is over het niet noodzakelijk zijn van frigiditeit van vrouwen, zijn een heleboel vrouwen zich ineens gaan realiseren dat ze frigide zijn, en dat dat anders zou kunnen. Terwijl ze er voor die tijd geen problemen mee hadden. Ze waren wel frigide, maar dachten dat het niet anders kon. Op het moment dat er over die seksualiteit altijd maar gepraat werd en over gelijkwaardigheid van de partners en de mogelijkheid van

beiden om tot orgasme te komen, zijn die vrouwen gaan denken: maar Jezus nog aan toe, ik ben frigide! Wat een ellende! Terwijl er voordien geen ellende geweest is.

Toch is dat geen reden om er op een gegeven moment niet over te gaan praten. Op het ogenblik zijn er zeker een hoeveelheid mensen die het als een enorm probleem ervaren dat ze de sneheid van de veranderingen niet bij kunnen benen, en die daarvan in de war raken. En een aantal mensen denkt – terwijl ze er heel lelijk over praten, over de tegenwoordige ontwikkeling – wat een ellende dat het in mijn tijd nog niet zo was. Je moest eens weten wat ik mezelf niet aan zelfbeheersing heb moeten aandoen en nou hoeft 't niet meer, ze kunnen het nooit weer inhalen. En dat heeft bij sommige mensen vrij ernstige gevolgen. Precies als veel oudere katholieken, die hebben ook enorme moeilijkheden met alle veranderingen.'

Naast de van ouds bekende bakerpraatjes, zijn er door de toegenomen openheid een aantal nieuwe seksmanifestaties het bewustzijn van de Nederlander binnengeslopen, die een vaak even frustrerende uitwerking blijken te hebben. Ook die gaat de NVSH te lijf. Zegt Mary: 'Ik dacht dat een van de taken van de NVSH wel zou zijn om wat die seks betreft alle merkwaardige en onnutte ideaaltjes aan de kaak te stellen... er bestaat nu een soort orgasme ideologie. Het ideaal van zoveel keer in de week en niet meer en niet minder. Dat slaat nergens op. Je hebt ook het ideaal van het gelijktijdig orgasme. Nou, daar kan op zijn minst de halve wereld zich wel voor op het hoofd slaan, want dat komt nou ook niet zoveel voor. En allerlei mensen bereiken het van zijn leven niet, omdat ze er steeds maar aan zitten te denken wanneer het bereikt wordt. Het ideaal van

vaginaal tegenover clitoraal orgasme wat ook nergens op slaat. Dat zijn dus dingen die gewoon wetenschappelijk aan de kaak gesteld kunnen worden, en dat zullen we ook doen.'

Het heeft er vorig jaar een tijdje naar uitgezien dat de activiteiten door geldgebrek drastisch beperkt moesten worden. Tot voor de komst van 'de pil' (destijds in ieder cabaretprogramma vaste prik) bracht de verkoop van de door de organisatie geteste condooms de nodige geldmiddelen in het laatje. Toen het orale ei van Columbus in Nederland zijn intrede deed, ging er iets mis: de NVSH mocht wel de benodigde recepten uitschrijven, maar verdiende niets aan het roze schijfje, omdat alleen apothekers toestemming kregen voor de verkoop, terwijl de kosten voor de vereniging, doordat uitgebreider onderzoek noodzakelijk was, snel stegen.

De confessionele invloed op het regeringsbeleid maakte overheidssteun een hachelijk punt. Zo kan het komen dat Nederland, dat dankzij de Neo Malthusiaanse bond ooit op de meeste andere landen een voorlichtingvoorsprong had, op het ogenblik achterloopt vergeleken bij bijvoorbeeld Denemarken en Zweden.

Alleen vergelijking met zuiderburen valt nog in ons voordeel uit.

Zegt de voorzitter, net terug van een geboorteregingscongres in Zuid-Amerika: 'Qua overheidssteun op het gebied van praktische hulpverlening zijn de onderontwikkelde gebieden eigenlijk veel verder dan wij. In India bij voorbeeld is men bezig 125.000 voorlichters op te leiden. Maar ja, in die landen is de voorlichting natuurlijk ook helemaal ingesteld op de geboortebeperving en in Nederland stellen we de scope veel breder. Ik ben ervan overtuigd dat er op ons terrein een vrijwilligersorganisatie als de onze moet blijven

bestaan, maar toch vind ik overheidssteun bijzonder belangrijk want de financiële middelen ontbreken eenvoudig om de dingen te doen die op het ogenblik nuttig geoordeeld worden. Een ontwerpsubsidieregeling ligt al een aantal maanden op de departementen. Ook als die doorgaat is dat bedrag veel te laag om de zaak draaiende te houden: op een exploitatietekort voor de consultatiebureaus van een half miljoen zal een ton subsidie verleend worden. Dat is veel te weinig om door te gaan, laat staan uit te breiden en om – waar alle plannen al voor klaar liggen – met moderne consultatiebureaus, met een veel ruimere vorm van hulpverlening, vooral in het psychische vlak, te kunnen starten. Dat worden bureaus met een multidisciplinaire aanpak, dus niet alleen met artsen en verpleegsters, maar ook met psychologen, psychiaters, juristen, geestelijke verzorgers enz.

Nu moeten we proberen particulariseren voor die plannen te interesseren, om ten minste met dit experiment te kunnen beginnen.

Waar ik jaloers op ben in de ontwikkelingslanden zijn de vliegende consultatiebureaus. Ik zou in Nederland ook graag, niet met vliegende, maar met rijdende bureaus werken. Eenvoudig om wat dichterbij huis te blijven. En iets anders is dat in de ontwikkelingslanden uit pure nood vrij veel werk wordt overgeheveld van artsen naar paramedisch personeel. Er zijn daar experimenten aan de gang waar werkzaamheden waarvan men hier zou zeggen dat de huisarts ze niet kan doen omdat het specialistenwerk is, door de vroedvrouw worden gedaan, wat voortreffelijk gaat. Voor die dingen heeft men hier niet veel oor, alleen maar omdat we hier niet in die nood zitten.'

Ondanks de schijn van het tegendeel, heeft een groot gedeelte van alle

Nederlanders nog heel wat te overwinnen voor hij bij welke instantie dan ook aanklopt om seksadvies. Katholieken, orthodox-protestanten en veel plattelanners zitten met de handen in het haar, omdat zij er niet in slagen hun drempelvrees de baas te worden. Met schijnbare onverschilligheid of hooghartige afwijzing trachten zij hun lichamelijke nood aan het oog te onttrekken. Om ook hen voorlichtings-rijp te maken, bestaan stoutmoedige plannen.

Vertelt Mary: 'Het is onzin dat de "onderlaag" minder behoefte zou hebben aan voorlichting. Dat lijkt soms zo, omdat de toon waarin met die mensen gepraat wordt, niet aanslaat. Verder zou ik graag willen dat zij niet, hun angsten overwinnend, bij ons hoeven te komen, maar dat wij naar hen toegaan; er zijn bij voorbeeld wijken in Rotterdam waar de bewoners nooit buiten hun wijken komen, dus die gaan zeker niet naar zo'n eng bureau dat helemaal uit de buurt ligt. Dan moeten we dus gewoon zelf een bureau openen in zo'n wijk.'

Een veel ingrijpender invloed zal het programma hebben dat binnenkort van start gaat en een paar jaar zal duren. 'Een gigantisch voorlichtingsprogramma. Ik geloof dat het nog geheim is voor welke omroep dit gaat gebeuren. 2 jaar geleden heeft staatssecretaris Bartels vertegenwoordigers van allerlei organisaties die zich met voorlichting bezighouden of zouden moeten houden, bij elkaar geroepen: de NVSH, de Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming, het Katholiek Nationaal Bureau voor de Geestelijke Volksgezondheid en de Kruisverenigingen, die het in het verleden nogal hebben laten afweten.

Al die verenigingen bij elkaar heeft Bartels toen advies gevraagd over de verdeling van de overheidsmiddelen voor voorlichting. Toen hebben wij geadviseerd: je moet dat geld helemaal niet

verdelen, want dan wordt het alleen maar versnipperd en bovendien zien we best kans om het met zijn allen te gebruiken: nl. voor de televisie. Want dan bereik je de mensen die nooit op voorlichting zullen afkomen, die nog voorlichtings-bereid gemaakt moeten worden. Op die manier overvallen we ze in de huiskamer en dan zal er nog een jarenlang programma nodig zijn om ze gemotiveerd te maken.'

Dat die uitzendingen van Nederland in één klap een uitgebalanceerde natie zullen maken, is niet waarschijnlijk.

Stelt de nuchtere 'marktonderzoeker': 'In mijn vak ben je geneigd de consequenties van een dergelijke uitzending geringer te schatten dan wat men er zich gemiddeld van voorstelt. Bij allerlei onderzoek word je geconfronteerd met het feit dat het aantal mensen dat zich van een programma iets herinnert aanzienlijk kleiner is dan de makers van het programma zouden willen, terwijl het veranderen van de houding en het gedrag van mensen een ongelooflijk tijdrovende zaak is (het is toch niet voor niets dat advertenties vaak net zolang verschijnen tot je er misselijk van bent).'

Afgezien van de voorlichting die nog zo veel lacunes vertoont, blijft het seksuele klimaat in Nederland nog voor een groot aantal andere verbeteringen vatbaar. Niet als normaal beschouwde bij voorbeeld homoseksuele landgenoten, worden niet zelden kwetsend en discriminerend bejegend, meestal door een star-afwijzende houding, soms door een verstikkende welwillendheid.

Dat de florierende en rijkgeschakeerde wereld (vroeger: wereldje) van het 'zo zijn' (Max Heymans) in Amsterdam en andere steden hoe langer hoe meer aan de oppervlakte komt, zet veel kwaad bloed. Oppervlakkige cultuurpessimisten herinneren zich, als zij twee

gearmde mannen ongehinderd door de Leidsetraat zien lopen, dat de Romeinse cultuur aan het 'euvel' te gronde ging, en dat het einde van de onze dan ook wel niet lang meer op zich zal laten wachten.

'Meer homoseksuelen?
Nooit bewezen'

Mary Zeldenrust-Noordanus moet het nog zien. 'Dat er tegenwoordig meer homoseksuelen zouden zijn is nooit bewezen. Je zou ook kunnen zeggen dat het er misschien evenveel zijn als vroeger, maar dat er nu meer zijn die het hardop durven zeggen. Ook als het er werkelijk meer zouden zijn, vind ik dat op zichzelf geen bezwaar zolang niemand mij aan kan tonen dat die homoseksuelen doodongelukkig zijn. Op het ogenblik is er dacht ik nog een grote sociale veroordeling. Zoals ook met de travestieten. Ik kan me niet voorstellen dat iemand er last van heeft.

Maar het is in een aantal gevallen zo dat de mensen zelf niet gelukkig zijn. Daar moet je wat ook doen. Ik kan wel zeggen: trek dan maar die kleertjes aan, maar daarmee zijn ze nog niet geholpen, ik geloof niet zo erg in het bijeenbrengen van voyeuristen en exhibitionisten omdat dan het spanningselement van het verbodene eraf is.

Het is natuurlijk een volmaakt onbewezen stelling dat, zoals de politie vaak zegt, mensen met seksuele afwijkingen door de grotere openheid maar op verkeerde ideeën worden gebracht. Als je pervers gaat definiëren als het slechts op geen enkele andere wijze tot bevrediging kunnen komen, dan zijn alle heteroseksuelen lieden die uitsluitend met hun echtgenoot naar bed gaan en het altijd en eeuwig op dezelfde manier doen ook onder perversen te rekenen. Wij houden er wel van als deze

begrippen eens een beetje gerelativeerd worden. Ik vind gewoon: er moeten zoveel mogelijk mensen aan hun trekken komen, mits het voor anderen niet nadelig is.'

Een vereniging die, zoals de NVSH, op voortbestaan gesteld is, houdt zich bezig met de toekomst. Voor Mary Zeldenrust betekent dat: de jeugd. Vooral de laatste paar jaar heeft de organisatie heel wat activiteiten ont-plooid om greep te krijgen op een generatie waarover grote verwachtingen worden gekoesterd.

Zullen zij meer van hun seksleven maken? Minder in de knoop zitten? Wat te regelen valt, ook regelen? Niet tot een laveloze onbezonnenheid verval-len?... Gelukkig zijn?

Niemand weet het antwoord nog, zodat de nodige misverstanden al de wereld in geholpen zijn.

Mary Zeldenrust bekijkt het vraagstuk onbewogen. 'De moderne jeugd kampt ook wel met seksuele problemen, maar op een andere manier dan de oude-ren. In de eerste plaats praten ze er veel gemakkelijker over. Je weet niet hoeveel er in het seksueel GEDRAG veranderd is, maar in ieder geval is er in het seksu-eel PRATEN ontzettend veel veranderd. Er is dus een grotere bereidheid om de problemen aan de orde te stellen dan bij een andere generatie.

Nu hebben we de ervaring, doordat we nogal wat voorlichtingsdingen hebben gedaan op middelbare scholen, dat er heel vaak gestart wordt met een uitdrukking als: "Hè, moeten we daar nu weer over praten, dat gezanik over seks altijd!" Maar in een minimum van tijd blijkt dat in die kennis, waarvan ze zelf het gevoel hebben dat ze die bezitten, enorme hiaten zitten. En iets wat de NVSH ook altijd sterk benadrukt heeft is, dat het niet gaat om het bijbrengen van een hoeveelheid intellectuele

kennis, maar juist om de emotionele verwerking daarvan en om het hanteren van de eigen gevoelens. De jeugd wordt aan een kant overstroomd met een aantal seksuele gegevens, seks in de reclame, in boeken, in films, maar de belangrijkste manier waarop je met seks kennis maakt blijft natuurlijk altijd via je eigen lichamelijke een geestelijke ervaringen.

Er is een vrij grote groep ouderen maar toch ook jongeren die vooral blijft zoeken naar gedragsregels, omdat je dan van het denken af bent, hè. En een van de dingen die in alle activiteiten van de NVSH nooit, maar dan ook helemaal nooit gebeuren is dat ze die gedragsregel ook krijgen. Wel dat hun de middelen geboden worden om erover na te denken en een eigen standpunt te formuleren. Maar ik merk bij de jeugd wel sterk dat de behoefte aan regels, door ouderen gegeven, afneemt. Ik heb de indruk dat er een jaar of 5 geleden vaker gevraagd werd: vindt u dat we met elkaar naar bed mogen gaan of moeten we daar nog mee wachten? Dat wil zeggen: de vraag leeft op het ogenblik wel maar het accent ligt tegenwoordig meer op: wat zijn de dingen waar je rekening mee moet houden om te beslissen of je het doet of niet. Neem de vrije seks; op een gegeven moment zeg je: goed, vrije seks, dat zal dan wel gebeuren, maar laten we dan wel even duidelijk maken hoeveel sek-suele opvoeding er in feite nodig is om die vrije seks zonder al te grote brokken te beleven. Ik krijg de indruk dat men, de jonge man, zich op een gegeven moment op het terrein van seks begeeft en vindt dat er eens wat minder normen gesteld moeten worden, maar er dan nog niet zo vrij over denkt dat men zegt: kom laat ik ook wat condooms kopen. Er zijn heel weinig jongeren die voorbehoeds-middelen gebruiken bij de eerste geslachtsgemeenschap. En het toenemen

van het aantal ongewenste zwanger-schappen en ongehuwde moeders wijst er toch ook allerminst op dat seks zo van taboe ontdaan is.'

Van der Valk's appeal

De NVSH blijft dus voorlichten. 'Maar', verzucht voorzitter Zeldenrust tot slot, 'het lijkt in tegenspraak met wat de NVSH doet, maar het zou erg goed zijn als we eens niet zo gewichtig over seksualiteit deden.'

Een van de manieren door de NVSH aangewend om de jeugd te pakken is het oprichten van Jeugdsociëteit-en. Tot nu toe kwam alleen de 1 jaar oude, reeds twee keer verhuisde, nu in een Hervormd Jeugdhonk gehuisveste Amsterdamse 'Appeal' sociëteit van de grond, onder het pittige voorzitterschap van de 25-jarige Bart van der Valk.

In de loop van dit jaar zullen in Utrecht Rotterdam en Den Haag min of meer identieke ontmoetingspunten worden gecreëerd.

Zegt de energieke Amsterdamse jeugdvoorzitter wat sip: 'We zitten nu wel een beetje ver van het gezelligheids-leven af en daar willen we uiteindelijk toch wel het liefst in opgaan.'

Op de wekelijkse sociëteitsavonden worden vanzelfsprekend alleen onderwerpen aangesneden die vrij rechtstreeks met seks verband houden.

Onlangs werd bij voorbeeld het actuele abortusprobleem onder de loep genomen. 'Dat gaat zo', vertelt de voor-zitter, 'iedereen die op dat gebied meent dat hij iets te zeggen heeft, zetten we bij elkaar en dan moeten ze het met zijn allen belichten. Daarna wordt erover gepraat. We troffen het deze keer erg, want we hadden toevallig een arts die zelf nog midden in zijn denkproces ver-keerde. Hij was er zelf nog niet mee klaar en juist van twijfels kan je een

hoop leren. De meeste deskundigen menen het jammer genoeg tegenover zichzelf verplicht te zijn met een pan-klaar standpunt aan te komen.'

Appeal stelt er geen prijs op zo'n standpunt in te nemen over de verschil-lende seksitems waarover Nederland zich buigt.

'Het enige doel is al deze dingen gewoon bespreekbaar en behandelbaar te maken. Daarna moet iedereen maar voor zichzelf zien.'

Toch lopen de meningen in de boezem van Appeal niet al te ver uiteen: het zijn jongeren en 'de meerderheid pleegt zich op te stellen bij wat dan doorgaans de progressieve oplossing heet.'

In het geval van de abortusdiscus-sie (over het al of niet wettelijk toestaan van vruchtafdrijving) ging een enkele moderne heefhoofd zelfs zover te stel-len dat hij in het geheel niet inzag waar-mee de wet zich in dit geval eigenlijk meende te moeten bemoeien.

'Seks is communicatie'

In het kader van een ander Appealpro-ject werd een aantal homoseksuele jongens en lesbische meisjes bij elkaar gebracht om vragen van de clubleden te beantwoorden. Wat bleek? Dat een groot aantal van de seksproblemen zich niets aantrok van de homo-hetero grens, het beide groepen lastig maakt.

Een doorn in het oog van de Appeal-leiding is de praatzucht die vele bezoekers aan de dag leggen. 'We hebben op dit moment toch wel voorname-lijk een publiek dat uit intellectuelen en semi-intellectuelen bestaat, mensen die soms louter om de schoonheid van het gesprek doorpraten', klaagt de licht getergde voorzitter. 'Vooral moraalzak-en blijken vaak moeilijkheden op te leveren, daar blijkt op het gevaarlijk-lange af over gepraat te kunnen worden.'

On aan het gevaar van een monotoon publiek te ontsnappen, zocht Appeal vlak na het mariniersoptreden contact met de Amsterdamse CS-jeugd. Sommige langharigen veranderden in trouwe bezoekers. Een andere veronachtzaamde groepering die Van der Valk wil aanboren, is de arbeidersjeugd. 'Voor het contrast een beetje, want dat is groten-deels een niet-revolutionaire groepering.'

De grootste verandering in de seksuele mentaliteit die de jeugdige debater heeft kunnen ontdekken is 'dat de jonge mensen hebben gemerkt dat seks een vorm van communicatie tussen twee mensen is, dat communicatie een goed ding is en dat er dus niet zoveel voorwaarden als vroeger aan verbonden worden.

Voorechtelijk geslachtsverkeer is voor niemand meer een probleem en volgens mij moet je zelfs op de Veluwe jongeren die daarmee inzitten met een lantarentje zoeken. Ik heb verder de indruk dat begrippen als relatietrouw en de hele seksuele moraal zoals die tot nu in stand is gehouden zullen vervlakken, net zoals alle gezagsregels afbrokkelen.'

In het heetst van openhartige discussies gebeurt het wel, dat Van der Valk door twijfels wordt beslopen. 'Ik ben wel eens bang dat we al veel te blij zijn als een bepaald onderwerp bespreekbaar is. Zodra je aan het praten de consequenties gaat verbinden, komen eigenlijk de moeilijkheden pas. Verder betreur ik het dat het tegenwoordig praktisch onmogelijk gemaakt wordt om, als je ergens een minder progressief standpunt over inneemt, daar ook voor uit te komen. Daardoor is het beeld dat de buitenwereld van de jongeren krijgt vaak wel een beetje vertekend geloof ik.

Er zijn nog altijd een heleboel jonge mensen die seksueel meer of minder in de knoei zitten.'

Speciale jeugdsprekuren ('ze durven van de gewone spreekuren geen gebruik te maken, er heerst een enorme drempelvrees. Trouwens, heel wat doktoren maken het de jeugd niet makkelijk met brommerige, stekelige of zelfs afkeurende opmerkingen') lijken een goede zet; ook bestaan plannen voor een speciaal jeugd-seksblad.

Kortom: 'Er is veel veranderd en veel aan het veranderen. Maar vlotte types die op de Seks-teach-in, een paar maanden geleden in de Amsterdamse RAI, verzekerden dat seks "gewoon" en "gewoon lekker" is onderschatten de troubles van hun jonge collega's of hebben iets te verbergen. Want zolang de seks bestaat, bestaan er problemen. Als er problemen worden opgelost, komen er nieuwe bij. En als er helemaal geen problemen meer te bekennen zijn betekent dat alleen maar, dat seks de geest gegeven heeft.'

SEX IN NEDERLAND 3 DE AFWIJKINGEN

De voorlichting van de NVSH over het seksuele leven in al zijn facetten kenmerkt zich door een nogal prozaïsche en klinische benaderingswijze, die op veel Nederlanders voor wie het sexleven nog steeds een met 'zonde en mysterie' omkleed pretje moet blijven irriterend werkt.

Maar soms wil de vereniging, als het al niet is om herhaling op het beperkte interessegebied te voorkomen, wel eens aandacht besteden aan wat in Nederland nog als seksuele taboes te boek staat.

Nog vers in het geheugen ligt het proces tegen de NVSH n.a.v. de publicatie *Is pornografie schadelijk?* van de Zweedse schrijfster Annakarin Svedberg. Terwijl in Denemarken de wetsartikelen over pornografie gewijzigd werden, waardoor boeken nooit meer pornografie kunnen zijn, bleek in Nederland alleen al het ter discussie stellen van de vraag of pornografie schadelijk is aanstotelijk voor de eerbaarheid.

De procureur-generaal baron Van Voorst tot Voorst bestempelde het boek met: 'Laag, vreugdeloos, walgelijk en gemeen. Denken, willen en voelen van de Nederlandse samenleving verzetten zich tegen de beschrijvingen in het boek.'

Woorden die als mokerslagen moeten neerkomen op de zich vrijwel zonder uitzondering onrechtvaardig behandeld voelende handelaren in blote semi-pornografische lectuur, die zich overgeleverd weten aan de 'willekeurige' ingrepen van de zedenpolitie. Ondanks dat neemt het aantal goedboerende verkopers van prikkellectuur

ondertussen gestaag toe. Sigarenwinkeleiers generen zich er niet meer voor. De doorgaans goed verzorgde, in kleuren uitgevoerde fototijdschriften komen voor het grootste deel uit Denemarken. De belasting op deze bladen is zo hoog dat elke prikkelwinkelier al bij voorbaat erover begint te zuchten.

Klaagt de eigenaresse van een welvoorzien prikkelwinkelier – vroeger een slecht renderende broodjeszaak in de Amsterdamse Amstelstraat:

'Je weet niet wat je wel en wat je niet mag verkopen. Niemand, ook mijnheer de rechter niet, weet wat nu precies pornografie is. Er komen wel eens rechercheurs in burger die zo langs hun neus weg vragen of ik nog wat onder de toonbank heb. Maar ik heb ze snel genoeg door. Om u de waarheid te zeggen, vind ik Jan Cremer meer pornografie dan welk ander boek dat u hier vindt. Maar omdat dat van Cremer kunst is, is 't toegestaan.

Cremer is wel eens bij me in de winkel geweest. Hij wilde toen tegen betaling zijn boeken signeren. Ik vond 't overigens maar een miezerig ventje. Want als je die boeken van hem leest dan denk je heel wat.

Wat steekt er nu voor kwaad in die fotoboekjes. Het zijn vaak hele mooie natuurstudies. Daar zit geen cent viezigheid bij. Er kwam laatst bij voorbeeld eens een vrouw een paar boekjes kopen voor haar zieke man. Als zo'n man door die blote juffrouwen nu opgewonden raakt, dan heeft zijn vrouw er tenminste ook nog wat aan. Anders brengt hij het geld misschien naar de walletjes.'

Fotomodellen

Veel aftrek vinden de hier ook verkrijgbare Amerikaanse 'authentic nudist 8 mm motion pictures' die *f* 80–*f* 100 moeten opbrengen.

Wil men niet te kijk staan in een prikkelwinkel dan biedt de postorder van de in *De Lach* adverterende HELIO-FILM-SERVICE een (voorlopige) eenvoudige oplossing.

Voor *f* 1,20 aan postzegels ontvangt men de 'openhartig geïllustreerde' filmfolder. Helaas blijken de films na 8 weken nog steeds uit Amerika onderweg te zijn en het bestelformulier met de 'reserveringscoupon' laat ook nog steeds op zich wachten, evenals het volgende Hello-Filmservice bulletin, waarvan de film enthousiast zeker kon zijn die te ontvangen. Ondertussen zit hij voor *f* 1,20 opgescheept met 20 slechte, nauwelijks van elkaar verschillende naaktfotootjes ter grootte van een postzegel.

Nauwelijks meer waar voor zijn geld levert het Verzendhuis voor de moderne vrouw en man v/h La France, dat de lezer (alweer) in *De Lach* adviseert 'Gun uw man zo af en toe een nieuwe vrouw!'

Voor *f* 2,50 ontvangt men een uit 14 losse pagina's bestaande folder waarin op fotomodellen, die waarschijnlijk voor het eerst poseren en die ergens anders niet aan de slag kunnen komen, pikante lingerie van de meest bizarre snit wordt getoond, als met kant afgezette slipjes en b.h.'s, doorschijnende zwartgazen hansoppen en babydolls met opengewerkte rug. Alle modellen bezitten een aparte naam en worden begeleid door vindingrijke aanprijzingen als: een SEXY-model van allure! Dit typisch Franse ensemble met een speels raffinement is speciaal ontworpen voor onze jeugdige klanten. – Dit garnituur dat in geen linnenkast ontbreken mag is gemaakt van zeer kostbaar materiaal. – Voegt zich als een tweede huid om uw lichaam. – Dit exclusieve model Mini-jurkje voor de intieme huiselijke sfeer. – Ook u, kunt

voor uw man van uw dromen als een filmster door het huis schrijden. – De doorzichtige nylon-charmeuse doet uw huid licht doorschemeren en verheime lijkt niets!

Terwijl de vrouw met behulp van Verzendhuis v/h La France op discrete wijze bezig is een metamorfose te ondergaan, kan haar echtgenoot niet minder discreet bij postorderbedrijf 'Hebru-import' Utrecht, het seksuele versterkingspreparaat bij uitnemendheid POTENTICUM (op wijnbasis) bestellen; aanwendingsgebied: nerveuze uitputting, te vroege ouderdomsverschijnselen, seksuele zwakte, impotentie.

Voor het gemak kan hij de LONDON SICHER in staniolverpakking erbij bestellen want schrijft 'Hebru import' niet: 'Dit condoom slaat alles wat tot nu toe op dit gebied gebracht is.' 'Hebru-import' zelf slaat alles wanneer bezorgheid wat de overbevolking betreft ter sprake komt.

Waarschuwt het postorderbedrijf in zijn huis-aan-huisfolder waarin 8 verschillende voorbehoedsmiddelen worden aangeprezen: 'Waarom verantwoord gezinsvorming? Omdat zolang de wereldcrisis blijft heersen het de PLICHT van alle VERSTANDIGE vaders en moeders is hun gezin op gezonde wijze bewust te regelen.

Onder "verantwoorde wijze" verstaan wij: NOOIT z.g.n. OPPASSEN. Uiterste discretie wordt door Hebru Import betracht. Toezending in blanco verpakking.'

In '65 werd in het maandelijks contactorgaan van de NVSH *Verstandig Ouderschap* een discussie gevoerd over het onverstandige ouderschap dat gepaard gaat met deelneming aan de in aantal toenemende sleutelclubs waar echtparen hun (afgekoeld) sexleven willen afwisselen of verrijken door de z.g. partnerruil.

Sleutelclubs bestaan al lang. Men verstaat eronder: een club van min of meer bevriende echtparen die de avond met kaartspel, dans of wat dan ook hebben doorgebracht en tot besluit deporeren de mannen dan hun huissleutel in een hoed, er wordt geschud als bij een tombola, en de dames trekken ieder een sleutel: zij gaan dan met de eigenaar van die sleutel mee naar huis.

Hoe wordt men lid van een sleutelclub of komt men in contact met een gelijkgericht echtpaar? Soms ontstaat het contact bij toeval. Iemand die geïnteresseerd is in Perzische tapijten schrijft op een advertentie in een oerdegelijk dagblad die luidt: 'Nieuwe Perzische tapijten aangekomen'. Een andere lezer haalt hoogstens de wenkbrauwen op, maar het hart van de insider begint bij lezing sneller te kloppen. Hij weet dat de sleutelclub waarvan hij deel uitmaakt nieuwe leden heeft geworven.

Erotiek

In de grote steden, met name in Amsterdam en Den Haag, vonden de Nederlanders, die het ene echtelijke bed wel eens willen verwisselen voor het andere, de weg naar bepaalde winkels die de verkoop van van elke erotiek verstoken kantoorbehoefte koppelen aan een gevarieerde oplage van prikkelcultuur.

Het uitzicht op de hoeveelheid bloot in de etalage wordt in deze winkels belemmerd door een uitgebreide serie raamadvertenties. Tussen de aanbiedingen van de z.g.a.n. kinderwagens en bruidsjaponnen ontdekt men opvallend veel modern denkende echtparen met vrije levensopvattingen, die een dito echtpaar zoeken om samen de vrije tijd op gezellige wijze door te brengen of heren met zeer heerszuchtige of

onderdanige karakters die een geschikte partner zoeken.

Voor *f* 10 plaatst een boekhandel in de Amsterdamse Lange Niezel voor een maand lang een raamadvertentie. De ongeveer 60-jarige zwaarlijvige eigenaresse van de zaak knippert geen moment met haar ogen als *HP* een dergelijke advertentie opgeeft. ('Het hoort er nu eenmaal bij mijnheer'.) Ze weigert bij voorbaat naam en adres van de adverteerder te vernemen: 'Dan heb je nergens wat mee te maken, Ik weet niets en u weet niets.'

In 3 weken kwamen er 5 brieven op de advertentie. Voor elke binnengekomen brief die op nummer worden geschreven moet de adverteerder 10 cent extra betalen.

Alle 5 brieven waaronder 1 van een in Nederland werkzame vertegenwoordiger van een Duitse firma, getuigen van een zekere ontwikkeling en vaardigheid in het taalgebruik.

Drie van de brieven luiden als volgt:

Zeer geachte Mevrouw,

Naar aanleiding van uw Raamadvertentie neem ik hierbij de vrijheid met u kennis te maken voor de door u bedoelde advertentie. Ik ben Indonesiër, 35 jaar oud, getrouwd met een Indonesische vrouw van 26 jaar. Ik ben student met vrije opvattingen en houd van vrije omgang.

Voor verdere kennismaking kunt u mij elke dag opbellen tussen 5-9 uur 's avonds.

Versierd

L.S.

Naar aanleiding van uw raamadvertentie vraag ik uw aandacht voor het volgende:

Ik (een beschaafde, ongehuwde jongeman van 30 jaar) heb een kennis, die een uitgebreide en gevarieerde collectie zeer interessante smalfilms bezit. Graag willen

wij ons met deze films bij een clubje aansluiten. Nu zijn er 2 mogelijkheden:

- A. Wij draaien twee films tegen een toegangsprijs van minstens f 10 per persoon. Dit is dus een zuiver zakelijke relatie. We komen met de films, draaien, u betaalt en we vertrekken.
- B. Wij vertonen de films gratis, maar dan moet het zo zijn dat als er wat versierd wordt, wij (een beetje) mogen meedoen. Zelf geven wij de voorkeur aan de mogelijkheid beschreven sub b.

Liebes Ehepaar!

Es tut mir leid, dass ich Sie noch nicht in Ihrer Landessprache anreden kann, aber ich bin einige Monate in Holland. Ich hoffe deshalb, dass Sie mir diesen Fehler verzeihen werden. Ich bin ein aufgeschlossener, toleranter denkender Mensch, der sicherlich ebenso wie Sie auch, allem Schönen in der Welt zugetan ist. Mein Alter ist 32 Jahre.

Ich möchte noch erwähnen dass meine Frau, die in ca 2 Monaten auch nach Holland kommen wird, die gleiche Einstellung zum Leben und zu der Liebe hat wie ich. Meine Frau ist 24 Jahre, schlanke Figur.

Geen van de briefschrijvers werd bereid gevonden over de achtergronden van zijn brief uit te wijden.

Spelletjes

Gevaarlijk spel! Iuidde de niet mis te verstane kop boven een redactioneel artikel over de gevaren van het 'bed-crossing'. In het maartnummer van *Verstandig Ouderschap* in '65.

'Wat als spelletje begon, wordt soms bitter ernst, er kan op den duur een "kruisverhouding" ontstaan, die dan voor het ene paar tot een werkelijke liefdesverhouding leidt, terwijl men bijna altijd ziet dat de beide anderen er genoeg van krijgen en terugverlangen naar de

oorspronkelijke toestand: dus naar hun eigen vrouw of man. En daarmee beginnen dan de moeilijkheden.'

Zoals het een goed voorlichtingsorgaan betaamt analyseert *Verstandig Ouderschap* de psychologische morele kant van het Gevaarlijke Spel: 'Nu komt het voor, dat partners die een goed huwelijk hebben, ook in seksueel opzicht, zich toch wel eens overgeven aan fantasieën over anderen. (...) Zulke fantasieën zouden beschouwd kunnen worden als uitingen van een infantiele en neurotische opvatting over de seksualiteit of van onbewuste homo-erotische tendensen, die behandeling nodig kunnen maken. (...) Ik geloof dat wij er goed aan doen deze dingen vooral niet in de eerste plaats te bekijken vanuit een conventioneel-moreel standpunt. We zullen vooral het oog gericht moeten houden op de grote praktische gevaren die uit dergelijke spelletjes en proefnemingen kunnen ontstaan. Waarom zouden een man en een vrouw die zich bewust zijn van hun verantwoordelijkheid tegenover elkaar en hun gezin, de behoefte voelen aan dit soort prikkels? Is het zuiver seksuele nieuwsgierigheid? Onbevredigdheid?

Of spelen soms ook homoseksuele factoren hierbij een rol?

Zag de volbaardige auteur Esteban Lopez in het verlangen naar een 'kruisverhouding' een eerste stap op weg naar de z.g. uniseks: 'Het verlangen (overigens niet het mijne, maar wat niet is kan komen) de geliefde te zien paren met een ander, zou wellicht wijzen op niet bewuste homoseksuele gevoelens. Waarom per se onbewust? Waarom zou men er zich niet aan overgeven wanneer men er zich wel degelijk van bewust was? Ik vrees dat ik het antwoord weet: hier wordt gespeculeerd op de nog onbewuste angst voor biseksueel te worden aangezien, de grote angst niet

specifiek mannelijk of vrouwelijk te zijn. Twee streng gescheiden werelden: de mannelijke en de vrouwelijke. Wat gebeurt als ze zich verenigen en een en dezelfde, tot individualisatie dwingende wereld blijken te zijn? Geen toeschouwer kan het nog weten.'

Gevorderd

Reageerde een met Speler tekenende bedcrosser op wat hij 'een paternalistische' toon in het NVSH-artikel noemde geprikkeld: 'Zijn deze avonturen wel altijd een "experiment" om te weten te komen of er niet nog iets anders is? Is niet een vitaliteitsdrang tot uiterst contactleven met de medemens vaak een motief en mogen wij het seksueel beleven nu eindelijk ook eens bloot accepteren zonder het te moeten "heiligen met de liefde"?'

Als men dr. F.J.H. Wong Lun Hing, vorser van de Rotterdamse prostitutie en prostituuant (*Prostitutie, een fenomenologische studie uit een huisartsenpraktijk*), mag geloven zullen de nu nog in de duisternis van het taboe verkerende sleutelclubs etc. de wegbereiders zijn van wat hij het Toekomstige Huwelijk noemt.

Wong: 'De strikte monogamie gaat natuurlijk verdwijnen vanaf het ogenblik dat de vrouw een gelijke partner is geworden van de man. Op het ogenblik is er al geen sprake meer van een direct hiërarchiek systeem, zoals het huwelijk dat in het verleden is geweest. Het Toekomstige Huwelijk is er eigenlijk al in veel kringen van mensen die wat eh... verder gevorderd zijn, seksueel vrijer leven, is er eigenlijk al geen hechte monogamie meer. Het instituut van het huwelijk zoals we dat nu erkennen, staat lijnrecht tegenover het instituut van de prostituée en dat is een tamelijk schijnheilig instituut. Maar het heeft zijn

belangrijke functie gehad voor de opbouw van de hele beschaving, de hele samenleving. Juist door zijn strenge wetten en zijn sancties tegen overspel wat de vrouw betreft. De man is altijd erkend polygaam geweest. Het is altijd zo geweest dat de man niet gestraft werd als hij in een ander bed stapte en de vrouw wel.'

Het instituut van de prostitutie zoals die tot nu toe heeft bestaan is volgens dr. Wong aan het verdwijnen: 'De Rotterdamse politie heeft geconstateerd dat het aantal prostituées op Katendrecht niet meeding met de aanwas van de bevolking. Dat onderzoek liep over 10 jaar. Met andere woorden, de vraag naar prostituées werd dus absoluut gezien kleiner. Dat komt dus door een groeiende promiscuïteit en een vrijere omgang. Maar in de gezonde verhoudingen geloof ik dat er weer een ander element van prostitutie naar binnen sluip. De prostitutie wordt minder zichtbaar. De archaische vorm van rode lampjes en achter ramen zal verdwijnen.

De prostitutie gaat zich anders manifesteren in het huwelijk. Het instituut als zodanig raakt gewoon weg. Er zullen minder vrouwen komen die het beroep van prostituée kiezen omdat het niet meer lucratief is. Neem bij voorbeeld eens een vrouw die zakendoet, een graanhandel heeft of zoals in Amerika een groot concern onder zich heeft. Als dergelijke vrouwen zaken gaan doen met een man dan zou zo'n vrouw wel eens gebruik kunnen gaan maken, net als de man, van bepaalde toevallige seksuele omstandigheden. En dat noem ik prostitutie. Maar vroeger was het onmogelijk dat een vrouw zakendeed, die kon alleen maar zakendoen met haar lichaam.

Prostitutie is iets wat je verkoopt hè. Als een schilder een schilderij verkoopt of een dokter geeft een injectie, dan vind ik dit ook prostitutie. Je moet

de prostitutie zien als iets dat noodzakelijk is in onze maatschappij.

De prostitutie wordt meer geïnfiltreerd in het maatschappelijk leven en meer genuanceerder, incidenteel, maar veel frequenter. En daarmee is het totaal weer gelijk aan vroeger. Dit infiltratieproces is nu al een hele tijd bezig. Ik geloof dat 100 procent van de manlijke bevolking wel eens in aanraking komt met de prostitutie.'

Denigreren

HP Honderd procent?

DR. WONG Ik maak onderscheid tussen de habituele, de incidentele en de potentiële prostituant. Habitueel is een vrij klein percentage, de incidentele, dat zijn er heel veel. En dan heb je de potentiële prostituant, die dus zegt: ik durf 't niet of ik heb er geen geld voor of ik ben niet in de gelegenheid geweest of iets dergelijks. Natuurlijk is iedereen wel eens in de gelegenheid geweest. Ze durven niet, omdat ze bang zijn dat hun vrouw het ontdekt, omdat ze bang zijn dat mensen in de omgeving hen zien. Maar ik heb sterk de indruk gekregen dat een groot deel van deze zg. potentiële prostituanten wel prostituant was, maar het niet durfde bekennen. De mannen zijn hierin dus bijzonder onoprecht. Want het zijn juist de prostituanten die zo sterk tegen prostitutie zijn en de vrouwen zo sterk denigreren en discrimineren. De prostituant is dus een man die op een gegeven moment geen duurzame verhouding met een vrouw wil hebben, anders zou hij een vriendin hebben.

HP Wat bedoelt u precies met prostitutie?

W Dat is het begrip psychische impotentie van Freud. Het is dusdanig

alomvattend dat het gewoon een cultuurbeeld wordt. Freud heeft gezegd dat praktisch elke man prostituant is. Als je gaat vergelijken de verhouding souteneur/prostituée met die van de man/vrouwverhouding in de normale maatschappij dan is dat verschil eigenlijk niet zo gek groot, want volgens mij is de prostituant op een bepaalde manier ook een latente homoseksueel, wat de souteneur ook is. Dit is natuurlijk wel allemaal een geoochel met woorden.

HP Hoe is het gekomen dat u prostitutie van een heel ander standpunt bent gaan bekijken?

W Ik ben me in Rotterdam op Katendrecht gewoon gaan vestigen als huisarts. Prostituees met hun vaders en moeders en hun souteneurs behoorden tot mijn praktijk. Ik kwam bij de hele familie, de hele entourage en alles wal er mee samenhang in contact. Sommige prostituees hadden een hbs-opleiding. Onder hun klanten trof je vrij veel artsen, politieagenten en zelfs priesters. De prostitutie in Rotterdam verschilt niet van die in Amsterdam of Den Haag. Officieel heb je in Rotterdam 300 tot 400 hoertjes, maar er zijn er natuurlijk veel meer.

HP Wanneer wordt een meisje of vrouw prostituée?

W Dat proces verloopt als volgt: je krijgt dus eerst de markante jeugdsituatie wat min of meer bepaald is. Dan krijg je beroepen als dienstmeisje of buffetjuffrouw, steeds meer komt ze in een sfeer waarin ze naar de prostitutie wordt toegedreven. Dat duurt enige jaren. Voor een meisje prostituée wordt, heeft zij al een aantal mensen gehad. Als je zo'n meisje ontmoet, dan zegt ze altijd: nou ik doe 't een jaar en dan houd ik ermee op. Pas op het ogenblik dat zij

zelf zeggen dat hun beroep prostituée is, hebben zij het aanvaard.

De prostituée voelt zich buiten de maatschappij staan, omdat ze wordt vervolgd. Kijk, wanneer een man in onze maatschappij met onze structuur; waarbij de koningin HIJ wordt genoemd, waarbij er geen godin is maar een godheid, waarbij de vader het hoofd is van het gezin etc., waarbij de mannen nog sterk bevoordeeld zijn t.o.v. de vrouw, in een dusdanige maatschappij wordt een vrouw met een bepaalde psychologische structuur prostituée en de man wordt souteneur. En die souteneur is natuurlijk altijd een latente homoseksueel, die via zijn 'vrouw' naar bed gaat met al haar (manlijke) klanten. Een stap verder dan is het een manlijke prostituée. Homoseksualiteit van haar souteneur wordt door de prostituée niet geaccepteerd, omdat ze, wanneer ze dit zou erkennen, haar eigen functie kwijt zou raken. En wordt veel gescheiden, veel meer dan in de normale maatschappij.

Een klant

HP Welke eigenschappen kenmerken de prostituée?

W De prostituée heeft veel fantasie, ze is mythomaan. Ze vertelt praatjes dat ze van Spaanse afkomst is of dat haar vader burgermeester van Middelburg was bij voorbeeld. Ze is van nature erg lui, vandaar dat ze zo dik wordt. In de schilderkunst is de prostituée altijd als een dikke vrouw weergegeven. Ik heb dan ook altijd veel meer dikke vrouwen dan niet dikke ontmoet. De functie van de prostituée is tenslotte een voorbijgaande seksuele relatie, waar geen band mag zijn. De prostituée heeft een sterke plichtsbetrachting. Ze beginnen precies op tijd. Ze zien hun werk als een taakvervulling. De erecode zegt dat een

prostituée niets mag voelen voor een klant, geen privégevoelens mag hebben. Maar als de klant vaak komt en hij bevalt haar en zij is in het jonge stadium van de prostitutie, daarmee bedoel ik dat zijzelf nog een frigide vrouw is, dan zal zij er licht toe komen een vaste klant als vriend te nemen. Ik heb herhaaldelijk meegemaakt dat een hoer verliefd werd op een klant. Meisjes die bij voorbeeld georiënteerd zijn op Grieken kiezen een "vriendje" die Griek is, en dat zijn meestal klanten. Maar naarmate zij ouder wordt, probeert zij de scheiding tussen privé en klantensfeer streng gescheiden te houden.

HP Komt de souteneur wel eens in contact met de klanten van zijn vrouw?

W Over het algemeen wil de souteneur niets met de klanten van zijn vrouw te maken hebben. Wat Jan Cremer schijft dat de souteneur door een kiertje zit te kijken, komt heel weinig voor. De souteneur gaat 's avonds kaarten of naar het café of naar boksles. Hij is erg jaloers. Vooral als het condoom niet gebruikt wordt, wat bij de Rotterdamse prostituees erg veel voorkomt. Het condoom is steeds meer aan het verdwijnen. Het is niet alleen bedoeld om zwangerschap tegen te gaan, maar vooral in de ouderwetse betekenis uit de 16de en 17de eeuw, toen het condoom werd ingevoerd ter voorkoming van geslachtsziekte. Als een prostituée het condoom namelijk niet gebruikt, dan wordt dit opgevat als ontrouw tegenover haar souteneur, want het condoom is nou net die muur, al is die wand nog zo dun, die tussen haar en de prostituant staat. Het condoom heeft in dit geval een zuiver psychologische functie.

De prostituée vindt het bijzonder onaangenaam als ze bij een klant een orgasme krijgt. Dat komt bij de jongere

onervaren prostituées wel eens voor. Dan schamen ze zich vreselijk. Ze kunnen dat voor hun souteneur heel moeilijk verborgen houden. De hele structuur, de hele opzet is om dat niet te hebben.

Perversies

HP Bestaat er bij de prostituee niet een sterke rancune tegen andere vrouwen?

W In het algemeen heeft een prostituee een sterk solidariteitsgevoel met de vrouw. Zij ziet zich als de vrouw die de spits afbijt in de strijd van de vrouwen tegen de mannen. Tegen het onrecht dat vrouwen in het algemeen wordt aangedaan. Maar zodra een vrouw zich erop laat voorstaan, dat is dus de typisch bourgeoisie, de neus optrekt voor een prostituee, dan kunnen ze des duivels worden, hè. Maar een prostituee heeft een grote minachting voor een man die getrouwd is – de meeste klanten zijn dat – en die zijn vrouw in de steek laat. Ik ken legio prostituées die een man aansporen weer terug te gaan naar hun vrouw. Het huwelijk is voor hen zoiets geweldigs hè. Prostituees zijn dol op kinderen, het zijn zelf kinderen. En ze zijn niet zo hard zakelijk als je zou denken. Ze zijn erg onverstandig. Vergeet niet dat het aantal prostituées dat zijn geld belegt, heel erg klein is. Het grootste deel geeft zijn geld weg aan cadeaus, vergokt 't, geeft 't aan de souteneur.

HP Komen er veel perversies of komt afwijkend seksueel gedrag tussen prostituant en prostituee voor?

W Dat is de illusie van de klant. Die denkt dat een hoer een seksueel wonder is, dat is ze helemaal niet. Integendeel. Een hoer uit zich door een gebrek aan

fantasie in het seksuele verkeer. En wat zij doet, dat zijn trucjes die ze heeft aangeleerd. Om meer geld te verdienen. Specialisatie in perversies komt natuurlijk ook voort uit de eigen instelling van de hoer. Maar zij heeft er zelf altijd minder plezier van dan de klant. Perversies krijg je eerder in een persoonlijke verhouding tussen een man en een vrouw.

SEX IN NEDERLAND (4) 'DE MEISJES'

Vroeg of laat komen de meeste Nederlanders wel op de een of andere manier met prostitutie in aanraking: is het niet als klant of leverancier dan wel als gedupeerde, gefascineerde of schichtige gluurder.

Van alle Nederlanders is Henk Bartels uit Den Haag waarschijnlijk wel degeen die er het meeste kijk op heeft: blikkt hij uit de ramen van zijn kleine, knusse flat in de Haagse Geleenstraat, die hij bewoont met 2de echtgenote Anna, dan overziet hij het geordende resultaat van minstens tien jaar activiteit: ongeveer 30 'meisjes' die op de begane grond in propere, identieke hokjes, veelal verlicht door psychedelische ultravioletstraling, het oudste beroep ter aarde uitoefenen.

Het is zijn levenswerk. Bartels wordt dan ook 'de koning van de Geleenstraat' genoemd, en de Geleenstraat heet in the volksmond nog slechts Bartelsstraat.

Daar kan de 50-jarige Hagenaar, het evenbeeld van mannetjesputter Gert Fröbe, het niet mee eens zijn. 'Ach, het is allemaal zo overdreven, nog geen spijker in die hele straat is van mij, het is allemaal van mijn gewezen vrouw. Ik ben alleen maar zo'n beetje toezienend voogd, ik houd een vinger in de pap. Ik korn er alleen aan te pas als er ruzie is en dan geef ik de klant zijn geld terug als hij gelijk heeft.'

Van opzienbarende gebeurtenissen in zijn straat moet Bartels ('ik drink niet, dat is mijn enige deugd') niets hebben. 'Ik houd van rust, hoe rustiger de straat is, hoe beter. Als je met die meisjes zou spreken, zou je raar staan

te kijken dat het nog hele beschaafde meisjes zijn, netter dan de meisjes in Amsterdam of Katendrecht; in deze straat zitten de netste meisjes uit het vak, ik heb zelfs een tolk, dat meisje spreekt zeven talen.'

Voor de komst van Hercules Bartels, was de Geleenstraat een miserabele Augiasstal. De toestanden die er heersten, vervullen de grote schoonmaker zelfs nu nog met weerzin. 'Oh, wat heb ik me daaraan geërgerd vroeger! Ik heb het zelfs meegemaakt dat drie van die meisjes een fietser achternarenden, zijn bagagedrager beetpakten en hem zo tot stoppen dwongen. En als je gewoon lopend langsliep, werd je aan je jasje naar binnengesleurd. Dat heb ik allemaal de kop ingedrukt.'

Toch heeft tv-kijker, miniatuurspoorweg-enthousiast en camerafanaticus Bartels zelf ook de nodige wilde haren bezeten.

Niveaoverschil

Zijn bijnaam 'zingende rot' verdiende hij door 12 ontsnappingen uit de gevangenis, voor een staalkaart van wetsovertredingen. Niet lang geleden schoot de vriend van een van zijn vroegere 'meisjes' hem van zeer dichtbij achter in de nek, opgestoot door de vriendin in kwestie. De kogel drong dwars door Bartels' nek en kwam pas bij de linkerwang weer aan de oppervlakte. Zegt de vredelievende sportwagenrijder: 'Je kan natuurlijk gaan vechten, maar ik vecht nooit. Ik heb voor het gerecht nog goed voor die man getuigd, zijn vrouw zat erachter.'

Bartels constateert tussen zijn Geleenstraat aan de ene en alle andere prostitutiecentra in Nederland aan de andere kant een duidelijk niveaoverschil:

'Ik ben toevallig net in Amsterdam geweest, daar heb ik een beetje gewandeld. Nou daar staat iedereen zo maar

aan de deur. Dat is gewoon een andere mentaliteit. In Katendrecht is het een heel stuk duisterder dan hier. En in die massage-instituten zou ik me helemaal nooit wagen. Daar komen meisjes die helemaal niet weten wat ze moeten doen om geen ziekte krijgen, dat is rotigheid. Daar verdwijnen ze ook.'

Aangezien Bartels van zijn meisjes alleen de huur int en hun verdiensten ongemoeid laat, weet hij niet precies hoeveel ze verdienen. Maar het in niet al te moeilijk uit te rekenen: 5 à 10 klanten per dag tegen bedragen vanaf 10 gulden. 'Specialiteiten daar zitten natuurlijk de verdiensten in. Ze kunnen soms 1000 gulden krijgen, dat slaan ze dan niet af natuurlijk, de perverten zijn de mensen die het meeste betalen.'

Het selecteren van de meisjes vereist veel zorg. 'Ze komen uit alle windstreken hierop af, omdat deze straat zo'n goeie naam heeft. Als ik een beetje een leuk stel krijg, een leuke jongen en een beetje fatsoenlijk meisje, dan denk ik: dat kan wel wat worden, dan geef ik ze een etagetje.

Er zijn er ook een paar, die zijn alleen. Dat zijn de verstandigen. De meeste meisjes zijn tussen de 23-25, er zijn er ook een paar van 18, maar die zijn getrouwd, en daardoor volwassen.'

Ondanks de hoge verdiensten en de vaderlijke raadgevingen van Bartels, zijn er maar weinig meisjes die geld weten over te sparen. De vrienden stellen hoge financiële eisen, modieuze statusaankopen, peperdure poppen, speelgoedberen en ander speeltuig, slaan vaak een fatale bres in het zuurverdiende geld. Resumeert de Haagse kenner: 'Een hele enkele is na afloop gesetteld, maar de meeste meisjes hebben toch wel een gat in de hand.'

Een enkele keer wordt een aspirant-bewoonster door Bartels gewogen en te licht bevonden. 'Ach, ik heb wel

eens zo'n stumpertje gehad, zo'n zielig mager ding, en toen de ouders bij me geweest waren, riep ik haar bij me en zei tegen haar: ach, joh, hou er toch mee op, je doet je ouders er alleen maar verdriet mee en het is toch niets voor jou.'

Aangepakt

Bartels zelf zou een dergelijke roeping bij zijn dochter ook niet waarderen. 'Mijn dochter heeft een café, dat heb ik haar gegeven. Als ze zoiets zou doen als hier in de straat, dan denk ik dat ik haar de nek zou afsnijden. Trouwens, als de meisjes ermee willen ophouden, serieus willen worden, krijgen ze van mij het heilige kruis na, natuurlijk.'

De Haagse zedenpolitie is over het samenspel met de rossige, slim ogende gezelligheidsmens Bartels wel te spreken. 'Ze zijn erg tevreden over de vooruitgang in Geleenstraat. Vroeger was er iedere avond wat, reden de politie-jeps af en aan. Door mij is dat allemaal niet meer nodig. Als er een nieuw meisje bij me komt, laat ik haar in de auto stappen en dan gaan we even bij de politie een paar foto's maken. De meeste meisjes vinden dat erg vervelend, maar niemand krijgt ze te zien. "Het is alleen voor als er eens iets met je gebeurt. Dan weten ze tenminste hoe je eruitziet", stel ik ze gerust.

Als de politie me verder nog iets vraagt geef ik netjes antwoord. En als ze tegen me zeggen: Joh, Bartels, dat meisje hoort hier niet, dan laat ik haar rustig gaan. Mijn laatste vonnis was 4 jaar, ik ben het nou zat. Ik kom niet meer met de politie in aanraking.'

Bartels houding tegenover de belastingen is minder ongecompliceerd. Het steekt hem dat de staat zoveel geld opstrijkt dankzij de verboden prostitutie. 'De belastingen hoeven voor mij niet te denken, ik denk voor hun. Ik

kreeg een tijd geleden nog twee jaar gevangenis, omdat ik te weinig inkomsten had opgegeven. Als een jongen van een meisje geld aanpakt, komt hij in de gevangenis maar de staat doet het ook. Maar ja, het geeft niet, iedereen moet belasting betalen...'

Hoewel Bartels toch wel het een en ander gewend is, deden de toestanden, die hij tijdens zijn laatste verzekerde bewaring aantrof, hem toch wel even verbaasd staan. 'De jeugd die daar zit, in de gevangenis, goed als die het hebben!' 's Morgens korfballen, een extra flesje melk, 's avonds biljarten, en ik moest, omdat ik ouder was dan 24, in de cel! Een lol en gein dat die jeugd daar heeft, het is gewoon een pensioen. Als ze een paar maanden krijgen, denken ze alleen maar: o, lekker. Ik vind dat ouderen toch ook wel eens wat recreatie kunnen gebruiken.'

Tot slot van het onderhoud laat Bartels *HP* nog een gedeelte van de bedrijfsruimte zien. Hoewel de Geleenstraat uit een groot aantal afzonderlijke, vrij smalle huizen schijnt te bestaan, blijkt dat achter alle kamertjes een lange gang loopt, dwars door alle huizen heen. Daarachter bevinden zich een groot aantal badkamers en een centrale keuken, die de meisjes van warme maaltijden, koffie en worstjes voorziet. Het geheel is van een beklemmende properheid, dankzij 3 werksters in permanente dienst. Zegt een trotse Bartels: 'Het is hier zo schoon, als je een boterhammetje laat vallen, kan je het zo van de grond weer opeten.' Bartels kan er zich maar niet bij neerleggen dat een organisatie, die zo uitstekend gerund wordt, door de wet verboden wordt. 'Ja, het is niet toegestaan, de prostitutie, maar als je het niet hebt, dan beginnen de excessen pas. Aanrandingen, dat hoor je toch altijd alleen maar van buiten de stad. Drenthe, Noord-Brabant...'

Mijmert ex-zeeman Bartels: 'Ach ja, je staat wel je hele leven aan de zelfkant, maar je doet ergens toch wel weer goed werk.'

Informatief gesprek

Het kost weinig moeite twee Geleenstraatbewoonders over te halen tot een informatief gesprek. Twee weken na het gesprek met hun huurheer staan zij *HP* te woord in Bartel's suite. Het is 8 uur in de avond, een uur voor de aanvang van hun werktijd. De meisjes ondergaan in de loop van het gesprek hun dagelijkse metamorfose: vakkundig maken zij hun aanvankelijk wat fletse doorsnee gezichten tot puntgave poppenkoppen. Een föhn moet eraan te pas komen om spierwitte krullen van Anna tot hun recht te laten komen. Brunette Rita besteedt minstens 20 minuten aan het voltooien van haar ogen, die na afloop dan ook van een zeldzame klasse getuigen. Bartels beperkt zich tijdens het gesprek tot ondersteunende bromgeluiden, afgewisseld met een enkele grap.

Beide meisjes hebben in een tehuus gezeten. 'Tussen allerlei slag meisjes. Ze zeggen dat die Raad voor de Kinderbescherming zo goed is, maar in die huizen worden meisjes geteeld. De een weet nog meer dan de ander. Een heeft 't al eens gedaan. Dan zeggen ze: daar is zoveel geld mee te verdienen. Het is dus op een gegeven moment: 3 tientjes op een fabriek verdienen, of een heleboel. Zodoende kom je ertoe.'

Van hun besluit 'het leven' in te gaan, hebben ze geen spijt. 'Ik heb liever met een hoer te maken dan met een normale vrouw. De normale vrouw die zegt dus tegen de melkboer: "Willen we het even gelijk maken." Kijk, dat zijn stiekeme hoeren. Dat komt heel veel voor. Of ze gaan naar een bar en gaan daar stiekem iemand meelokken.

En wij worden voor hetzelfde vuil aan-gekeken.'

De klantenkring van de meisjes valt ruwweg in drie categorieën te verdel-en: jongeren, ouderen en buitenlan-ders. Van de laatste groep moeten de meisjes in ieder geval niets hebben. 'We weigeren Spanjaarden, Italianen, Tur-ken, Grieken en al dat soort. Die men-sen liggen ons niet, je hebt er zo ruzie mee. Ten eerste kun je ze dus niet ver-staan, en ten tweede willen ze alles nog voor zo min mogelijk geld. Wat in een andere straat natuurlijk wel kan, maar hier in de Geleenstraat niet.'

Ook jongeren zijn in de straat geen graag geziene gasten. 'Ais er een lang-harige nozem voorbijkomt, vraag ik wel eens voor de aardigheid: jo, moet je soms een schone luier om hebben. Ik kan ze niet uitstaan. Ze proberen door een kier naar binnen te kijken of ze tikken tegen de ramen. En als je een jong iemand binnenlaat, heb je vaak dat ze ontzettend vervelend zijn. Dat ze overal willen aan-zitten: als ze het je dan Iastig blijven maken, gooi je ze eruit. Geld krijgen ze niet terug. Het is geen warenhuis waar ze vrij kunnen rondlopen. Ik zie het al: geld terug, haha.'

De onderworpenheid van oude mannen gooit in de Geleenstraat hoge ogen: 'Die maken geen moeilijkheden en ze zijn je nog dankbaar ook, al probeer je ze er zo gauw mogelijk uit te werken.'

Ondanks alle bezwaren tegen 'jon-geren' komt het voor dat een nog niet bejaarde klant een tere snaar bij een van de meisjes in beroering weet te brengen. 'Als je na zo'n oude man ineens soms een jongeman krijgt die er leuk uitziet dan is het wel eens heel moeilijk, maar je moet toch standvastig zijn. Je moet zorgen dat je jezelf niet geeft. Ze ver-wachten het wel en we doen af en toe ook wel net alsof, maar echt doen, nee. Ik ben zelf dus ook getrouwd. En als ik

mezelf zou geven, zou ik het gevoel heb-ben dat ik mijn man bedroog. Ik sprak van de week nog een meisje die zei: "Je ziet nou nooit eens een leuke kerel. Een-tje met zwart haar en een paar donkere ogen, die je echt knap vindt, waar je dus echt verliefd op kunt worden." Ik heb eens een keer zo'n man gehad, die was heel groot en had zwart haar en bruin was hij. Ik stond helemaal te trillen als hij langskwam. En hij keek me maar zo doordringend aan. Maar binnen kwam hij nooit. Toen bleef hij eens heel lang voor mijn raam staan en keek me recht aan. Hij zei: "Het is beter voor jou en voor mij als ik je nooit meer zie." Sinds-dien is hij nooit meer op komen dagen.'

De andere Geleenstraat-bewoon-ster let minder op het uiterlijk: 'Mannen die goed kunnen smoezen, daar vallen we meestal op.'

Schoonheidsspecialist

Sommige klanten komen na de eerste keer eens in de twee weken terug. 'De aardigste mannen zijn zij die geregeld komen. Om vaste klanten te winnen, moet je er ten eerste verzorgd uitzien. Netjes gekleed zijn. Je haar moet goed zitten. Je moet vriendelijk zijn, anders verdien je nooit wat. Je hoeft niet speciaal met een ontblote boezem te gaan zitten, soms trek je in een hooggesloten truitje net zoveel. Ik heb nooit nagegaan hoeveel erin gaat zitten, in je uiterlijk. Je gaat iedere dag naar de kapper, naar de schoonheidsspecialist. Het is in ieder geval erg veel.'

De klantenkring vertoont een levendige variatie. 'We krijgen ook wel hoge pieten. Van ambassades, dokters en professors. Bekende toneelspelers heb ik ook wel eens binnen gehad. Die herken je dus gewoon van de tv. Als je ze voorbij ziet lopen op een draffe, met een zonnebril op, een zakdoek voor hun

mond een hoed op en hun kraag hoog opgeslagen, denk je wel eens: kijk toch! En als ze binnenkomen, zie je pas goed wie het is. Ze zijn zo gierig als ik weet niet wat en ze hebben een enorme ver-beelding. Maar het is niets.'

Om hun klandizie te behoeden voor het tegen de lamp lopen in huise-lijke kring, kent het beroep speciale codes: 'Je moet uitkijken me je make-up, dat het niet afgeeft. Maar daar kijken de mensen zelf ook wel naar. Je mag geen parfum gebruiken.'

De meisjes zijn over het beroep wat ze gekozen hebben al met al niet ontevreden: 'Als je het vervelend vindt, moet je er niet aan beginnen natuurlijk, dat is met alles. Maar ik zou niets anders willen doen, al zijn we natuurlijk wel altijd van plan ermee op te houden. Maar als het stil is, en er zijn geen klan-ten, ben ik moeier dan wanneer ik het druk heb. Als het stil is, zit je maar voor je heen te kijken.'

Cijfers

Exacte gegevens over de verbreiding van prostitutie zijn niet bekend (prostitutie is niet strafbaar). Op grond van schat-tingen en hypothesen van de politie en maatschappelijk werk heeft men het aantal beroepsprostituées in Amsterdam geraamd op 2000 (wat volgens H.W.J. Volmuller, auteur van het vorig jaar ver-schenen *Geschiedenis van de prostitutie in Nederland* aan de lage kant is). Op een gemiddelde van 4-5 klanten betekent dat voor Amsterdam alleen al 8.000 à 10.000 maal gekochte 'liefde' per dag. In een jaar ca. 2.500.000.

Het aantal prostituées in Rotter-dam wordt geschat op 800. In Den Haag ca. 1000, in Utrecht zijn pl.m. 60 prostituées bekend.

Vroeger werd prostitutie bestreden met de bedoeling om geslachtsziekten

te bestrijden. De laatste jaren is men tot de ontdekking gekomen dat voor-namelijk promiscuïteit de oorzaak was van de verbreiding van venerische ziek-ten. In '66 stierven er nog 115 Neder-landers aan syfilis.

Algemeen wordt aangenomen dat prostitutie een 'noodzakelijk kwaad' is.

'Zolang er een leger van seksueel onbevredigden is, zolang vrije partner-keuze belemmerd wordt op morele sociaal-economische of psychologische gronden, zolang een groot deel van de mensen niet of verkeerd seksueel is opgevoed en voorgelicht (een in '66 gehouden enquête van het NIPO wees uit dat 82 procent van het publiek sek-suele voorlichting aan kinderen door ouders en school, te beginnen bij 12-jarigen, nodig vond) waardoor velen, te velen, wat hun seksuele leven betreft in hun puberteit zijn blijven steken, zolang zal er prostitutie zijn', conclu-deert Volmuller in zijn boek.

Gezien de 8110 seksuele misdrij-ven die in '68 in Nederland werden gepleegd, zou men kunnen zeggen dat de Nederlandse prostitutie nog niet tegen haar 'taak' is opgewassen.

Moraal

Prof. Smelik is zojuist gereedgekomen met de Nederlandse vertaling van het omstreden rapport over 'seksualiteit en moraal' op verzoek aangeboden aan de Britse Raad van Kerken, dat o.m. zegt: 'De christelijke schrijvers van de eerste eeuwen hebben ertoe bijgedragen de mening te laten voortbestaan, dat christe-nen seksualiteit beschouwen als een verlagende noodzaak die alleen wordt getolereerd tot behoud van de soort. Die kerk is nu gesteld voor de nieuwe situatie waarin contraceptie het moge-lijk maakt de tussenmenselijke functie van de seksualiteit te scheiden van die

van de voortplanting, m.a.w. van het geslachtelijk verkeer te genieten en er gebruik van te maken om de wederzijdse affectie te versterken zonder het risico van ongewenste kinderen.’ (In 1966 vonden er 4696 onwettige geboorten plaats in Nederland, waarvan 45 procent van de moeders katholiek was en 35 procent van verschillende protestantse gezindten.)

Gaat het rapport, waarmee prof. Smelik, gezien zijn nawoord, zijn instemming betuigt, verder: ‘Het ontleent aan deze tegenstelling (verlagende noodzaak van de voortplanting en versterking van wederzijdse affectie) het advies: “De kerk is, wat voor ogenschijnlijke, morele zekerheden zij in het verleden ook in stand heeft gehouden, momenteel naar wij hopen zover, dat zij eerder hulp wil verlenen bij het zoeken naar de waarden, waarop het menselijk gedrag kan worden gebaseerd, dan dat zij individuele personen wil beschuldigen van dwalingen en zonden, waarvan de mate van de individuele verantwoordelijkheid door geen mens nauwkeurig kan worden beoordeeld. De kerk hoeft daarbij niet werkloos te zijn. Want geen enkel individu staat zo op zichzelf of is zo autonoom dat hij er geen behoefte aan heeft te worden herinnerd aan zijn plichten tegenover zijn eigen menselijkheid en tegenover de maatschappij waartoe hij behoort en geen enkele maatschappelijke autoriteit is zo goed, dat zij niet behoeft te worden geconfronteerd met de behoeften van het individu”.’

Het Engelse rapport heeft volgens de Amsterdamse hoogleraar tot doel gehad: ‘Te zoeken naar een gezonde en verantwoordelijke houding tegenover liefde en huwelijk met het oog op misleidende suggesties die worden gedaan door populaire literatuur, amusement en advertenties: Er is een mythe over

de teenagers gebouwd door de pers, advertenties en speciale bladen, een tienerager subcultuur, geschapen door volwassenen zonder verantwoordelijkheidsgevoel.’

Wilde roes

Toch wil prof. Smelik ondanks bovenstaande omschrijving niet graag de indruk wekken dat hij tot die kerkelijke kuisheidsridders behoort die aan iedere blote vrouwendij Sodom en Gomorra speuren. Hij blijkt niets tegen het vrouwelijke naakt te hebben. Door familie-relaties in Nigeria heeft hij iets meer directe kennis gekregen van het daar heersende cultuurpatroon en hij steekt zijn bewondering ‘voor de koninklijke trots waarmee de Nigeriaanse vrouw op straat met haar naaktheid pronkt’ niet onder de korenmaat.

‘Maar dan kun je in de Kalverstraat niet doen. Als er mensen zijn, die op een gegeven ogenblik in verzet komen tegen de kleding, die men gewoon is te dragen, kunnen ze de gebruikelijke kleren stuk voor stuk afleggen tot hun lichaam geheel naakt is. Redeneren daartegen helpt niet veel. Maar ze zullen het koud krijgen. Dat is het beste argument. En om zich tegen die kou te beschermen, zullen ze stuk voor stuk weer kleren aantrekken. Deze zien er misschien wat anders uit dan die van vroeger, maar kleren zijn het.’

Stelt prof. Smelik, zelf drager van een bruin ribfluwelen knickerbockerskostuum: ‘Normen en tradities kunnen en mogen geen onaantastbare absolute normen zijn. Het is zelfs een immorele vorm van menselijke zelfverheffing dit zo te stellen. Iets anders is die vanouds geleerde normen en vastgestelde tradities maar zonder meer overboord te gooien of er uit balorigheid dwars tegenin te gaan. Die normen en tradities zijn zo

gegroeid, omdat zij in het verloop der historie voor de individuele personen en groepen van personen hun intrinsieke waarden hadden.

De fout is dat men ze absoluut is gaan stellen en verplichtend voor alle personen en groepen van personen in alle omstandigheden in het hele verloop, ook van de nog komende geschiedenis.’

‘Wat nu gebeurt’, meent Smelik, ‘is in een wilde roes het tegengestelde doen van wat volgens de normen “moet” en volgens de traditie “hoort”. Men verkondigt en praktiseert het vrije verkeer der seksen niet omdat men dat juist en goed acht, waar omdat het een ontkenning is van de gangbare normen. Het meisje voert haar naaktheid op tot de uiterste grens van het strafrechtelijk toelaatbare, niet omdat ze het mooi, gemakkelijk of gezond vindt, maar omdat zij weet dat “men” zich daaraan zal ergeren.

In die normen en tradities schuilen woorden die ook nu in deze omstandigheden voor de jonge mensen van ’67 nog van kracht zijn. Het volkomen willekeurig en afwisselend met de eerste de beste naar bed gaan of anderszins “het spel van wind en wolken spelen” zoals de Chinezen zeggen, wordt niet afgewezen vanwege het vrije seksuele genieten, doch vanwege de bestaande maatschappelijke structuur, die de seksuele daad in het verlengde van haar consequenties ziet. In deze structuur functioneert het monogame huwelijk zoals in andere het polygame huwelijk het doet, maar men kan ze niet willekeurig van de ene naar de andere structuur overbrengen. Het monogame huwelijk is geen absolute norm maar een maatschappelijke vorm, die in relatie tot onze omstandigheden nog onontkoombaar is. Men moet er rekening mee houden dat nieuwe wetenschappelijke vindingen de consequenties van de

sex-daad gemakkelijker beperken en dat als gevolg daarvan de normen gewijzigd zullen kunnen en moeten worden.

Dit zijn nieuwe omstandigheden, die een vorm van vrij buitenechtelijk geslachtsverkeer mogelijk maken. Maar het gezin is nog een essentieel element van onze samenlevingsstructuur en men dient zich daarom ook af te vragen of de ongeregelde seksuele promiscuïteit en de propaganda daarvoor de basis van het gezin niet aantasten en daardoor de samenleving waartoe wij behoren ontwrichten.’

Prof. Smelik is een voorstander van echtscheiding op wettelijk goed omschreven motieven, die hij zelfs heel ruim wil zien. Hij ijvert daarvoor omdat hij het gezin als wezenslement van onze samenleving vellig wil stellen. ‘Een werkelijk ontwricht gezin kan en mag niet meer als zodanig fungeren en moet wettelijk kunnen worden ontbonden. Alleen door een waterdichte wettelijke echtscheidingsmogelijkheid kan het gezin beschermd worden; de nu wettelijk niet mogelijke echtscheiding op omschreven motieven handhaaft gezinnen, die dat niet meer zijn, doch de uitgevoerde willekeurige praktijk van wederzijds goedvinden en afspraak maakt het gemakkelijk gezinnen te ontbinden, die het aan zichzelf en in relatie tot hun leefgroep verplicht zijn als zodanig te blijven fungeren, omdat het kan.’

Echtscheiding

Prof. Smelik die vervroegd pensioen heeft aangevraagd om zich te kunnen wijden aan zijn geliefkoosde onderwerp: de ethiek heeft geen absolute bezwaren tegen geboortenregelende middelen (het aantal pilgebruiksters in Nederland bedroeg in ’66 pl.m. 400.000): ‘Het gebruik daarvan voor binnen of buiten

het huwelijk is afhankelijk van de mogelijkheid die zij laten om nu of later werkelijk een gezin te zijn.’

Om bijna dezelfde redenen is prof. Smelik wel een tegenstander van wettelijk toegestane abortus, enkele extreme uitzonderingsgevallen (bij voorbeeld bij verkrachting van een minderjarige meisje) daargelaten.

Hoewel prof. Smelik niet direct tot de verstokte kerkelijke zedeprekers is te rekenen, wil hij toch ook niet te boek staan als propagandist van ‘alle remmen los’.

Het laatste baart de hoogleraar nog de minste zorg: ‘Het losgooien van alle normen is alweer lang passé. Ik ervaar telkens dat de meest losgeslagen jongelui na verloop van tijd in de meest barre burgerlijkheid vervallen.’

Vat Smelik zijn zienswijze samen: ‘Wil men vergroving en ontluistering der seksualiteit bestrijden, wil men de vrouw en het kind (en eigenlijk ook de man) niet terugstoten in verwildering, willekeur en vereenzaming, dan zal men de ordening van de seksuele omgang niet kunnen missen. Aan de volstrekt vrije uitoefening der seksuele gemeenschap gaat de mens als persoonlijkheid te gronde en richt hij de anderen te gronde. De drift naar een gewaande ruimte voert altijd in een slop.

Dat leert de ervaring van ieder die met eerlijke ogen in de maatschappij rondkijkt. Het is goed dat er een nieuwe bezinning gewijd wordt aan de normen die als te vanzelfsprekend, te gemakkelijk onverworven hebben gegolden en die als alleen-van-buiten-af-opgelegd door jongere mensen werden ervaren. Het gezag van de traditie geldt voor velen niet meer.

Het is mogelijk geworden (gelukkig) om de gevolgen van seksuele omgang vrijwel te beheersen. Nu ontstaat als bij iedere technische vinding een

roes van opgewondenheid: nu kan en mag alles.

Geen enkele technische vinding is op zichzelf te waarderen. De grootste kunst is haar te leren gebruiken. Voor die opdracht staat de jongere generatie.’

[Foto]

Monica Viti in de rol van prostituee

Sexualiteit en moraal

In het geruchtmakende proces tegen de schrijver G.K. van het Reve was prof. dr. E.L. Smelik, kerkelijk hoogleraar namens de Hervormde Kerk aan de theologische faculteit van Amsterdam, een van de getuigen/deskundigen; hij wilde geen godslastering zien in de God homofiel beminnende ezel.

Bibliography

‘Subversieve brief’. *Provo* no. 7 (25 February 1966).
‘Youth: The Hippies. Philosophy of a Subculture’. *Time* (7 July 1967).

Armando and Hans Sleutelaar. ‘Aanwijzingen voor de pers nrs 1–11’. *De Nieuwe Stijl* (1965).
Armando. ‘Een internationale primeur’. *Gard Sivik* 33 (1964).

Broek, Ilya van den. ‘De persoonlijke politiek van New Journalism’. *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 6, no. 1 (2003).

Brugsma, W. L. ‘Alles wat hij schreef was waar’. *Haagse Post* (July 1969).

Colomina, Beatriz. ‘The Architecture of Publication: Rem Koolhaas in Conversation with Beatriz Colomina’. *El Croquis*, no. 134/135, *OMA [II] 1996–2007* (2007).

Constant (in collaboration with A. C. Caspari). *New Babylon: Skizze zu ein Kultur* (1960–1965, unpublished original German manuscript, Constant Archive/RKD Archive Constant, nos. 414[a]–[b]).

Daalder, Hans and Bart Tromp (eds.). *Politiek en historie: Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011).

Daalder, René. ‘Naar een kompromisloze bioscoopfilm-avantgarde’. *Skoop* 3 (1965).

Duijn, Roel van. *Provo: De geschiedenis van de provotarische beweging 1965–1967* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985).

Duijn, Roel van. ‘De Practische Anarchist’. *Provo* 1 (July 1965).

- Garrel, Betty van. 'Wie niet in een betere wereld gelooft kan niets in Nieuw Babylon zien'. *Haagse Post* (27 July 1974).
- Ginsberg, Allen. 'Demonstration or Spectacle as Example, as Communication – or How to Make a March/Spectacle'. *Berkeley Barb* (19 November 1965).
- Gritter, Margriet and Martijn Kamphorst. 'Is pornografie schadelijk? Henk Prins en de NVSH'. *De Boekenwereld* 28 (2011–2012).
- Hermans, Willem Frederik. *Nooit meer slapen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1966). [English translation as *Beyond Sleep*. trans. Ina Rilke (London: Harvill Secker, 2006)].
- HP. 'Body and Soul. René Daalder: "De beste formule: we helpen elkaar"'. *Haagse Post* (May 1966).
- HP. 'Groep 1, 2, 3'. *Haagse Post* (June 1965).
- Jansen van Galen, John and Hendrik Spiering. *Rare jaren: Nederland en de Haagse Post, 1914–1990* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1993).
- Kempton, Richard. *Provo: Amsterdam's Anarchist Revolt* (New York: Autonomedia, 2007).
- Koolhaas, Rem and Betty Van Garrel. 'The City of the Future: HP-talk with Constant about New Babylon'. *Haagse Post* (6 August 1966).
- Koolhaas, Rem and Henk Meulman. 'Sex in the Netherlands 3: The Deviations'. *Haagse Post* (19 August 1967).
- Koolhaas, Rem and Henk Meulman. 'Sex in the Netherlands 4: "The Girls"'. *Haagse Post* (26 August 1967).
- Koolhaas, Rem and Henk Meulman. 'Sex in the Netherlands: Part 1'. *Haagse Post* (5 August 1967).
- Koolhaas, Rem and Lili Veenman. 'A Day with Fellini: "He Always Does Things You Don't Expect"'. *Haagse Post* (24–31 December 1965).
- Koolhaas, Rem and René Daalder: *The White Slave*, 1st ed. (1969). [digital reprint (Hamburg: CulturBooks Verlag, 2016)].
- Koolhaas, Rem and Trino Flothuis. 'Boredom and Leisure Activities: HP-talk with Provo Action Group'. *Haagse Post* (9 July 1966).
- Koolhaas, Rem and Trino Flothuis. 'Honeybees and Hornets: HP-talk with Harry Mulisch'. *Haagse Post* (24 September 1966).
- Koolhaas, Rem. 'A Living Machine: Le Corbusier Received f 5000'. *Haagse Post* (3 October 1964).
- Koolhaas, Rem. 'A Modest Revival: Planner Wijdeveld: "Plan the Impossible!"'. *Haagse Post* (4 April 1967).
- Koolhaas, Rem. 'Amsterdam Hippies: Love for Everyone'. *Haagse Post* (29 July 1967).
- Koolhaas, Rem. 'Being O.M.U.'s Ghostwriter: Rem Koolhaas in conversation with Robert Somol'. In Emmanuel Petit (ed.). *Reckoning with Colin Rowe: Ten Architects Take Position* (London: Routledge, 2015).
- Koolhaas, Rem. 'Edonista-Puritano: Colloquio con Rem Koolhaas sulla pornografia, la congestione urbana, l'anno 1931 e il future dell'architettura dopo un "crazy party"'. *Modo* 58 (1983).
- Koolhaas, Rem. 'Een Delftsblauwe Toekomst'. *Skoop* 3 (1965).
- Koolhaas, Rem. 'Gerard Kornelis van het Reve in Conversation with Rem Koolhaas: "I Have Respect for My Readers"'. *Eva* (26 November 1966).
- Koolhaas, Rem. 'I Am Very Pathetic: W. F. Hermans and His "Beyond Sleep"'. *Haagse Post* (12 March 1966).
- Koolhaas, Rem. 'Willem van Genk maakt portretten van wereldsteden'. *Haagse Post* (25 January 1964).
- Koolhaas, Rem and Henk Meulman. 'Sex in the Netherlands Part 2: The Advisers'. *Haagse Post* (12 August 1967).
- Langmead, Donald and Donald L. Johnson. 'Wijdeveld in America'. In *Architectural Excursions: Frank Lloyd Wright, Holland, and Europe* (Westport: Greenwood Press, 2000).
- Lootsma, Bart. 'Now Switch off the Sound and Reverse the Film: Koolhaas, Constant, and Dutch Culture in the 1960s'. *Hunch*, no. 1 (1999).
- Lucebert. 'De verdediging van de provo's'. *Maatstaf* 1 (1966).
- Meyering, Kees. 'Naar een Vérité'. *Skoop* 3 (1965).
- Reijzer, H. M. 'Haagse Post, a Dutch newsweekly'. *Gazette* 9, no. 4 (1963).
- Reve, Gerard Kornelis van het. *Nader tot U* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1966).
- Roegholt, Richter. 'Seksuele hervorming in de branding, of: Was Penelope wel gezond'. *De Gids* 129 (1966).
- Schrijver, Lara. *Oswald Mathias Ungers and Rem Koolhaas: Recalibrating Architecture in the 1970s* (Bielefeld: transcript, 2021).
- Stemvers, Frits A. *Meisjes van plezier: De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp: Fibula–Van Dishoeck, 1985).
- Svedberg, Annakarin. *Is pornografie schadelijk?* (The Hague: Stichting Uitgeverij NVSH, Alpha-series, 1966).
- Uyldert, Rob. 'Rob spreekt met Gerard Kornelis van het Reve'. *Hitweek* 3 (29 November 1967).
- Verstappen, Wim. 'Van Kees, Rein en René voor Skoop'. *Skoop* 2 (1964).
- Wiener, Norbert. *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society* (Boston: Houghton Mifflin, 1950).
- Wigley, Mark. *Constant's New Babylon: The Hyper-Architecture of Desire* (Rotterdam: 010 Publishers, 1998).
- Wijdeveld, Hendrik and Wolfgang Wijdeveld. *Creativity: America Invites Father and Son. Lecture-Concerts at 13 Universities in 13 States and for the Convention of the AIA Architects of the Southern States at Charleston* (New York: H. Th. Wijdeveld/American Institute of Architects, 1962).
- Wolkers, Jan. *Terug naar Oegstgeest* (Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1965).
- Wong Lun Hing, F. J. H. *Prostitutie: een fenomenologische studie uit een huisartsenpraktijk* (Utrecht: Erven J. Bijleveld, 1961).
- Zeldenrust-Noordanus, Mary. *Slotrede, ter gelegenheid van SEXTant '67 op 21 oktober 1967* (The Hague: NVSH, 1967).

Rem Before Koolhaas.
Journalism by an Architect

Author: Antonio Cantero¹

¹ Department of Architecture, Faculty of Architecture and the Built Environment, Delft University of Technology, The Netherlands; a.cantero@tudelft.nl; <https://orcid.org/0000-0002-0226-4267>

Keywords: Rem Koolhaas, *Haagse Post*, interview, media, architectural history

Published by: TU Delft OPEN Publishing | Delft University of Technology, The Netherlands and nai010 publishers

DOI: <https://doi.org/10.59490/mg.136>

Print ISBN: 978-94-6208-945-7
eISBN: 978-94-6518-367-1

Copyright statement

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) licence unless otherwise stated.
© 2026 published by TU Delft OPEN Publishing on behalf of the authors

Electronic version of this book is available at
<https://books.open.tudelft.nl>

Funder information

This publication was made possible by financial support from TU Delft OPEN Publishing.

This work has been reproduced with the kind permission of the author as featured in this publication. The copyright remains with the original creator of the publications included in this work.

Design: SJG/Joost Grootens, Dimitri Jeannotat, Julie da Silva Lenoir
Production: Sara Duisters, nai010 publishers
Publisher: Marcel Witvoet, nai010 publishers

Conflict of interest

No conflict of interest to disclose.

Data access statement

No new data were created or analysed in the preparation of this publication. Therefore, data sharing is not applicable.

Peer review

This book has been peer reviewed. The peer review was double anonymous. The author and the publisher would like to thank the reviewers for their time and effort.

Disclaimer

Every attempt has been made to ensure the correct source of images and other potentially copyrighted material was ascertained, and that all materials included in this book have been attributed and used according to their license. If you believe that a portion of the material infringes someone else's copyright, please contact a.cantero@tudelft.nl

Between 1963 and 1967
Rem Koolhaas
interviewed
Le Corbusier,
Hendrik Wijdeveld,
Constant Nieuwenhuys,
Willem Frederik Hermans,
Harry Mulisch,
Gerard Reve,
Federico Fellini,
Provos,
Amsterdam hippies,
advertising specialists,
a photographer,
a designer,
a theologian,
a psychologist,
sex workers,
nightclub owners...

In 2026
Antonio Cantero
interviewed
Rem Koolhaas.

Rem Before Koolhaas is the first book to uncover Rem Koolhaas's early work as a journalist for *Haagse Post* between 1963 and 1967. Offering a fresh look at this period and including a new interview with Koolhaas, Antonio Cantero explores how Koolhaas's interviews often became essayistic pieces that register power dynamics, social realities and cultural shifts within a specific media ecology. Featuring original *Haagse Post* layouts and first-time English translations, Cantero's book reveals Koolhaas as both an observer of his time and an interviewer for whom writing became a space for learning. Rather than treating journalism as a biographical precursor to his architectural career, *Rem Before Koolhaas* presents it not as a professional identity but as a retrospective position from which this body of work can be read on its own terms.

Dr. Antonio Cantero is an architect and assistant professor of architecture at TU Delft.

Foreword by Beatriz Colomina.

nai010 publishers
nai010.com